

ספר נצחון ישן

ההדיר מרדכי ברויאר

אונברסיטת בר-אילן / רמת גן

ספר נצחון ישן

ספר נצחון ישן הוא המקיף שבכל ספרי הוויכוח היהודי-נוצרי, שנתחברו באשכנז ובצרפת עד המאה ה-14. המחבר עלום-השם ליקט קטעים רבים מן הספרות הפולמוסית של המאות ה-12 וה-13, הרחיב אותם והוסיף עליהם משלו. חיבורו אמור היה לשמש תדריך ואוצר מקורות ומידע למתווכח היהודי. בו בזמן סיפק תשובות לאלה שבציבור היהודי פנימה, שהגורל היהודי המר והצלחות הנצרות העלו בלבם שאלות וספקות בענייני אמונה ואחרית עם ישראל. למהדורה ביקורתית זו של החיבור צורפו מבוא, הערות וביאורים, וכן ביבליו-גראפיה.

עטיפת הספר : בתמונה האפיפיור (מימין) מאשים את הקיסר בכפירה; הקיסר (השני משמאל) מצביע על היהודי שהוא מקור הכפירה. ציור מכתב-יד דראַזדאַן של Sachsenspiegel, ספר-חוקים גרמני מן המאה ה-13.

ספר נצחון ישן

ספר ויכוח נגד הנוצרים

ההדיר

מרדכי ברויאר

הוצאת אוניברסיטת בר-אילן

SEFER NIZZAHON YASHAN
(NIZZAHON VETUS)

A Book of Jewish-Christian Polemic

A Critical Edition

By
MORDECHAI BREUER

התוכן

7	מבוא
	פרק ראשון: מקרא
29	תורה בראשית
49	שמות
57	ויקרא
58	במדבר
62	דברים
68	נביאים יהושע
69	ירמיה
76	יחזקאל
79	ישעיהו
100	תרי עשר
108	כתובים משלי
109	קהלת, שיר השירים
110	איוב, דניאל
111	תהלים
	פרק שני: ספרי האוונגליון
133	מתיאוס
144	מרקוס
148	לוקס
151	יוהנס
155	פרק שלישי: שאלות אל הנוצרים
181	פרק רביעי: תשובות אל הנוצרים
195	נספח — שמות גנאי
196	קיצור שמות ספרים

מסח"ב 965*226*001*0 ISBN

©

כל הזכויות שמורות לאוניברסיטת בר-אילן

נדפס בישראל 1978

בדפוס "דף-חן" בע"מ, ירושלים

מבוא

עולמם של ימי־הביניים עולם של מאמינים היה. בעומק תודעתו של האדם היתה נטועה הידיעה הוודאית, שגורלו אינו נתון בידו אלא בידי כוחות שאין לו שליטה עליהם, אך יש בידו להשפיע עליהם בלהט אמונתו וביזר מעשיו. על מהותם של כוחות אלה, ועל פרטי האמונה והמעשים הרצויים, נחלקו הבריות, וככל שגדלה מידת השיתוף ביסודות ההכרה והתודעה, כן רבו הוויכוחים וההתנצחויות ביניהם. ויכוחי הדת לא היו עניין לתיאולוגים ולאנשי־דת בלבד. גם אנשים לא־מלומדים הירבו שיחה על ענייני אמונה, בין עם בני דתם הם ובין עם בני דת אחרת. עזה היתה תשוקתו של כל אדם להוכיח לעצמו, כי אכן אמונתו אמונת־"אמת" היא אשר בכוחה עתיד הוא "להיגאל", וכן להסב את לב ה"כופרים" להאמין באמונת־"האמת", למען יקרבו ימי "גאולה" לעולם כולו.

מאז עלתה הנצרות מתוך היהדות, לא פסקו ויכוחים בין דוברי שתי הדתות. מחברי האוונגליונים ואבות הכנסייה התאמצו להוכיח את אמיתת של הנצרות מתוך מקורות היהדות, וחכמי המשנה, התלמוד והמדרשים ביקשו להראות, אם במרומו ואם במפורש, את טעויותיהם וסילופיהם של הנוצרים. בתקופות הראשונות של ימי־הביניים נערכו ויכוחי־הדת בדרך כלל מתוך מגמה עיונית, ולעתים אף באווירה ידידותית. הכנסייה הרומית שאפה לפרוס את שלטון הדת הנוצרית על אזורים שעדיין היו מיושבים עובדי־אילים, והיהודים תרמו רבות ליישובם ולפיתוחם הכלכלי של ראשוני המרכזים העירוניים באותם אזורים, ולפיכך נזרה הכנסייה מלפגוע במעמדם. הם נעשו חלק של הפסיפס החברתי במערב אירופה. אף־על־פי שנשאר מחוץ למסכת היחסים הפיאודאליים וקיימו מסגרת עדתית נבדלת מן הציבור הנוצרי, פיתחו את דפוסי חייהם החברתיים והכלכליים מתוך מגע הדוק ומתמיד עם החברה הנוצרית. בעלי הוויכוח משני המחנות ניהלו את שיחותיהם מתוך שיתוף של אווירה מערב־אירופאית, שבני שתי הדתות היו מעורים בה. כתבי הפולמוס ששרדו בצד היהודי מעידים על החדירה

העמוקה של תמונת אירופה ושל הגותה החברתית-דתית אל תודעתם של דוברי יהדות אירופה.¹

האקלים הרוחני של אירופה הנוצרית היה רווי מתח דתי-חברתי, שמקורו בפעילות של כיתות-מינים, שסירבו להשתעבד לעיקרי האמונה הנוצרית הרשמית הרומית. בתהליך המעבר מעולם ההגות היוונית והפאגאניות המזרחית אל עולמה של הנצרות נוצרו אסכולות וכיתות רבות מאוד, ומאות בשנים היה נטוש ביניהן מאבק מר ועקוב מדם. כיתות אלה דבקו בחלקן בתפישה דואליסטית של האל הטוב והאל הרע, או באמונה מונותאיסטית צרופה, ועל יסודות כגון אלה הן באו לידי התנגשות חריפה בעיקרי אמונת השילוש והאינקארנציה ובגופי הפולחן האויכאריסטי (ראה להלן). בתולדות המינות הנוצרית הועלו גם טענות קשות, ולעתים בסגנון גס ומגושם, נגד פולחן אֶם-הָאֵל מאריה, נגד הערצת הצלב, קדושי הנצרות ותמונותיהם, נגד סדר התפילה של הכנסייה הרומית ונגד הטבילה. כל הטענות האלה ואחרות דהדו באירופה הנוצרית לאורכה ולרוחבה והעסיקו אנשים מכל החוגים, ובמיוחד את פשוטי העם.² מובן מאליו שהן הגיעו גם לאוזניהם של בעלי הוויכוח היהודים, שעשו אותן קרדום בפולמוס עם הדת הנוצרית בכללה, והדבר ניכר הן בתוכן דבריהם הן בסגנונם החריף.

עם עלייתה של תנועת מסעי-הצלב תורע מצב היהודים. בטחון חייהם נתערער ושטחי מחייתם נצטמצמו. לראשונה בתולדות אירופה המערבית נעשה קיומם של היהודים בקרב העמים הנוצרים לבעיה קשה. תחת דגל הצלב יצאו גלים גלים של לוחמים לעבר ארץ-הקודש ולעבר חצי-האי האיברי, ובפיהם בשורת נצחונה של הנצרות על האיסלאם. הם ציפו לחזות בעיניהם בפריסת שלטון הכנסייה הרומית על כל ארצות תבל, ובטוחים היו שדבר זה יביא גאולה לעולם. עקשנותם של היהודים, שדבקו באמונת אבותיהם, גראתה להם בלתי-מובנת ומרושעת. ביחס המלכויות, הכנסייה והעמים אל היהודים הסתמנה מעתה נימה תוקפנית, רווית רגשי בוז ושנאה. במסיבות האלה הפך הוויכוח הדתי לאחד הנושאים המרכזיים בחיי היהודים ובהגותם. במגעים היומיומיים עם שכניהם ולקוחותיהם הנוצרים הועמדו תכופות בפני שאלות דוקרות ועוינות על פשר גורלם המר, על פירושם של פסוקי מקרא טעוני בשורת הנצרות, כביכול, ועל מנהגיהם הזרים

1 ראה ח"ה בן-ששון, "ייחוד עם ישראל לדעת בני המאה השתים-עשרה", פרקים ב (תשל"א) עמ' 199 ואילך.
2 על כל זה ראה I. v. Döllinger, Geschichte der gnostisch-manichäischen Sekten im Mittelalter, München 1890.

בעיני אנשי סביבתם. רבות מן השאלות הללו הופצו בקהל הנוצרים על-ידי משומדים וכן על-ידי אנוסים יהודים שנשתקעו בחברה הנוצרית. תשובות היהודים סופקו להם על-ידי חכמי הדורות, ביניהם ידועי-שם כרש"י, רשב"ם, רבינו תם ור' יהודה החסיד³, אשר נגעו בחיבוריהם ב"שאלות המינים" ברמו ובמפורש.

לא היה סיכוי סביר, שבויכוחים אלה, אשר התנהלו כאמור בצל הצלב המנצח, יצליח הצד האחד לשכנע את השני. הצד היהודי כבר הוכיח את עקשנותו ודבקותו באלפי מעשים של קידוש-השם, ואילו הנוצרי בטח בחרבה של "הכנסייה הלוחמת". לרוב לא ביקש כלל היהודי לשכנע את בעל הוויכוח הנוצרי, אלא "לנצח עמו"⁴ בדברים ולהוכיח לו בדברי היגיון את הבלות אמונותיו ופירושיה. מכאן השם "נצחון" בשערם של ספרי ויכוח שונים⁵.

החיבור ומקורותיו

סגנון הניצוח החריף מציין במיוחד את ספרות הוויכוח של יהודי צרפת ואשכנז, וספר נצחון ישן הוא המקיף שבכל החיבורים מסוג זה שקדמו לס' נצחון לר' יום-טוב ליפמן מיהלהויון⁶. קטעים רבים בספר נצחון ישן נלקטו מן הספרות הפולמוסית של המאות הי"ב והי"ג. המלקט עלום-השם⁷ עיבד וסיגנן את הקטעים, סידר אותם על-פי ספרי המקרא והאוונגליון והוסיף קטעים רבים משלו. בגילוי מקורותיו יש לזכור שדפוסי הוויכוח היהודי-הנוצרי היו קבועים למדי במשך כל הדורות, הן בתוכנם הן בניסוחם, וקירבתם של ביטויים וניסוחים במקורות שונים אינה תמיד אסמכתא ודאית לתלותם ההדדית⁸. מכל מקום ברור שבעל ס' נצחון ישן השתמש בחומר הפולמוסי

3 ראה רש"י, בראשית ו, ו במהד' ברלינר; להלן בגוף החיבור סי' כט הע' 2; "פריימן, מבוא לספר חסידים, פרנקפורט ענ"מ תרפ"ד, עמ' ד הע' 11.

4 השווה סוטה לו ע"ב: "היו שבטים מנצחים זה עם זה".

5 עיין רוזנטל, מבוא לס' יוסף המקנא, הע' 1. לפיענוח הרמזים הביבליוגרפיים ראה ברשימת קיצורי שמות הספרים.

6 ר' יום-טוב ליפמן כתב את חיבורו בראשית המאה הט"ו בקירוב, וגראה שהמהדיר הראשון של ס' נצחון ישן (ואגנזייל, ראה להלן) כינה את החיבור הקדום יותר בתואר "ישן" כדי להבדילו מן החיבור המאוחר יותר, ראה M. Steinschneider, Catalog der hebräischen Handschriften in der Stadtbibliothek zu Hamburg, 1878, p. 72.

7 ואגנזייל נקב בשמו של ר' מתתיהו, עיין רוזנטל, שם הע' 15.

8 עיין בארון, עמ' 110.

שהיה לפניו, ויש פסקאות ואף קטעים שלמים שהעתיק, כלשונם או רק בעיבוד קל.
החשובים שבין מקורותיו של ס' נצחון ישן הם:

1. ספר יוסף המקנא.

קטעים וחלקי קטעים מרובים בס' נצחון ישן הם העתקים כמעט מילוליים או פאראפראזות או תמצית מתוך ס' יוסף המקנא, שהוא החיבור הפולמוסי הקדום ביותר שנתחבר בצפון-צפת ונשתמר בידנו⁹. כאן בולטת שיטת העיבוד של בעל נצחון ישן. הוא ביקש לשוות לחיבורו תכונה של ספר עממי, המיועד לא רק לחידוד טענותיו של המתווכח היהודי, אלא להשכלתו ולבידורו של הקורא הפשוט. יש שהוא מרחיב את הדיבור על-פי רמזים שמצא במקורו, ויש שהוא מקצר את היריעה בדברים שנראו לו בלתי חשובים או קשים להבנתו של הקורא. הרצאתו של המלקט שוטפת יותר מזו של ר' יוסף. הסגנון עממי יותר ולעתים פחות עדין. בוויכוחים על אמונות הנצרות ועל קטעים מן האוונגליון נעזר הרבה בדברי ר' יוסף¹⁰.

2. נסתור הכומר.

לפני בעל נצחון ישן היה חיבורו של נסתור הכומר¹¹, גר שזמנו ומקומו אינם ידועים, ושהשפעתו ניכרת ביותר בלשונם של קטעים הדגים באמונת השילוש. תרגומם של פסוקים אחדים מן האוונגליון הועתק מלה במלה, ויש שהמלקט העתיק מראי-מקומות משובשים מספרי האוונגליון כלשונם של נסתור הכומר.

3. טענות ר' משה מסאלרנו.

מחיבור זה שאב בעל נצחון ישן רבים מניסוחי דבריו בתחום הוויכוח התיאולוגי, וקטעים שלמים העתיק ממנו¹². ר' משה בן שלמה מסאלרנו (איטליה) חי במאה ה"ג, היה תלמידו של ר' יעקב אנטולי, בעל מלמד התלמידים, נתפרסם כרופא, מתרגם והוגה-דעות וחיבר פירוש על מורה נבוכים לרמב"ם¹³.

9. עיין אורבך, מחקרים, עמ' 58.

10. עיין צ. הכהן, REJ, כרך 3 (1881), עמ' 37.

11. על כך העמיד א. פוננסקי, ראה להלן. החיבור נדפס על-ידי א. ברלינר, אלטונה תרל"ה.

12. גם על כך העמיד פוננסקי.

13. עיין עליו: י. סרמוניטה, 'הערוותיהם של ר' משה בן שלמה מסאלרנו ו... למורה

4. ויכוח בין חכם יהודי ובין המומר פאבלו כריסטיאני.
ויכוח זה התקיים בשנת 1269 בעיר מונפלייר עם אותו המומר שהתווכח עם הרמב"ן בברצלונה בשנת 1263¹⁴. בדבר זהותו של החכם היהודי הועלו שתי השערות. א. פוננסקי שיער שהוא ר' מרדכי בן יהוספא, החכם מאביניון, שהתווכח עם המומר בעירו בשנת 1274 וכתב ספר פולמוסי בשם מחוק האמונה¹⁵; אולם בכתב-היד גופו אין זכר ורמז שר' מרדכי הוא גם בעל הוויכוח הזה. א"א אורבך¹⁶ וי. רוזנטל¹⁷ ייחסו את החיבור לאיש בלתי-ידוע בשם מנחם, שכן בחלקו האחרון של החיבור כתוב בסיומם של שני קטעים: "נאום מנחם המשיב", "נאום מנחם הכותב"¹⁸. מכל מקום ברור שבעל נצחון ישן לקט גם מן החיבור הזה, או שמא השתמש בעל נצחון ישן במקור אחר שהיה גם לפני בעל החיבור.

5. ר' יוסף קמחי, ספר הברית.

נבוכים, עיון כ (תשכ"ט—תש"ל), עמ' 214, הע' 3. החלק הראשון של הטענות נדפס בדיסרטציה של ס. סימון, ברסלאו 1931, ואת החיבור כולו העתיק א. פוננסקי, כ"י בית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים מס' 773 Heb. 8°, מכ"י הסמינר היהודי-תיאולוגי בברסלאו, מס' 59, עמ' 245—267. על גורלו של כ"י ברסלאו עיין D.S. Loewinger—B.D. Weinryb, Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Library of the Jüdisch-Theologisches Seminar in Breslau, Wiesbaden 1965, pp. VIII-IX. פוננסקי פיקפק, בעקבות שטיינשניידר, אם ר' משה הוא מחברו של החלק השני של הטענות, אולם השוואת שני החלקים העלתה דמיון רב בנושאי הטענות ובניסוחים. יש שזיהו את ר' משה מסאלרנו עם הרופא פאראג' בן שלמה מג'ירג'נט, ראה ב. רות, תולדות היהודים באיטליה, תל-אביב 1962, עמ' 62.

14. עיין Cataloghi dei Codici Orientali di alcune Biblioteche d' Italia, Firenze 1878, p. 47. הוויכוח נרשם בכ"י רומא 53 (ראה להלן) עמ' 21—25. חלקים ממנו העתיק פוננסקי, כ"י בית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי מס' 769 Heb. 8°, וי. רוזנטל פירסם אותו בשלמותו, ויכוח דתי, עמ' 60 ואילך. תצלום כה"י במכון לתצלומי כתבי-יד בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ס' 403.

15. ראה גרוס, Gallia Judaica, עמ' 3—5.

16. מחקרים, עמ' 57.

17. ויכוח דתי, שם.

18. אף-על-פי-כן אין הזיהוי הזה בחזקת ודאי. כה"י מורכב משלושה חלקים, החלק השני כתוב בכתב-יד אחרת משאר החלקים ואין רצף בין החלק הראשון והשני. השם מנחם מופיע רק בחלק השלישי, ובחלק השני נרשמה הוספה בסיומו של קטע אחד: "נאם אשר". מכאן שאין לפנינו חיבור אחד שיצא מיד אחת, ונראה שקטעיו נלקטו ממקורות שונים.

6. הוויכוח המיוחס לרד"ק.

7. מלחמות השם ליעקב בן ראובן.

בעל נצחון ישן הכיר חיבורים אלה והשתמש הרבה בטענותיהם ובניסוחיהם. בין שאר מקורותיו יש לציין את תולדות ישו, החיבור העממי שהיה נפוץ בנוסחאות רבות בבתי היהודים בימי הביניים, ושממנו שאבו ידיעות על חיי ישו כפי שציירם בדרך הפארודית. במידה רבה השתמש המלקט בדבריהם של גדולי פרשני המקרא בצרפת ובאשכנז, אשר כללו, כאמור, בפירושיהם דברי פולמוס נגד הפרשנות הכריסטולוגית. הקטע האחרון של הספר מניח מקום להשערה, שפרטי ויכוח ר' יחיאל מפאריס היו ידיעים לו למלקט. כאמור, כמעט כל הקטעים שנלקטו מן המקורות עברו עיבוד לשוני וענייני בידי המלקט, וכמעט תמיד הוסיף נופך משלו. עניין מיוחד לו לקורא ולחוקר בסיפורים ובמשלים העממיים הרבים, שבעל החיבור הוסיף על הקטעים שהיו לפניו וגם שזרם בתוך הקטעים. בדרך כלל, כאשר מצא במקור שלפניו רמז לסיפור מעשה מספרות חז"ל או מן הפולקלור העממי היהודי והלא-יהודי, הרחיב את היריעה והאריך בפרטים. גם דבר זה מצביע על כוונת הסופר לעשות את ספרו לחיבור עממי, שבו ישתעשעו בני דורו בבתיהם. כוונה זו ניכרת גם בכמה מקטעי הסיפורת, שבהם עבר המחבר לכתובת פרוזה חרוזה.¹⁹

מניין שאב המחבר את ידיעותיו במקורות הספרות הנוצרית? חומר רב מצא במקורותיו, ובייחוד אצל ר' יוסף המקנא. אפשר שהיתה לו ידיעה בלשון הלאטינית ועיין בתרגום הלאטיני של המקרא ושל האוונגליון.²⁰ בקיאותו במנהגי הדת של הנוצרים אין בה כדי להפליא, שכן יהודים ונוצרים גרו בשכנות והיו קשורים בקשרי מסחר; ויש לזכור שרבים מטקסי הדת התנהלו בפומבי רב, בראש כל חוצות, ברחובות ובשווקים. העיר הנוצרית בימי הביניים היתה טבועה כולה בחותם הדת הנוצרית. עם זאת בולט בס' נצחון ישן חלקם של הגרים²¹, שהיו מספקים לחבריהם היהודים ידיעות מפורטות ומדויקות על חיי הנוצרים ואמונותיהם, וכן על טקסי התפילה ונוסח הליטורגיה הנוצרית. קרוב לוודאי, שמפיהם של גרים שמע בעל החיבור

19 פרוזה חרוזה מצא גם במקצת מקורותיו, ראה מלחמות השם ויוסף המקנא, עמ' 15.

20 ספרי כומרים היו ממושכנים אצל בעלי-חוב יהודים, ראה א. אפסוביצר, מבוא לראבי"ה, עמ' 446.

21 ראה אורבך, מחקרים, עמ' 74 ואילך; יוסף המקנא, עמ' כז, הע' 112.

אחדות מן המובאות מספרי אבות הכנסייה, ומהם נודע לו על הדיונים בקרב אנשי הסכולאסטיקה הפאריסאית, כגון בדבר הסתירות שבין ספרי האוונגליון-נים השונים, או על בעיית מהימנותו של תרגום הוולגאטה.²² ידוע שהגרים באו קצתם מחוגי הכמורה הנוצרית. המובאות המשובשות מן האוונגליון, המצויות בספר לרוב, אינן מעידות בהכרח על חוסר ידיעה, אלא על מגמותיו המודעות של המתרגם. מכל מקום, החומר הכריסטולוגי הרב שבספר נצחון ישן מעמיד את הקורא על פתיחותה של החברה היהודית לגבי עולמה של נצרות.

צירי הוויכוח הדתי

1. למעלה ממחצית הספר מוקדש לוויכוח על פירושי המקרא הכריסטור-לוגיים. מימי אבות הכנסייה טענו כנגד היהודים, שהם אינם מבינים מה שכתוב בכתבי-הקודש שלהם. טענה זו אף שימשה לעתים קרובות נימוק להצדקת יחס של סובלנות כלפי היהודים, שכן הם משמשים "נושאי ספרים" לנוצרים, שרק הם מבינים את משמעותם האמיתית. הפרשנות הנוצרית הוציאה את פסוקי התנ"ך מידי פשוטם והעמיסה עליהם מיטען אליגורי, שהפך את התנ"ך כולו לאוצר של נבואות, עדויות ("טסטימוניה") וסמלים המבשרים את בואו של ישו, את מעשיו לפרטי פרטים ואת אמונתו החדשה. בסגלם להם את שיטת הפרשנות האליגוריסטית ביקשו הפרשנים הנוצרים להביס את היהדות בעזרת נשק שנוצר בבית-מדרשם של חז"ל²³; אולם הם הפליגו הרבה מעבר לסוג הדרשות של חכמי ישראל, והגיעו, בעיני היהודים, לכדי דברי הבאי, למשל כאשר ניסו לפרש כל עץ במקרא כ"פריפי-גוראציה" (התגלמות טרומית) של הצלב, וכל מים כטיפוס של מי-הטבילה. לא קשה היה להם ליהדות להשיב על פרשנות מעין זו, ומה עוד שהנוצרים ציטטו פסוקים מסולפים ופסוקים שלא היו ולא נבראו, בהשוואה לנוסח המקרא שעל-פי המסורה היהודית.

עם עליית הסכולאסטיקה הנוצרית החריף הוויכוח הזה. גישה חדשה, שכלתנית, גברה בתיאולוגיה הנוצרית²⁴, והפרשנות האליגוריסטית הוצעה לא רק על יסוד אמונה דוגמאטית אלא כדרך סבירה וראציונאלית יותר

22 ראה בגוף החיבור, סי' קנה, עקב.

23 לדוגמה, ראה סי' קמד וסי' קסה, הע' 1. על פרשנות אליגוריסטית יהודית עיין א.ש. הלקין, "החרם על לימוד הפילוסופיה", פרקים א (תשכ"ז-כ"ח), עמ' 51-46.

24 ראה ע. פונקנשטיין, "התמורות בוויכוח הדתי שבין יהודים לנוצרים במאה ה"ב", ציון לג (תשכ"ח), עמ' 125-144.

מפרשנותם ה"מגושמת" וה"עיוורת" של היהודים. דוברי הכנסייה תבעו את עליונות ה"רוח" על ה"בשר" והוקיעו את תפישת המקרא של היהודים כהבנה "כנגד הבשר". ניסוח זה, שלא היה חדש אבל קיבל משמעות שכלתנית חדשה, שימש בייחוד להגדרת עמדת הכנסייה כלפי החוקים והמצוות שבתורה. היהודים השיבו לנוצרים כדרך שהותקפו: כנגד הטיעון הסכולאסטי שלחו את חיצו הפלפול המתוחכם לפי מיטב השיטה הדיאלקטית של בעלי התוספות. 'ספר נצחון ישן' מדגים יפה את השלב החדש הזה בתולדות הפולמוס היהודי-נוצרי, כששני הצדדים חותרים אל מטרות הפוכות בכלי-שיט דומים.²⁵

2. יומרתה של הכנסייה, שמאז דחו היהודים את משיחיותו של ישו עבר התואר "ישראל" אל הנוצרים, שיוותה לוויכוח בנושא זה אופי של מאבק נרגש ביותר. היה זה מאבק על ירושה היסטורית. הכנסייה טענה, שכל נבואות הפורענות של נביאי ישראל נתקיימו בהם ביהודים, ואילו כל נבואות הנחמה אמורות ומקוימות בקהל הנוצרים. היהודים חדלו להיות עם ישראל הנבחר לפני ה' ומעמד זה עבר אל הנוצרים, ובתוך כך נתפרק האיחוד הדתי-לאומי הצר של העם המקראי. היהודים השיבו על כך בגאווה רבוב, בראותם ביומרת הכנסייה אוזרפאציה של שם ומעמד לא לה. בתקופת מסעי-הצלב וקידוש-השם נעשה ויכוח זה מר ולוהט עוד יותר והדיו עולים מעל דפי ס' נצחון ישן. הנוצרים הראו על כיבושיהם ועל הסיכוי ההיסטורי הריאלי שבקרב יבואו כל הגויים אל "ישראל", כדברי נביאי המקרא, ויילוּ אל דת האמת.²⁶ ואילו היהודים, בעמדה דחוקה של התגוננות, הצביעו על השחיתות המוסרית של החברה הנוצרית והכמורה ועל חיי התורה והמצווה שבבתי ישראל, חיים שרק הם מעניקים את הזכות למעמד של עם נבחר. בייחוד העלה את חמת היהודים הפער המשווע, לדעתם, בין רוממות ה"קדו-שה" שבפי התיאולוגים הנוצרים לבין המציאות החברתית העגומה, בייחוד בתחום המוסר המיני. הרי לא נרתעו הנוצרים מלהעביר את מושג "המקום הקדוש" מבית המקדש, האחד והיחיד ביהדות, אל כל כנסייה וכנסייה שבעולם.²⁷ חילול הקדוש והמקדוש בעיני היהודים הביא אותם לידי התקל-סות בקדושי הנצרות ובקדושה בדברי לעג ובז.

3. הקריאה "מוות לרוצחי ישו" עלתה מפתיה של נוסעי-הצלב בכל מקום שבו נתקלו ביהודים, והדי קריאה זו נשמעים גם בס' נצחון ישן. פעמים רבות

25 ראה B. Smalley, "A collection etc.", The Cambridge Historical Journal 6 (1938), p. 112; "א"א אורבך, בעלי התוספות, עמ' 76 הע' 6.

26 ראה בארון, עמ' 117.

27 ראה סי' כא.

חוזרת כאן הטענה, שישו גאל את העולם במותו, לפי אמונת הנוצרים, ולכן עשו היהודים כרצונו כאשר תלווהו, — אדרבה, הנוצרים חייבים להחזיק להם טובה על כך. מאידך גיסא נשמעת גם הטענה, שלא היהודים הוציאוהו להורג אלא הרומיים, וכי הליכי משפטו, כמסופר באוונגליון, מוכיחים זאת, שכן לא היו על-פי דיני הסנהדרין.

4. המספר הרב של קטעים הדנים באמונה הנוצרית, שישו גאל ועדיין גואל את תמותם מאשן של גיהינום, לשם ירדו בשל חטאו הקדמון של אדם הראשון, — עשוי להפתיע. דומה שריכוז המחשבה בנושא זה הוא אחת התכונות המייחדות את ס' נצחון ישן משאר התיבורים שבספרות הפולמוס היהודי-נוצרי. את ההסבר לכך יש למצוא, קודם-כול, בכמיהתו האוניברסאלית של האדם בימי-הביניים לגאולת נפשו ולשיעוּתו בעולם הבא. הפחד מייסורי גיהינום לא הוסח מדעתו אף לרגע כל ימי חייו. סוד שליטתה של הכנסייה על ההמונים היה בכך, שהיא החזיקה בידה את המפתחות לעולם הבא. הדרך לעולם הבא, כך לימדה הכנסייה, אינה רצופה מעשים טובים בעיקר, אלא אמונה שבלב ומעשי פולחן מיכאניים. מאבק הכנסייה הרומית על שלטונה בעולם — מאבק שהתנהל לא רק עם האיסלאם והיהדות, אלא גם עם כיתות של מינים נוצרים — הביא לידי גיבוש רשמי ונוקשה של אמונות דוגמאטיות אלה. מכאן מרכזיותן בוויכוח היהודי-נוצרי במיוחד באשכנז, שכן בתמונת-העולם של יהודי אשכנז באותה התקופה תפסו מקום חשוב הכוחות הדימוניים ושאלת גורל הנפש לאחר המוות, כפי שנראה במשנתם של חסידי אשכנז.²⁸

זאת ועוד: התיאולוגיה הנוצרית עצמה התלבטה הרבה בשאלת "פדיון" הנשמות מגיהינום על-ידי ישו. מה היה גורל גשמותיהם של צדיקים וחסידיים לפני ביאת הגואל? ומה בדבר אנשים ישרי-לב שלא שמעו על ישו מעולם, וכיצד יינצלו מגיהינום תינוקות שלא חטאו ולא הספיקו להטבילם לפני מותם? ²⁹ כדי להימלט מקושיים שכאלה יצרה הדוגמאטיקה הנוצרית את מושג ה"לימבו", מקום שלמטה מן השמים ולמעלה מגיהינום, שאין בו לא מתפארת חיי הנשמות שנגאלו ולא מייסורי גיהינום.³⁰ הדיאלקטיקה של המתווכח היהודי, האמון על דרכי הפלפול התלמודי מבית מדרשם של בעלי התוספות, מצאה כאן בקעה נרחבת להתגדר בה. הלשון הגסה, שבה הוא נתן לעתים פורקן לרגשותיו כלפי הנצרות והנוצרים, היא במידת מה תוצאה של

28 ראה י. דן, תורת הסוד של חסידות אשכנז, ירושלים תשכ"ח.

29 ראה סי' רנב.

30 עיין רוזנטל, מחקרים, עמ' 435, הע' 3.

המתח שבין תחושת השותפות לכמה מבין הנחות הדת הנוצרית ואמונותיה מחד, ודחיית היסודות האווירפאטוריים והאבסורדיים מאידך.

5. מאז ומתמיד תקפו היהודים את מעשה הפולחן האויכאריסטי, המרכזי שבחיי הדת הנוצרית, פולחן הלחם והיין, וגיבוהו כמעשה של עבודה זרה. במאות ה"ב וה"ג קבעה הכנסייה הרומית, לאחר דיונים ממושכים, את הדוגמה של הטרנאנסטובסטאנציאציה, היא האמונה שבשעת תפילת המיסה מתגלמים גופו ודמו של ישו בלחם ובין, שהכומר מקריב על מזבח הכנסייה, והמתפללים המאמינים הטועמים מן הלחם והיין מתאחדים בגופם עם ממשות גופו של ישו. קביעת דוגמה זו, שנגדה התקוממו כמה כיתות נוצריות, שוקלת מיד בעל'ס' נצחון ישן הרבה גיבוים ודבריי'לעג.

לא פחות מגונה בעיני המתווכח היהודי היה פולחן הרליקויות. שרידי גופותיהם וכלי תשמישיהם של קדושי הנצרות נפוצו לאלפים ולרבבות בכל בתי התפילה והמינזורים. נוכחותה של הרליקויה בשעת הקרבת קרבן המיסה נחשבה גורם המגביר את יעילות התפילה והפולחן כאמצעים להשגת ישועת הנפש. נוסעי הצלב, שחזרו מארצות המזרח, הביאו עמם שלל גדול של שרידים כאלה, ורישומו של דבר ניכר היטב במהלך הוויכוח שבס' נצחון ישן³¹.

6. הנושאים, שסקרנו עד כה, מציינים את תרומתו של ס' נצחון ישן לוויכוח התיאולוגי בין יהודים לנוצרים, בהשיבו על האתגרים המיוחדים שעלו מן המסיבות ההיסטוריות של התקופה ומן ההתפתחות הפנימית בכנסייה הרומית. עם זאת נשארה אמונת השילוש גם בספר הזה, כבכל ספרות הוויכוחים, הצייר המרכזי של הפולמוס הדתי. בתחום זה אין למצוא בו חידושים, לבד מדיאלקטיקה מחודדת הבולטת בספר כולו. דווקא בדיונים על אמונת השילוש, יותר מבשאר הנושאים, השתמש בעל הספר בטיעונים בניסוחים ובהעצמות מן המקורות שהיו לפניו. פעמים רבות עולה כאן הטענה העתיקה, שהושמעה גם בקריאות התגר של הזרמים הנוצריים שהסתייגו מן הכנסייה הנוצרית, בדבר הפאראדוקס שבעקרון האינקארנאציה: אֵל שהוא גם אדם, אדם שהוא גם אֵל. רוב הדיון על פסוקי האוונגליון בא להוכיח את

31 הרי רשימה של כמה מן הרליקויות, שהוצעו למכירה או הוצגו בכנסיות: חלב האם-הבחולה, אוויר נשימתו של יוסף הקדוש, שערות מוקנו של נח, חלקיק של עץ הסנה, קש מרפת הבקר שבבית-לחם, שיניים של ישו, טיפות זיעה, דמעות; בצרפת בלבד טענו חמש כנסיות שבידן שרידים אמיתיים מערלתו של ישו; שום כנסייה לא נחשבה מושלמת אלא אם כן הוכנסה בה רליקויה כלשהי; ראה H.J. Muller, The Uses of the Past, New York 1959, p. 235.

אנושיותו של ישו, והיאך ייתכן להאמין שהאֵל אוכל ושותה, ישן ורעב, מפחד ומתחנן — ומת?

גם הוויכוח על מרים אֵם ישו אין בו משום חידוש מיוחד. מאז שפכו מתנגדי הנצרות הרשמית — גם בשורות האפוזיציה הדתית בתוך הנצרות — קיתונות של בוז על התהליך הפיזיולוגי של לידת אֵל, כביכול, מרחם אשה. את עיקר התיאורים בנושא זה, מלאי הגישום והלגלוג, מצא בעל'ס' נצחון ישן במקורות, אך דומה שהוסיף עליהם כהנה וכהנה. כמו כן הירבת להביא הוכחות מן האוונגליון שישו היו לו אחים ואחיות, בניגוד לעמדה הנוצרית האורתודוקסית, שלפיה היתה מרים בתולה לפני לידת ישו ונשארה בתולה גם לאחריה³².

הדרכה למתווכח היהודי

אין בו בס' נצחון ישן דינ-יחשבון, אותנטי או דמיוני, של ויכוחים שהתקיימו למעשה, לבד מקטעים בודדים³³. הספר בגוי רובו ככולו במתכונת של "דע מה שתשיב" ו"דע מה שתשאל". הווה אומר, תכליתו של הספר, ביחס לוויכוחים הממשיים עם הנוצרים, לשמש תדריך ואוצר מקורות ומידע השמור לבעליו³⁴. עצות רבות על דרך גיתול הוויכוח שזורות בכל הספר, ובשני מקומות³⁵ פונה המחבר ישירות אל המתווכח-בכות. במקום האחד הוא מזוהר מפני נסיונו של הנוצרי להתחמק ממתן תשובה על-ידי סטייה לעניינים אחרים, ובמקום האחר הוא מייעץ לו לפתוח את הוויכוח בנקודה שנראית לו החלשה שבכל טיעוני הנוצרים, והיא גם האקטואלית ביותר: דווקא גלות ישראל וסבלו מוכיחים שלא הנוצרים ישראל הם.

מגמה זו בולטת לעין בקטעים המרובים הדגים בפסוקי האוונגליון, ויש שבעל החיבור מסתפק בהבאת הפסוק לידיעת הקורא, מתוך הנחה שהוא יידע בעצמו כיצד לנצל את הפסוק לצורך הפולמוס, אלא שליתר יעילות הוא מוסיף את התרגום הלאטיני³⁶. בכלל מרבה הוא להביא לידיעת הקורא את לשון הפסוקים והתפילות בלאטינית ואף בגרמנית, וכאן ברורה הכוונה לצייד את הקורא במידע מדויק לצורך הוויכוח. גם בתחום מנהגי הדת

32 נראה שגם ריבוי הקטעים על מרים מושפע מרוח הזמן: פולחן מרים האם-הבחולה התפתח במידה רבה במאה ה"ג, והכנסייה קבעה חג חדש, "חג ההיריון", ראה ה. פלאוס, "שירי הניצחון הדתיים של ימי-הביניים", תרביץ ב (תרצ"א), עמ' 450.

33 כגון סי' רנב, רעא, רעב, רעז.

34 ראה אורבך, מחקרים, עמ' 60.

35 סי' ריג; סי' רלו.

36 כגון סי' קעג.

והפולחן של הנוצרים נוהג בעל הספר לתת ביד הקורא ידיעה בדוקה, למען יסתייע בה לכשיזדמן לו להתווכח עם נוצרי. עם זאת יש לציין אידיוקים רבים ומגמתיים במובאות ובמראי-המקומות, וגראה שהיתה נטייה לסמוך על בורותו של בעל הוויכוח הנוצרי ולגבור עליו בשפע ידיעות, אפילו ממקור בלתי-מוסמך.³⁷

פה ושם יש רמזים, שהוויכוח אינו רק עם הצד הנוצרי, אלא יש נושאים שעליהם התנהל ויכוח פנימי בקרב הציבור היהודי, והתשובות המוצעות מכוונות גם אל השואל היהודי. השאלה, אם ה' משנה את דעתו, היתה כרוכה בטענה הנוצרית שתורת משה הוחלפה בתורת ישו, אך היא נשאלה גם מפייהם של לומדים ומשכילים יהודים.³⁸ השאלה, "למה ניסה הקב"ה את אברהם ואיוב"³⁹, נשאלה על-ידי פרשנים והוגי-דעות רבים מישראל, ללא כל קשר עם הוויכוח היהודי-נוצרי. דומה כי לפחות במקום אחד מגלה הכותב שדעתו גם על היהודי הנבון: הנוצרים טוענים, שפסוקים בירמיה כוונתם להוכיח את ישראל שהם סובלים בגלות מפני שלא קיבלו את אמונת ישו; את תשובתו הוא פותח במלים: "והנה רואה שאין ממשות בדברים"⁴⁰. פנייה זו מגלה טפוזים: היה צורך לחזק את אמונתם של יהודים תמימים, שהגלות המרה סיבה ותכלית אחרות לה מאלה שיחסו לה על-ידי הנוצרים המנצחים. עממיותו של ס' נצחון ישו, בהשוואה לס' יוסף המקנא (ראה למעלה), מצביעה גם היא על מגמה מסוימת של מאבק בהשפעה נוצרית חודרת.

אם אמנם היתה מבוכה כלשהי בלב המתווכח היהודי בס' נצחון ישו, הרי שאין בדבריו סימן לכך. אדרבה, לשונו וסגנונו מגלים גישה נמרצת ולעתים אף תוקפנית.⁴¹ רבים מן הדברים המוצעים כתשובות על שאלות הנוצרים, או כשאלות על אמונתם ומקורותיה, נאמרים על דרך "ענה כסיל כאולתו" [משלי כו, ה], ואינם אלא דחייה בקש ובקנה רצון, כדרכם של חז"ל.⁴² במקרים רבים מעמיד היהודי פנים כאילו מקבל הוא את הפירוש הכריסטו-לוגי, והוא עונה לנוצרי "לפי טעותו". במהלך זה משמיע היהודי דבר והיפוכו, הכול לפי טענות הנוצרי ודרכי הדיאלקטיקה, המנצלת כל סדק וכל

37 על הבורות, שרווחה אפילו בין אנשי הכמורה, ראה G.G. Coulton, *Inquisition and Liberty*, London 1938, pp. 39ff.

38 ראה סי' ט.

39 סי' טז.

40 סי' עו.

41 אפשר, כמובן, שדווקא גישה זו כיסתה על תחושה של מבוכה ועמדת התגוננות, אך קשה לעסוק כאן בניתוח פסיכולוגי.

42 ויקרא רבה ד, ו; חולין כז ע"ב; והשווה יוסף המקנא, עמ' 15.

תורפה בדברי הצד המתנגד. הסכמתו של היהודי, שהכתוב "וודאי בישו מדבר", נאמרת על דרך האירוניה והחידוד, והעמדת-הפנים האירונית, המזכירה את ויכוחו של אליהו הנביא עם כוהני הבעל בהר הכרמל, ניכרת במרבית תשובותיו. ההלכה התלמודית התירה את רסן הלשון לגבי הפולמוס נגד עבודה זרה⁴³, ובראותו בפולחן הנצרות ובאמונותיה עבודה-זרה ואבירי עבודה-זרה⁴⁴, משתמש בעל ס' נצחון ישו בהיתר זה במלוא כוח דמיונו, לשונו ופלפולו.

לשונו התוקפנית וסגנונו הפארודיסטי של הספר רוויים ביטויים וכינויים של גנאי ובוז, שבהם ציינו היהודים בארצות הנוצריות שמות ומושגים ומונחים מן העולם הנוצרי. כינויים אלה הצטרפו למין לשון-סתרים, שאיפשרה להם לא רק לדבר על הדת השנואה בחופש יחסי, אלא שיחררה אותם מרצועתו של איסור "ושם אלהים אחרים לא תזכירו לא ישמע על פיד" [שמות כג, יג]. לנוחות הקורא נביא בגספה רשימה של מלות-גנאי המצויות בס' נצחון ישו.⁴⁵

הטיעון האירוני מרובה ומשולח-רסן במיוחד בכל נושא הקשור בדמותו ובמעשיו של ישו. כאן עוסק בעל הוויכוח במה שאפשר לכוונת בשם פרשנות אנטטי-כריסטולוגית⁴⁶ שיטתית. בניגוד לקפדנותו לגבי נוסח המקרא ופירושו המסורתי, אין הוא בדרך כלל לגבי נוסח האוונגליון והמסורת הנוצרית. ניתן לומר, שהוא עושה בתוך האוונגליון במגמה אנטטי-נוצרית כדרך שבעל דינו הנוצרי עושה במקרא במגמה אנטטי-יהודית. אכן, השפעת הדיאלקטיקה הנוצ-רית ניכרת גם בפרשנותו המקראית של בעל ס' נצחון ישו, שלעתים נוטה מדרכם של חכמי התלמוד והמדרשים⁴⁷. יש כאן המצאות לרוב בדרך של יצירת מדרשים אנטטי-כריסטולוגיים וקשירתם אל פסוקי המקרא⁴⁸, עד שהקורא תוהה לפעמים, שמא עלה על דעת הכותב שנביאי ישראל אכן התכוונו בדבריהם אל ישו הנוצרי.

ואמנם אין הדבר מוטל בספק: כשם שהוויכוח על פירוש המקרא התאפשר ואף התחייב מפאת ההנחה, המקובלת על יהודים ונוצרים בשווה, שכתבי-

43 "כל ליצנותא אסירא בר מליצנותא דעבודת כוכבים דשריא" — מגילה כה ע"ב.

44 ראה כץ, פרק שני, ושם גם על כמה נושאים אחרים הנסקרים כאן.

45 השווה ציונץ, ס"פ, עמ' 453 ואילך; א"א אורבך, "ס' ערוגת הבושם לר' אברהם בן עזריאל", תרביץ י (תרצ"ט), עמ' 54—55; מרחביה, עמ' 277—278; ועיין כץ, עמ' 27—28.

46 במונח זה השתמש גם רוזנטל, פרקי ויכוח, עמ' שנג.

47 ראה כץ, עמ' 29.

48 ראה, למשל, סי' לד, סז, קמה, קמו.

הקודש הם דבר ה' ונביאי האמת, כך שימשה יסוד לוויכוח על דמותו של ישו ומעשיו ההנחה המוסכמת בדבר אישיותו ההיסטורית-הריאלי והמעשים העל-טבעיים שחולל. לא עלה על דעתו של בעל ס' נצחון ישן לכפור בסיפורי האוונגליון ולבטל אותם כפרי דמיונם של חסידים-שוטים מכת המשומדים והמינים. הוא קיבל כאמת היסטורית את דבר הופעתו של ישו, אך דחה את תורת האינוקארנציה. הוא הסכים שישו עשה מעשים שהם למעלה מכוחו של אדם רגיל, אך יחס אותם לאומנות הכישוף, שלדעתו ישו התמחה בה.⁴⁸ תיאור זה של ישו כמכשף-אומן עלה כבר מפייהם של פרושים כמסופר באוונגליון⁵⁰, והוא נקבע בתודעה היהודית על-ידי סיפורי תולדות ישו, שייחסו את מעשי הכשפים של ישו ליכולתו להשתמש בשם המפורש⁵¹. אפשר אפוא שכמה רמזים על ישו והנצרות, שבעל הוויכוח היהודי מצא בדברי הנביאים, מגידי עתידות ישראל, לא נאמרו על דרך האירוניה ותלגולג⁵².

ספק אם הביטויים המעליבים נגד קדושי הנצרות היו אמורים, בשעת כתיבתם, להישמע באוזני המתווכח הנוצרי. הם נכתבו מתוך מגמה לשעשע את הקורא היהודי, לתת פורקן ספרותי לרגש האיבה והנקמה שבלב היהודי בימי סבלו ועינויו מידי הנוצרים, וגם לאמץ את לבו לכשיודמן לו לעמוד בפולמוס עם נוצרי. ערכו ההיסטורי של הספר הוא דווקא בכך, שהוא מגלה את מחשבתו ותפישתו של היהודי, בינו לבין עצמו, לגבי הנצרות ונציגיה, כפי שראה אותם בזמנו⁵³. מכל מקום יש יסוד להניח, שבשעת הוויכוח הממשי לא היסס היהודי לעבור מהתגוננות להתקפה ולהתיר במידה מפתיעה את רסן לשונו: ויכוחים דתיים היו דבר שבשיגרה בשיחותיהם של הבריות בימי-הביניים, ובסיומו של ריב-דברים חריף ומפולפל נפרדו האנשים כידידים.

49 השווה קרויס, עמ' 289 הע' 10; יוסף המקנא, עמ' 82, הע' 4; M. Goldstein, Jesus in the Jewish Tradition, New York 1950, p. 157; וראה בגוף החיבור, בייחוד ס' רכה, רסב.

50 מתי ט 34; והשווה שבת קד ע"ב, סנהדרין סז ע"א, שם קז ע"ב (דקדוקי סופרים); קרויס, עמ' 192. מימות התלמוד האמינו שכבות עממיות בישראל במעשי כשפים, ואמונה זו היתה נפוצה במיוחד בחוג חסידי אשכנז, עיין אורבך, חז"ל, עמ' 85; ס' חסידים, מפתח: כשוף, מכשף; דן, תורת הסוד, עמ' 38—37.

51 עיין קרויס, עמ' 73, 189 ואילך, 280, הע' 22.

52 השווה י' רוזנטל, "הגנה והתקפה בספרות הוויכוח של ימי הביניים", דברי הקונגרס העולמי החמישי למדעי היהדות, כרך ב, ירושלים 1972, עמ' 348.

53 ראה אורבך, מחקרים, עמ' 60—61, 72.

ואמנם הדברים אמורים רק בוויכוחים פרטיים ולא בוויכוחים פומביים⁵⁴. כללו של דבר: "ספר נצחון ישן" הוא בבואה נאמנה של דפוסי הביטוי, נתיבות ההגות ודרכי המאבק וההילבטות של יהודים באירופה המרכזית בסוף תקופת מסעי-הצלב. אין כספר זה לבטא גם את המעורבות היהודית בהויית העולם הנוצרי שמסביב, גם את עמידת היהודים על ייחודם וגם את הסבכים הנפשיים והחברתיים שנתהוו מכך. אין צורך לומר, שמתוך כל אלה עולה גם ההעמקה שזוכו לה נפש פצועה של חברה הדנה עם עצמה ועם האויבים על כבוד אמונתה ואלותיה ועל ההגינות או חוסר ההגינות שבדרכי חייה שלה ושל האחרים⁵⁵.

זמנו ומקומו של החיבור

ממה שנאמר עד כה ניתן להסיק שהמציאות ההיסטורית, המשתקפת בס' נצחון ישן, היא זו של המאה ה"ג. על כך מצביעים סימנים נוספים. מלחמות המוסלמים נגד הצלבנים בארץ ישראל נזכרות כמה פעמים, ובמקום אחד מסופר שהמלחמות נמשכות שם זמן רב — "עד היום הזה"⁵⁶; הווה אומר שהדברים נכתבו שנים רבות אחרי כיבוש ירושלים בידי המוסלמים (1187). הדים ממסע הכנסייה הרומית נגד כיתות המינים הנוצרים בצרפת הדרומית, בראשית המאה ה"ג, עולים מן הרמזים על הכפירה הקאתארית⁵⁷. בין העמים הרבים, שהמלכויות הנוצריות נלחמות בהם, נזכרים הטארטרים⁵⁸, שפלשו לאירופה ולארץ ישראל בראשית המחצית השנייה של המאה ה"ג. על המציאות החברתית-הכלכלית של התקופה, והמתיחות שהשתררה בה,

54 ראה שם עמ' 61—64, 68—69. על העזתם של יהודים בשיחותיהם עם נוצרים במאה ה"ג מעידים דברי האוהרה הרשמיים של הכנסייה, עיין להלן ס' רלא, בהערה; והשווה יוסף המקנא, עמ' יח—יט; עיין גם להלן, ס' רעד, בהערה האחרונה. ויש לציין את עצתו של בעל ס' חסידים, ס' תתיא (עמ' 204), המזהיר מפני ויכוחי דת — לא מפני הסכנה, אלא "שמא יטו את לבו אחריהם" (והוא כורך יחד "גלח או כומר או מין חכם ומפולפל או איש בעל תלמוד ואינו ירא חטא!"), אבל מוסיף: "אם חכם אתה כל כך שאתה יודע שתנצחנהו... או תען כסיל כאוולתו פן יהיה חכם בעיניו". על שכיחותם של ויכוחי-דת בין יהודים ונוצרים בהקשר יחסי החברה שביניהם ראה A. Grabois, "The Hebraica Veritas and Jewish-Christian Intellectual Relations in the Twelfth Century", Speculum 50 (1975), pp. 613-34.

55 לשונו של פרופ' ח"ה בן-ששון ז"ל במכתב שאת עותקו הואיל להמציא לידי. סוף ס' פו.

56 ס' ה, הע' 5; ח, הע' 2; קס, הע' 1, ואולי גם מד; קעו, הע' 3; רנג, הע' 6.

57 ס' קס; על כך העמיד כבר צונץ, צ"ג, עמ' 85.

מצביעים הרמזים המתייחסים אל המישטר הפיאודאלי⁵⁹ ותפיסת הקרקעות על-ידי המינורים⁶⁰. כאמור למעלה מסתברים אף כמה מגושאי הוויכוח, ובייחוד דרכי הדיון בהם, על רקע המסיבות של המאה ה"ג. דבר זה אמור במיוחד לגבי אותם התחומים שהצד הנוצרי ראה בהם מקומות-תורפה של היהדות, כגון עסקי הלוואות-ברייבית ואורך הגלות. שלא כבתקופות הקודמות נאלצו היהודים להתגונן בפני האשמות הנוצרים בדבר עלילות הדם והלחם הקדוש, וכן בדבר תכניו ומגמותיו של התלמוד.

על יסוד בדיקת מקורותיו של ס' נצחון ישן אף ניתן לצמצם ולקבוע את זמן עריכתו. ר' יוסף, בעל ס' יוסף המקנא, המקור העיקרי שממנו לקט בעל ס' נצחון ישן, חי באמצע המאה ה"ג וכתב את ספרו בתחילת הרבע האחרון של המאה⁶¹. ר' משה מסאלרנו בעל ה"טענות", מקור אחר חשוב, נפטר בשנת 1279⁶², ובחיבורו הפולמוסי נזכרת השנה 1270⁶³. מכאן שזמן עריכתו של ס' נצחון ישן היה לא לפני הרבע האחרון של המאה ה"ג, ומסתבר ביותר — בתחילת המאה ה"ד⁶⁴.

על מוצאו הגיאוגרפי של הספר נחלקו הדעות בין גרמניה וצרפת, עד שבא אורבך וקבע בהסברה משכנעת, שהספר נערך בגרמניה⁶⁵. דבר זה מתקבל על הדעת — לא בעיקר משום מספרן הגדול של מלים גרמניות המצויות בספר, שכן אפשר שהן תוספת מאוחרת⁶⁶; אלא מוצאו הגרמני של הספר מוכח מגוף תוכנו, סגנונו ולשונו. לגבי בעל הספר סתם גויים אשכנזים הם, ומי שאינו מדבר בלשון אשכנז, הוזה אומר: בגרמנית, מדבר

59 סי' עט, הע' 1, רנ, הע' 17.

60 סי' צה, קלב, הע' 2.

61 אורבך, מחקרים, עמ' 59 ואילך, בניגוד לגרץ. על יסוד ההערה "ממורי ר' יוסף", המופיעה בכ"י רומא (ראה סי' ל, הע' 8), העלה פוזנסקי את ההשערה שר' יוסף המקנא היה מורו של בעל ס' נצחון ישן. גם רוזנטל, פרקי ויכוח, עמ' שע, הע' 64, זיהה את ר' יוסף זה עם ר' יוסף המקנא, ואילו אורבך, מחקרים, עמ' 76, זיהה אותו עם ר' יהוספיה הגר, והשווה סי' רנה, הע' 7.

62 ראה סרמוניטה, במקום הנ"ל.

63 "ועל ידי משיחם לא בא מכל זה דבר זה אלף ומאתים ושבעים שנה" — טענות ר' משה מסאלרנו, כ"י פוזנסקי עמ' 50.

64 ראה אורבך, מחקרים, עמ' 60; ב. דינור, ישראל בגולה, כרך שני, ספר ששי, ירושלים, תשל"ג, עמ' 457, הע' 145; בניגוד לוואגנזיל ואחרים המקדימים את זמנו למאה ה"ב, עיין רוזנטל, מבוא ליוסף המקנא, עמ' טו.

65 אורבך, מחקרים, עמ' 72 ואילך.

66 אף אין הוכחה מאיזכור הקיסר היינריך והקתדראלה שלו בשפירא (סי' מט), שכן כנגד זה נזכר מלך צרפת פעמיים (סי' רס, רעג).

"בלשון לעז"⁶⁷. הנימה העממית, הבלתי-מעודנת עד כדי מידה של ניבול-פה; המשלים, הפתגמים והניבים הרבים שהעורך שאל משפת-העם הגרמנית; תרגומי שאילה מרובים מגרמנית⁶⁸ — כל אלה מצביעים על גרמניה כעל ארץ מוצאו של החיבור. השימוש הרב במלים וניבים ארמיים מן התלמוד, ובייחוד ביטויים השכיחים במשא-ומתן התלמודי: קושיא ותירוק, הוכחה ופירכא, — אופייני לסגנון הכתיבה האשכנזית מן המאה ה"ד ואילך, והוא בולט בהשוואה ללשונו של ר' יוסף המקנא. ועוד: השימוש באות ע כסימן לתנועה e בכתיב לשון יידיש תחילתו באשכנז במאה ה"ד⁶⁹; והנה מופיע כתיב זה לרוב בס' נצחון ישן ואינו מופיע בס' יוסף המקנא אפילו פעם אחת.

למהדורה זו

יסוד למהדורה זו שימשה מהדורתו של יוהאן כריסטוף ואגנזיל⁷⁰. מלומד נוצרי זה, שנולד בנירנברג בשנת 1633 ומת בשנת 1705, התכתב בלשון העברית עם יהודים⁷¹ והוציא לאור קובץ גדול של טקסטים עבריים בעלי מגמה אנטי-נוצרית, בתוספת תרגום לאטיני, וביניהם ס' נצחון ישן. בהקדמתו כתב שתיה לפניו כתב-יד מן הספרייה שבעיר סטראסבורג, ובו הגהות אחדות שנכתבו על-ידי איש נוצרי. הוא הודיע שתיקן פה ושם, "והשארתי את הטעויות החמורות ביותר כפי שמצאתי, כי לא רציתי לאמץ את מוחי עבור ספר כה מכוער"⁷². מהדורתו של ואגנזיל לוקה לא רק ב"תיקונים" שהכניס, אלא בשגיאות מרובות שנבעו מחוסר שליטתו בלשון העברית, וכן בשיבושים פנימיים שהיו מצויים בכתב-היד שהשתמש בו. רושם כתב-היד העיר בעצמו בכמה מקומות על שיבוש סדר הקטעים⁷³, ובמקומות אחרים נשתבש סדר הדברים שבתוך הקטע. עיבודים שונים של נושא אחד מופיעים בקטעים מקבילים, דבר הנובע מכך שהמלקט לקח ממקורות שונים, כאמור לעיל.

67 סי' קסא.

68 לדוגמה: "כמו שאומרים מן הליצנים" (סי' קפו); "לאנס לו מתנתו", "וגזל לשטן את מתנתו" (סי' רג); והשווה ש. נובל, "תרגומי שאילה מיידיש בעברית הרבנית", לשוננו כג (תשי"ט), ובייחוד שם, עמ' 179 הע' 51.

69 אוריאל ויינרייך, אנציקלופדיה עברית, כרך יט, 786.

70 פרטים ביבליוגרפיים ראה ברשימת קיצור שמות הספרים.

71 ד. ויינרב פירסם מכתבים אחדים בחוברת 'געדאנק און לעבן', ב (1944).

72 על חיבורים שנוצרים כתבו נגד ס' נצחון ישן עיין רוזנטל, מבוא ליוסף המקנא, עמ' יד-טו.

73 ראה, למשל, ואגנזיל, עמ' 113: "כאן שייך התשובה . . .".

כדי להביא את הספר במהדורה זו על תיקונו המירבי, הן בתוכנו הן בצורתו, היה הכרח להשתמש בכתב-יד גוספיים ומהדורות-דפוס חלקיות, ואלו הן:

1. כתב-יד רומא 53 (8).

כתב-יד זה שבספריית ויטוריו עמנואל ברומא תואר והוסבר בפירוט על-ידי א"א אורבך.⁷⁴ השוואה מדוקדקת של חלקו השלישי⁷⁵ אל מהדורת ואגנזייל העלתה שלפנינו, קרוב לוודאי, חלק כתב-יד של ס' נצחון ישן, או מכל מקום כתב-יד שבעל הספר העתיקו רובו ככולו כמעט מלה במלה.⁷⁶ לכן תוקן והושלם נוסח ואגנזייל במהדורה זו על-פי כ"י רומא, בעיקר מחלקו השלישי, וגם מקטעים מקבילים בשאר חלקיו. על הקירבה הרבה בין ס' נצחון ישן וכ"י רומא (חלק ג) תעיד העובדה, שבמהדורה זו נוספו על מהדורת ואגנזייל ארבעה-עשר קטעים בלבד, שנבחרו בשל היותם משלימים את מיגוון נושאי הוויכוח.

קטע אחד ממהדורת ואגנזייל לא נכלל במהדורה זו, בשל היותו העתק כמעט מילולי מס' יוסף המקנא.⁷⁷

2. כתב-יד מינכן 147.

כתב-יד זה נרשם, כפי הנראה מצורת כתיבתו ומן ההערות הלאטיניות שבשוליו, על-ידי מלומד נוצרי במאה ה-17.⁷⁸ יש בו פחות ממחצית תוכנה של מהדורת ואגנזייל, ובעיקר הקטעים על פסוקי תורה, נביאים וס' תהלים. ייתכן שהרושם העתיק מאותו כתב-יד שהשתמש בו ואגנזייל, אך ברור שלא העתיק ממהדורת הדפוס של ואגנזייל.

3. סבסטיאן מינסטר.

הומאניסט נוצרי זה, שהיה בקי בלשון העברית (חי 1489—1552 בבאזל),

74 אורבך, מחקרים.

75 אורבך ציין את החלק השלישי באות B וקבע שהוא נכתב קרוב לוודאי במחציתה השנייה של המאה ה-17, ראה שם עמ' 72. י. רוונטל פירסם אותו בשני חלקים, ראה רוונטל, בקורת; רוונטל, פרקי ויכוח.

76 אורבך, שם עמ' 77, שיער שס' נצחון ישן הוא עיבוד של כ"י B, תוך השוואה והשלמה מס' יוסף המקנא; רוונטל, מבוא ליוסף המקנא, עמ' ל, קבע שרק החלק השלישי של כ"י רומא דומה לס' נצחון ישן, אך המעיין ייווכח שיותר מדמיון יש כאן.

77 ואגנזייל, עמ' 202; יוסף המקנא, עמ' 131, סי' כד.

78 תצלום המכון לתצלומי כתב-יד של בית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ס'

עסק גם הוא בס' נצחון ישן. בהקדמה לספר על שלושה-עשר העיקרים, שהדפיס בשנת 1529, הודיע מינסטר כי יש בדעתו להוציא לאור את כתב-יד של ס' נצחון ישן שהיה בידו.⁷⁹ אולם הדבר לא יצא אל הפועל.

ואגנזייל מזכיר בהקדמתו שבידי מינסטר היה כתב-יד של ס' נצחון ישן, שהיה פחות מתוקן מכתב-יד סטראסבורג, ושמינסטר עמל על תיקונו. בשניים מספריו⁸⁰ הדפיס מינסטר חלקים מכתב-יד נצחון ישן שבידו, וואגנזייל במהדורתו העיר בכמה מקומות על שינויי-נוסחאות שמצא באותם חלקים.

4. כתב-יד פוזננסקי.

לערך בשנת 1900 הכין ר' זאב (אדולף) פוזננסקי (1854—1920)⁸¹ מהדורה מדעית של ס' נצחון ישן על-פי מהדורת ואגנזייל, כ"י רומא 53 וכ"י פאריס-אליאנס 222, עם מראי-מקומות והערות רבות. כתב-ידו של פוזננסקי הגיע אל בית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים מעזבון דוד סימוןזון מקופנהאגן.⁸² ומספרו Heb. 8° 791. עבודתו החשובה של פוזננסקי היתה בעלת ערך רב בהכנת מהדורה זו.

*

סדר הפרקים והקטעים שבמהדורה זו נקבע בקווים כלליים על-פי הצעותיו של פוזננסקי. הפרק הראשון כולל את הקטעים הדנים בפסוקי המקרא⁸³, ומקומו של כל קטע נקבע לפי סדר המקראות; הקטעים שבפרק השני דנים במובאות מספרי האונגליון, והם נקבעו על-פי סדר המוקדם והמאוחר

25963; ועיין M. Steinschneider, Die hebräischen Handschriften d. K.

Hof- und Staatsbibliothek in München, 1895, p. 65 Nr. 147.

79 K.H. Burmeister, Sebastian Münster, Basel 1963, p. 83.

80 בהערות למקרא במהדורת התנ"ך שלו משנת 1534/35, ובתרגום האונגליון של מתי (Evangelium secundum Matthaeum, באזל 1537); ועיין מה שכתב מ. שטיינשניידר, REJ, כרך 5 (1882), עמ' 63—64.

81 עיין עליו י. רוונטל בספר 'אישים ודמויות בחכמת ישראל', בעריכת ש"ק מירסקי, תשי"ט, עמ' 275—278.

82 ראה ס' היובל לא' פריימן, ברלין 1935, עמ' 118, מס' 29.

83 על סדר ספרי נביאים אחרונים וכתובים עיין רוונטל, מבוא לס' יוסף המקנא, הע' 5; י. קופמן, ר' יום-טוב ליפמן מיהליון, ניו-יורק תרפ"ז, עמ' 63;

H.J. Zimmels, Ashkenazim and Sephardim, London 1958, p. 139.

בספרים אלה⁸⁴; בפרק השלישי באים קטעים התוקפים את הנצרות מתוך כתבים אפוקריפיים וכתבי אבות הכנסייה, וכן מתוך מנהגי הנוצרים ותפילותיהם; הפרק הרביעי דן בעיקרו בנושאי הביקורת וקריאת-התגר הנוצרית כלפי היהדות. עם זאת לא הונהגה חלוקה קפדנית של הקטעים בין הפרקים. קטעים, פיסקות ודברי השלמה ותיקון, שהוכנסו למהדורה זו מכתבי-היד ואינם במהדורות ואגנזיל, צוינו בסוגריים מרובעים [...], להוציא תיקוני לשון ודברי הבהרה קצרים, המוסיפים להבנתו של הקורא ואינם מוסיפים על משמעות הכתוב. תוקנו מובאות בלתי-מדויקות מן המקרא, והפסוקים הובאו בדרך כלל בשלמותם, לפי העניין. לשם הקלת הקריאה הועתק הטקסט בכתב מלא, פוענחו בו ראשי התיבות והוכנסו סימני פיסוק. בהערות המסבירות צוינו מקורות ומקבילות, עד מקום שהגיעה יד המהדיר, וניתנו הבהרות להבנת הטקסט ומשמעותו ההיסטורית. לא נמצא לגחוף לחזור על עניינים שהוסברו די צורכם על-ידי המהדירים של ספרי ויכוח אחרים, והקורא הופנה אל דבריהם⁸⁵. המלים הגרמניות, שנתבארו בהערות, נכתבו בדרך כלל על-פי צורתן המודרנית.

*

חובה נעימה עלי להודות לפרופ' ר. י. צבי ורבלובסקי, לפרופ' י. לוינגר ולד"ר ב. באיאר, ששיעונו בהארות חשובות. וכן מכיר אני טובה לד"ר מ. נדב ולעמיתיו במחלקת כתבי-היד של בית-הספר הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, וכן לעובדי המכון לתצלומי כתבי-יד של בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, על עזרתם האדיבה. לרעייתי, שעמלה עמי בסבלנות כה רבה — אין מלים בפי להודות לה.

מורי וידידי פרופ' ח. ה. בן-ששון ז"ל יום את המהדורה הזאת. הוא ליווה את עבודתי בעצה טובה ודגתי עמו על המשמעויות ההיסטוריות של החיבור. יהי זכרו ברוך.

⁸⁴ בסבך המקבילות הרבות שבספרי האוונגליון קשה לקבוע, לאיזה פסוק מתייחס כל קטע וקטע, ובמראי-המקומות שבגוף הטקסט של ואגנזיל ושל כתבי-היד יש שיבושים רבים. על-פי רוב נתקבלו במהדורה זו הצעותיו של פוזנסקי. המובאות לא תוקנו על-פי מקורן, כדי שלא לטשטש את צורת הבאתן המגמתית; תשומת לב תוקרא הופנתה לאי-דיוקים בתרגום העברי על-ידי הציון "ועיין שם" (וע"ש).

⁸⁵ רק לאחר השלמת מהדורה זו הגיע לידי המהדיר פירסומו של רוונטל, פרקי ויכוח. המהדיר הוסיף משל רוונטל, אך לא גרע משל עצמו.

ספרי זה, שכתבתו הושלמה בתמוז תשל"ה, יוצא לאור על-ידי היחידה להוצאה לאור של אוניברסיטת בר-אילן, והריני מודה לחבריי ועמיתיי המקדישים מזמנם לענייני היחידה, ובראשם הפרופ' ד. שפרבר, וכן למנהלת היחידה, הגב' מרים דרורי.

מרדכי ברויאר

אוניברסיטת בר-אילן
תשל"ח

על זה יש להשיב: לכן פתח בעשרת הדברות ב'אנכי' באל"ף³, להודיע לכול, כי הוא אחד ואין שני לו ואינו נחלק לגופים ומדותיו אינם זקנים זה מזה כדרך שהאב זקן מן הבן, ואין פירוד שהאב דר בשמים והבן ירד לארץ. ולדברך שיש ב' רשויות שוים בוקנה ובגדולה ובחכמה, אם כן זה יגזור אומר וחבירו לא יעז, או זה ישלח שובע לעולם וזה ישלח רעב.

ג. בראשית ברא אלהים [בראשית א, א]. אם יאמרו המשומדים¹: למה כתוב אלהים לשון רבים? היה לו לכתוב אלוה לשון יחיד, אלא ודאי שניים הם, אב ובן²; ויש להשיב: אלהים לפעמים לשון יחיד הוא, כשהוא מפורש בפנים, כמו 'ראה נתתיך אלהים לפרעה' [שמות ז, א]. וגם יש לומר לשון כבוד הוא, שהשרים שהם בשר ודם עוד היום הם נוהגים לכתוב ליחיד לשון רבים "אנו פלוני ופלוני". [והקדוש ברוך הוא קרא למשה דרך כבוד] וכל שכן לקרוא להקדוש ברוך הוא עצמו דרך כבוד³. ולעולם י"י אחד ושמו אחד [זכריה יד, ט], כאשר מוכיח לקמן 'ויברא' [כז], ולא כתיב 'ויבראו'⁴; וכתיב 'אנכי י"י עושה כל בוטה שמים לבדי רוקע הארץ מאתי' [ישעיה מד, כד].

ד. נעשה אדם בצלמנו כדמותנו [בראשית א, כו]. תשיב¹ למשומדים: הקדוש ברוך הוא אמר לארץ נעשה אדם ביני ובינך, תני משלך עפר ואני משלי רוח, כדמפרש ואזיל² — 'וייצר י"י אלהים את האדם עפר מן האדמה', הרי מן הארץ; 'ויפח באפיו נשמת חיים', הרי רוח מן הקדוש ברוך הוא [שם ב, ז]. וזהו שאמר 'בצלמנו כדמותנו' — בצלמך כדמותך: עפר, ואני בצלמי וכדמותי: רוח³. וזהו שאמר 'בזיעת אפיך תאכל לחם עד שובך אל האדמה כי ממנה לוקחת כי עפר אתה ואל עפר תשוב' [שם ג, יט]. ושלמה אמר 'וישוב העפר על הארץ כשהיה והרוח תשוב אל האלהים אשר נתנה' [קהלת יב, ז].

u. Anfänge d. Kabbala, ברלין 1962, עמ' 128; השווה גם פסיקתא רבתי קסו, א; שיתף שניים מדת הדין ומדת רחמים וברא את העולם; בראשית רבה יב, טו. 3. ירושלמי ברכות פ"ט ה"א; בראשית רבה א, יד; דעת זקנים א, א.

ג. 1. הערת ואגנזייל, עמ' 4: ר"ל היהודים הנטבילים. 2. עיין בראשית רבה א, ח. 3. עיין רב סעדיה גאון, אמונות ודעות, מהד' קאפה, ירושלים תש"ל, עמ' צג—צד; ראב"ע בראשית א כה; ר' משה מקוצי, ספר מצות גדול, מצות עשה סי' ב; יוסף המקנא, עמ' 32; מלחמות השם, עמ' 45. 4. סנהדרין לח ע"ב.

ד. שאלת המינים מובאת בירושלמי ברכות פ"ט ה"א, והשווה סי' קמט, קסה. 2. כפי שהוא מפרש והולך. 3. ספר הברית עמ' 32. 4. מדרש הגדול,

[ועוד יש להשיב: הלא דניאל אמר 'דנה חלמא ופשרה נאמר קדם מלכא' [דניאל ב, לו]; נמצא שאף-על-פי שהיה מספר בלשון רבים, הוא דניאל יחיד הגיד הפשר].

[ואם ישאלך: וכי יש לה' עיניים או אזניים, כדכתיב 'בצלמנו' יש להשיב: לא דיבר הכתוב אלא כאדם המדבר כנגד חבירו¹. וכי יש לארץ פה ועין? — דכתיב 'ותפתח הארץ את פיה' [במדבר טו, לב], וכתיב 'ויכס את עין הארץ' [שם כב, יא].]

ואם יאמר: מה היה להקדוש ברוך הוא להתייעץ בארץ כשאמר 'נעשה אדם', ומה הוא צריך לעצתה? כה תשיב: והלא אמר הקדוש ברוך הוא 'המכסה אני מאברהם' [בראשית יח, יז], ומה היה צריך לעצתו? וכתוב 'כי לא יעשה י"י אלהים דבר כי אם גלה סודו אל עבדיו הנביאים' [עמוס ג, ז]. וודאי לא הוא צריך לעצתם, אלא כדי לחלק להם כבוד. כן אמר 'נעשה אדם' כדי לחלק כבוד למלאך שהוא שר כל הארץ.²

ה. נעשה אדם. אומרים המינים: 'נעשה' — שניים במשמע, והן אב ובן¹. תדחיהו והשב לו: באמת הדבר כדברך כן הוא, האב אמר לבן, בני, תסיעני ונעשה אדם אני ואתה. ומרד הבן ולא רצה לעזור לאביו, והאב עשה האדם לבדו בלי עזרת הבן, דכתיב 'ויברא אלהים את האדם' [בראשית א, כז], ולא כתיב 'ויבראו'. ויקצוף על בנו ויאמר: אם יבא היום ותצטרך לעזרתי, לא אעזור לך כשם שלא עזרתני. וכשבא יומו ונסקל ונתלה, אז צעק בקול מר 'אלי אלי למה עזבתני רחוק מישועתי דברי שאגתי' [תהלים כב, ב], וביקש לו לעזרה². אז אמר לו האב: כשביקשתך לעזרתי לעשות אדם, מרדת בי ולא באת לעזרתי, ותושע לי ימיני ועשיתני זולתך. אף אתה עזור לעצמך כי לא אעזורך.

ועוד: אם הוא אלוה, למה כיסה את עצמו בבשר? ומפני מה לא בא בפרהסיא לחדש תורתו וליתנה בגלוי כדי שלא יטעו אנשי אותו הדור ולא ייכשלו בו באי עולם?³ היה לו לעשות מעשיו בגלוי וידועים ויזכרים כדי שיהיו הכל מאמינים בו. וגדולה אבידה זו שאיבד בכיסוי זה יותר מן הפדיון⁴,

בראשית עמ' נה: דברה תורה כלשון בני אדם; רש"י, מלכים א, א, מ: דברו הנביאים בלשון הבאי כלשון בני אדם. 5. השווה חולין ס ע"א: שר העולם.

ה. 1. ראה סי' ד, הע' 1. 2. עיין סי' קנז. על ישר, ששיתפו הבורא במעשה בראשית, לפי אל העברים א, 1 ואילך. 3. השווה כוזרי א, ח; ד, יא; רמב"ם, יסודי התורה, פרק ח; ע"ע רונטל, מחקרים, עמ' 440, הע' 31. 4. עיין מבוא

שהרי באותו כיסוי נחלקו עליו מאמיניו בו⁵, לפי שפרש עצמו מקדושה וטהרה ונטפל לו אצל טומאות חמורות שבתורה. ראה מה שכתוב במתן תורה: 'היו נכונים לשלשת ימים אל תגשו אל אשה' [שמות יט, טו], 'כי ביום השלישי ירד יי' לעיני כל העם על הר סיני' [יא]; לכך קידשם. וזה — איך הוא אלוה? כשנכנס בתוך אשה, מלא זבל בבטנה, וכמה ימים הושיבתו אמו — כל תשעה חדשים — בבית-הכסא. ובעת לדתו יצא מצוחן ומטונף, כרוך בשלייא, ומתועב בדמי לידה וזיבות⁶, מה שמזהירה התורה על הנידה ועל הזיבה ועל היולדת, שנאמר 'ושלשת ימים תשב בדמי טהרה בכל קדש לא תגע ואל המקדש לא תבא עד מלאת ימי טהרה' [ויקרא יב, ד]. הרי שלא ראוי לקדושה.

ואם תאמר: לא נטף במעיה כי חדל להיות למרים אורח כנשים, ונכנס רוח בתוכה ויצא בלי צער ובלי טינוף-דמים — ויש להשיב: הלא אתם מודים שהיא הביאה קרבן-יולדת שבא על הטמאה⁷, כי קרבן אחד בא על המצורע ולזבה ולילדת — שני תורים או שני בני-יונה. ואותו יום שבאתה למקדש והביאה קרבנה הם קוראין אותו היום "מאירה"⁸. וכנגד אותן ארבעים ימים ששהתה בנית טומאתה מגיתל⁹ — כנגדן הם מתענין ארבעים יום¹⁰, שהרי כתוב 'אשה כי תזריע וילדה זכר וטמאה שבעת ימים וגו' ושלשים יום ושלשת ימים תשב בדמי טהרה' [ב, ד]. הרי ארבעים יום.

ו וייצר יי' אלהים את האדם [בראשית ב, ז]. פוקרים המינים על שני שמות הללו יי' אלהים' ואומרים הן אב ובן¹. ויש להשיב: לכך כתוב 'ויברא אלהים את האדם' [שם א, כו], והפיל השם האחד להודיע כי הוא אחד ולא שניים.

עמ' 15. 5. הקאתארים הקיצונים כפרו בעיקר-האמונה של האינקארנאציה ("הכיסוי בבשר"), עיין A. Borst, Die Katharer, Stuttgart 1953. עמ' 162 ואילך, ועיין מבוא עמ' 21. 6. השווה בסתור הכומר, עמ' 1, 7, 11; ספר הברית, עמ' 29. 7. עיין סי' ר. 8. הערת ואגנזייל, עמ' 7: ר"ל ליכט מעס [Lichtmess] ליכ"ט מית"ה (!) בלשונם. לפי הלוח הנוצרי יום הארבעים לאחר חג המולד, 2 בפברואר, נחוג כיום טהרתה של מרים ומקיימים בו תהלוכה, שבה מקדשים את הנרות הדרושים לפולחן במשך השנה. 9. הערת ואגנזייל: ר"ל וויין אוכטן [Weihnachten] עד ליכ"ט מע"ס. חג-המולד נקרא בפי יהודי אשכנז "ניתל", על שם festum natalitium (עיין תרגום ואגנזייל). 10. ארבעים ימי הצום הם לפני חג הפסחא ואינם קשורים בימי טהרתה של מרים.

ו 1. השווה סי' ב.

ז [אז הוחל לקרא בשם יי'] [בראשית ד, כו]. פירוש: עבודה זרה קראו בשם יי'. וקבלה יש מרבינו יהודה תחסיד², שבימים של אנוש באו דורו ושאלו מאנוש: הלא תגיד לנו מאין באו בני-אדם? אמר להם: הקדוש-ברוך-הוא בראם. אמרו לו: כיצד עשה? אמר להם: צבר עפר וגיבלו ונפח בו נשמת חיים. אמרו לו: איך אפשר דבר זה להיות? פראה מעשה בידיים בתבניתו ובמתכונתו כאשר עשה. והכריחוהו עד שלקח אנוש עפר ואחר כך נפח באפיו נשימתו, כדי להראותם כיצד עשה הקדוש-ברוך-הוא. ואז בא השטן להזדקק³ במעשה הזה ונעשה הצלם ההוא חי ונכנס בו השד. וטעו כל אותו הדור אחריו ועשאוהו לעבודה זרה, ואז הוחל לקרוא העבודה זרה בשם יי'. ומן ההוא והלאה כל הזונים אחריו עושים צלמים כדמות בני אדם⁴.

ח [לא ידון רוחי באדם לעולם בשגם הוא בשר [בראשית ו, ג]. 'ידון' — פירוש כתוב להם בספר מינים: 'לא ידון' — לא ינוח¹, כיון שהאדם בשר-ידם והבשר הוא מחטיאו, לכך אמר הקדוש ברוך הוא: לא ינוח רוחי באדם.

ויש לשאול להם: והיאך יטעם שנה רוחו במרץ? וכך אני סבור שמקשין כך בספר שלהם². ועניי הדעת היו יכולין לומר, מכיון שכתב 'לא ידון', לא אדון³, לא אשכון אני בעצמי, כלומר שאני האב, אבל הבן ורוח-הטומאה ישכנו בו. ועתה שהוא בעצמו כתב לא ידון, נמצא בושת-פנים.]

ט [וינחם יי' כי עשה את האדם בארץ ויתעצב אל לבו [בראשית ו, ו].] מכאן פוקרים המינים, שייתכן לפני הקדוש-ברוך-הוא לשנות חוקים ומשפטים¹. . . . וכן אומרים שנשתכחה כבר התורה, מדכתיב 'ספר התורה

ז 1. רש"י. 2. איש רגנסבורג, מראשי חסידי אשכנז, מחברו העיקרי של ספר חסידים, נפטר 1217. 3. ראה רוזנטל, פרקי ויכוח, עמ' שנו, הע' 6. 4. לסיפור זה השווה ל. גינצבורג, אגדות היהודים, רמת-גן תשכ"ו, כרך א, עמ' 82; מרחביה, עמ' 62, 183; עיין גם ג. שלום, Zur Kabbalah und ihrer Symbolik, ציריך 1960, עמ' 236, 284, הע' 49. וראה עתה בספרו העברי: פרקי-יסוד בהבנת הקבלה וסמליה, ירושלים תשל"ו, עמ' 402.]

ח 1. ראה סי' עז, הע' 3; רוזנטל, פרקי ויכוח, עמ' שנו, הע' 8. 2. עיין אמברויוס, פ"ל 14, טור 365; על הסתייגות המינים בנצרות מפרשת האינקארנאציה ראה במבוא. 3. כלומר, אילו כתב "לא אדון" במקום "לא ידון".

ט 1. בכ"י רומא מובאים כאן מקראות מספר (המקראות, כאן ובהמשך, נדפסו

מצאתי בבית י"י' [מלכים ב כב, ח] בחלקיהו... ובכו וקרעו על מה שכתוב בו, הרי משמע דעד הנה לא היו מכירים בו. וגם נשרפה התורה בשריפת ההיכל.²

והנה רב גיסים גאון³ כתב תשובה זו במגילת סתרים⁴: שמצינו עזרא בבית שני שכתב על-פי רוח-הקודש ללמדו לבני ישראל, וכתב 'ויקראו בספר בתורת האלהים מפורש ושום שכל ויבינו במקרא' [נחמיה ח, ח]. וכן הבטיחנו הבורא שנאמר 'כי לא תשכח מפי זרעו' [דברים לא, כא]. ובישעיה כתיב 'ובא לציון גואל ולשבי פשע ביעקב נאום י"י'; ואני זאת בריתי אותם אמר י"י רוחי אשר עליך ודברי אשר שמתי בפיך לא ימושו מפיד ומפי זרעך ומפי זרע זרעך אמר י"י מעתה ועד עולם' [נט, כ—כא]. וכתב 'גביא מקרבך מאחיר כמוני יקים לך י"י אלהיך אליו תשמעון' [דברים יח, טו], וכמו שזה הפסוק לא נשכח⁵, כך כל התורה כולה לא נשתכחה.

גם באחרית הימים אנו מוזהרים על תורת משה דכתיב 'זכרו תורת משה עבדי' [מלאכי ג, כב] ואומר 'הנה אנכי שולח לכם את אליה הנביא לפני בוא יום י"י הגדול והגורא' [כג, ג].

לך לך

י ומלכי-צדק מלך שלם הוציא לחם ויין והוא כהן לאל עליון [בראשית יד, יח]. אומרים המינים שהוא רמז לישו; הלחם רמז לגופו והיין רמז לדמו שנשפך¹, ובאכל גופו ונתייסר בייסורין. ועל כן שואלין לנו: מה רמז מלכי-צדק לאברהם שנתן לו לחם ויין?

ויש להשיב: רמז לו שעתידין בניו להקריב נסכים ומנחות². ואם יאמרו: מה צורך גם זה שציווה הקדוש-ברוך-הוא? ³—ויש להשיב: מה צורך

בפרקי ויכוח, עמ' שנו-שנח) שמהם משתמע על פי פשטם שה' חוזר בו מדעתו, והשווה תשובת רס"ג על קושיות חיווי הבלכי, דודסון, עמ' 48. על משמעות הטענה בהקשר הוויכוח היהודי-נוצרי עיין ס' הברית, עמ' 34, הע' 43. 2. משנה תענית ד, ו. 3. ראשי-שיבה בקירואן שבצפון-אפריקה, נפטר 1062. 4. על חיבור זה עיין ש. אברמסון, רב נסים גאון — חמשה ספרים, ירושלים תשכ"ה, עמ' לו-מ, ועל המובא כאן עיין שם עמ' 350—360, 546, וע"ע הנ"ל, עניינות בספרות הגאונים, ירושלים תשל"ד, עמ' 286—293. 5. עיין ס' סד-סה ודברי ר' נסים גאון במקום הנ"ל. 6. הקטע האחרון נשתרבו בנוסח ואגנוזיל לעמ' 174 ונראה שמקומו כאן; והשווה ר' משה מקוצי, ספר מצוות גדול, מבוא לעשין.

י 1. אל העברים ז, 1—17; יוסף המקנא, עמ' 39 ס' יד ובהערות שם; מרחביה עמ' 63. 2. ראה רש"י, בראשית טו, י; דעת זקנים ו, ב. 3. כלומר לצורך

שכתוב 'שור או כשב או עז' [ויקרא כב, כז] או עופות [שם יב, ח] ? ותכלת וארגמן ותולעת שני וזהב וכסף [שמות כה, ג—ד] — למה נאמר להקריב? ולמה ציווה לקחת 'מראשית כל פרי האדמה' [דברים כו, ב] ? אלא אין הדבר אלא לשמור מצוותיה, כדכתיב 'החפץ לה' בעולות וזבחים כשמוע בקול ה' הנה שמוע מזבח טוב להקשיב מחלב אילים' [שמואל א' טו, כב]⁴. ועוד יש להשיב: לכן אמר להקריב, שכשאדם זוכה בהמה הוא חושב בלב, אני יותר בהמה ממה שהיא, שאני חטאתי ועל החטא שחטאתי אני מביאה. ויותר היה ראוי לזכות האדם שחטא — יותר מן הבהמה. נמצא עלידי קרבנו הוא יחרט⁵.

יא במה אדע כי אירשנה [בראשית טו, ח]. ואם יקשה: הרי אברהם לא האמין בה¹, ולמעלה הוא אומר 'והאמין בה' ויחשבה לו צדקה' [ו] — ויש להשיב, דימה שהבטיחו 'לא יירשך זה' — ישמעאל — 'כי אם אשר יצא ממעי' — היוצא מחלצין — 'הוא יירשך'; ויוצא אותו החוצה ויאמר הבט נא השמימה וספור הכוכבים אם תוכל לספור אותם ויאמר לו כה יהיה זרעך' [ד—ה] — מזה יש להבין שהאמין בה'. רק גביא היה אברהם שנאמר 'עתה השב אשת האיש כי נביא הוא' [שם כ, ז]; והוא הראה לו ארבע גלויות של בניו, וראה שיש להם להאריך כל כך בגלות רביעי, ואמר שמה יהיו ישראל מתיאשין מלצפות לגאולה. על כן שאל אות שידעו כולם שיירשו הארץ: 'עגלה' [שם טו, ט] זה מצרים שנאמר 'עגלה יפה-יפה מצרים' [ירמיה מו, כ]; 'ועז משולשת' זה מלכות יוון שנאמר 'הצפיר השעיר מלך יון' [דניאל ח, כא]; 'ואיל משולש' זה מלכות מדי ופרס שנאמר 'האיל אשר ראית בעל הקרנים מלכי מדי ופרס' [כ]; 'ותור' אלו ישמעאלים שדשין בישראל כשור דמתרגמין תורא; 'וגוול' אלו ישראל שנאמר 'יונתי בחגווי הסלע' [שיר-השירים ב, יד], שמשמע עבדין בהם².

יב ואברהם בן תשעים ותשע שנה בהמולו בשר ערלתו [בראשית

מה ציווה ה' להקריב נסכים וכו'. 4. השווה כוזרי ב, כו בסוף; רמב"ם, הל' מעילה ח, ה. 5. הסבר קרוב לזה ראה בפירוש הרמב"ן, ויקרא א, ט ובספר החינוך פ' תריומה, מצוה צה, ד"ה ועוד יש התעוררות.

יא 1. השווה נדרים לב ע"א: שהפריז (= הירבה להרהר) על מידותיו של הקב"ה. 2. השווה פרקי ר' אליעזר, פ' כה; רש"י, בראשית טו, י; מדרש הגדול, בראשית, עמ' ננד; רד"ק.

יז, כד]. ואם תשאל: למה לא ציווהו קודם לכן לימול? — ויש להשיב: כדי שיראו באי עולם וילמדו ממנו שאף על פי שהיה זקן לא נמנע.¹

וירא

יג. והנה שלשה אנשים נצבים עליו [בראשית יח, ב]. המינים אומרים: ראה שלשה והתפלל לאחד, והם האב והבן ורוח-הטומאה.¹ ראה שלוש את אחד והתפלל לו.² תשובה: בזה תוכל להכשילו ולדחותו במאמר פיו; ותאמר לו: בוודאי שלשה ראה אברהם ולא השגיח בהם והתפלל לאחד, לפי שהוא אחד ושמו אחד, וכמו כן אנו עושים. כי לפי דבריהם כך היה לו לומר: ראה שלשה והתפלל לו, דאז היה משמע ששלושתן היה אחד, ולאותו אחד היה מתפלל. אבל עתה כשאמר לאחד התפלל, משמע שזה אינו בכלל שלושה. [ועוד יש להשיב: בוודאי שלוחי הקדוש-ברוך-הוא היו שלושתן, כאשר מוכיח 'ויקומו משם האנשים וישקיפו על פני סדום' [טז]; 'ויפנו משם האנשים וילכו סדומה ואברהם עודנו עומד לפני י"י' [כב], שהוא י"י אחד.] ועוד יש להשיב: 'וישא עיניו וירא והנה שלשה אנשים נצבים עליו וירא וירץ לקראתם' — ומה צריך לומר פעם שנית 'וירא' ? אלא הראשון כמשמעו והשני ראיית הלב, הבין בלבו כי בני אדם [חשובין אליו] הן. ודוגמתו: 'וירא יעקב כי יש שבר במצרים' [מב, א] — מהיכן ראה? אלא חשב בלבו כך.³ ואל תתמה מה שלא הכיר שהם מלאכים, כמו שאנו אומרים במעשה מנוח: 'ותבא האשה ותאמר לאישה לאמר איש האלהים בא אלי ומראהו כמראה מלאך האלהים גורא מאד ולא שאלתיהו אי מזה הוא ואת שמו לא הגיד לי' [שופטים יג, ו]. אף-על-פי שבדמות מלאך נראה לה, ואף-על-פי שאמר 'אם תעצרני לא אוכל בלחמך' [טז], ואף-על-פי שעלה בלהב [כב], אפילו הכי היו סבורים שבן-אדם הוא. וכל-שכן אברהם שבדמות בני-אדם נראו לו.⁴ ואם יחזיקו בטעותם שאב ובן ורוח-הטומאה⁵ היו, למה נתן לפניהם לאכול? וכי יש אלוה אוכל ושותה? והלא במנוח כתיב 'אם תעצרני לא אוכל בלחמך', וכאן כתיב 'כן תעשה כאשר דברתי' [בראשית יח, ה]; 'והוא עומד עליהם תחת העץ ויאכלו' [ח]. ואם יאמר לך: לכן נתן להם לאכול, רמז שיהא הבן נולד מבן-אדם ויאכל וישתה, אם כן למה לא אמר לאחד,

יב. 1. מכילתא, משפטים פרשה יח; בראשית רבה מו, ב; רד"ק בראשית, יז, א.

יג. 1. הערת ואגנזייל, עמ' 12—14: ר"ל ורוח הקודש. 2. יוסף המקנא, עמ' 39 והערות שם; ס' הברית, עמ' 50—52. 3. רש"י. 4. בראשית רבה מח, ט; ג, ב; רד"ק. 5. ר' הערה 1. 6. על-פי איוב כה, ג; חגיגה יג ע"ב; והשווה

אדוני, אתה אכול ושתה, שאתה הבן? ועוד: לדבריהם כל שלושתן היה להיות גוף אחד, ואלו היו שלושה גופים ולא היו בדבקים יחד. ועוד, שבעל כורחינו אנו צריכים לומר שהם שלושה היו ושלוש שליחויות עשו ומלאכים היו. האחד בא לבשר את אברהם ואמר 'למועד אשוב אליך כעת חיה ולשרה בן' [יד], ואין מלאך אחד עושה שתי שליחויות, להודיע כי אין מספר לגדודיו של הקדוש ברוך הוא.⁶ ותדע שכן הוא, שהרי הוא אומר 'ויבואו שני המלאכים סדומה בערב' [יט, א], והיכן נשאר השלישי? אלא פרש מהן כשעשה שליחותו שבישר לאברהם והשכים האחד ותפך את סדום. והשני הציל את לוט, שנאמר 'ויאמר המלט על נפשך' [יז] ולא כתיב 'ויאמר'.⁷

ואם יקשה לך: מהו דכתיב שאמר אברהם לאחד 'אדני אם נא מצאתי חן בעיניך אל נא תעבור מעל עבדך' [יח, ג]? — יש להשיב: לגדול שבהם אמר כך והשניים האחרים היו בכלל.⁸ ואם יאמר: היאך ידע איזה מהם היה הגדול? — תשיב: לאותו שהוא עובר לפניו שנאמר 'ויעבור מלכם לפניו' [מיכה ב, יג]. ועוד יש להשיב: אברהם ביקש מאת ה' ואמר, אל נא תעבור ממני, אני צריך לילך לקבל אורחים, דכתיב 'ויפנו משם האנשים וילכו סדומה ואברהם עודנו עומד לפני י"י' [בראשית יח, כב], שהוא י"י אחד.⁹

יד. והנה שלשה אנשים. אומרים בעוון-גיליון:¹ שלושת ראה ולאחד התפלל, ומהפכין העניין על השלושה ואומרים שהם האב והבן ורוח-הקודש, והן אחד כדכתיב 'והנה שלשה אנשים וגו' ויאמר אדני וגו' אל נא תעבור מעל עבדך' — לשון יחיד. ויש להשיב: לפי דבריהם הם ארבעה. עתה תאמר לי: לאיזה מהם פילל? לאחד שנראה לו יחידי והוא הבורא יתברך, או לאחד מאלה השלושה? ועוד: איזו תפילה נתפלל? וכשפילל — אם עשה תפילתו כמתכוין, או אם עשה תפילתו כסומא שלא הבין כלום? ואם תאמר: בידוע פילל לבורא, אם כן מדוע זימן לו סעודה שנאמר 'מהרי שלוש סאים קמח סולת וגו' ויקח בן בקר וגו' ויקח חמאה וחלב וגו' [בראשית יח, ו—ח]? וכי לא ידע אברהם שהבורא אין צריך לאכול ולשתות? ועוד: למה לא בנה לו מזבח כמנהגו? ועוד: שאמר 'וסעדו לבכם' [ח] — מה סעדת-לב יש להסכימו לגבוה?² והלא כתיב 'ולבנון אין די בער וחיתו אין די עולת'.

מחזור ליום כיפור, עמ' 153, שורה 1. 7. רש"י. 8. רש"י. 9. רש"י; חזקוני.

יד. 1. הערת ואגנזייל עמ' 15: ר"ל באוונגיליון, וראה מבוא עמ' 19; והשווה יוסטינוס מארטיר, פרק 56. 2. להתאימו לגבוה, הערת ואגנזייל, עמ' 16: ר"ל

[ישעיה מ, טז]. וקל-וחומר ממושה ואלהיה³: ומה משה שעלה למרום ושהה שם ארבעים יום וארבעים לילה, לחם לא אכל ומים לא שתה [שמות לד, כח], ואילו היה עוד שם לא היה גרעב ולא נצמא, כי גיוזון מזיו של שכנה דכתיב 'ויחזו את האלהים ויאכלו וישתו' [כד, יא], כלומר נתענגו ונתעדנו כאילו אכלו ושתו⁴ — שכנה עצמה לא-כל-שכן?

ועוד: והיכן מצינו בהשתחויה שהיא תפילה? וכי מכאן, שהשתחויה לאחד, רצה לומר לאחד פילל? ואם תאמר שבכך היה תפילתו דכתיב 'ויאמר אדני אם נא מצאתי חן בעיניך אל נא תעבור מעל עבדך' — אם כן חזרה קושיא לדוכתיה⁵: היאך זימן לו סעודה? ועוד: היכן מצינו שמדבר אדם כנגד מעלה⁶ בלשון רבים? היה לו לומר רחוק רגליך וסעד לבך, כמו שאמר 'אל נא תעבור מעל עבדך'. אמנם ניכרים דברי אמת, שמה שדיבר בלשון יחיד — עם בוראו דיבר ומפייס שלא יסתלק שכינתו עד שיקבל האורחים שראה אחר שנגלה לו הקדוש-ברוך-הוא, והלך והקביל פניהם והשתחוה להם וזימן להם סעודה.

והעניין מוכיח שאחד מהם נשלח לבשר את שרה, כמו שנאמר 'שוב אשוב אליך' בלשון יחיד, וזה היה אחד מהם, ולאחר שעשה זה שליחותו הלך לו, דכתיב 'ויבואו שני המלאכים סדומה בערב' [בראשית יט, א] — שניים ולא שלושה ואף לא אחד שנאמר 'ויחזיקו האנשים בידו וביד אשתו וגו'', וכתוב 'כי משחיתים אנחנו את המקום הזה' [יח, יג]. הרי לך בראייות נכוחות שהם היו שלושה גופים ושלושה חלקים, ועשה כל אחד שליחותו.

טו וי"י המטיר על סדום ועל עמורה גפרית ואש מאת י"י מן השמים [בראשית יט, כד]. כאן פוקרים המינים ואומרים: וי"י המטיר זה הבן, 'מאת י"י' זה האב¹. ויש להשיב: אם כן נמצאת אומר שאין הבן אלא שליח בעלמא הוא ואין יכול לעשות דבר כי אם ברשות וציווי האב. ולדבריהם, עד שאתם מפילים תחינה לפני הבן, מוטב היה לכם להתפלל לפני האב המושל בכול, והוא מצוה ואין מצווה.

ואם יאמר לך: האב והבן שניהם אחד בלי פירוד — תשיב לו: וכי נשמע כמותן שאחד מצווה לעצמו דבר אחד? ועוד: לדבריה, שאתה אומר וי"י המטיר זה הבן, 'מאת י"י' פירוש מאת אביו, שהמשילו לעשות כך — על-

להקב"ה. 3. מלכים א יט, ה. 4. תרגום אונקלוס: ברכות יז ע"א. 5. חזקוני הקושיה למקומה. 6. הערת ואגנוזיל שם: ר"ל הקב"ה.

טו 1. יוסטינוס מארטיר, פרק 56, פיסקה 23. 2. השווה רשב"ם ורד"ק, וראה

כורחך הרי כאן שניים, המושל והנמשל, ואיך תוכל לומר שניהם אחד בלא פירוד? [ועוד:] לדבריה, הבן והאב שניהם מה היו [יכולים] לעשות בלא שלישי שהוא הרוח, שלא היה כאן? אם כן אין כאן אלוהות. ואם יאמר: הרוח היה עמהם, — ולמה לא הוזכר בפני עצמו כמו שהוזכר הבן בפני עצמו והאב בפני עצמו? אלא פירוש הפסוק כך הוא: וי"י המטיר 'עלידי עננים הממונים על המטר', גפרית ואש' אף-על-פי שאין מנהגם בכך, 'מאת י"י' נהיה הדבר הזה וכן נגזר לפניו².

טז והאלהים ניסה את אברהם [בראשית כב, א]. המינים שואלים: למה ניסה הקדוש-ברוך-הוא את אברהם ואיוב, וכי אינו יודע קודם שיתקיימו גזירותיו בניסיון בסוף? ¹ ויש להשיב כמו שמפורש באברהם: 'עתה ידעתי כי ירא אלהים אתה' [יב]. וכי קודם לכן לא ידע? אלא עתה יודע אני מה להשיב למידת הדין ושיידעו באי-עולם היאך אני משיב להם².

יז קח נא את בנך את יחידך אשר אהבת את יצחק וגו' והעלהו שם לעולה [בראשית כב, ב]. גם אומרים המינים שזה רמז על התלוי¹, שהערה נפשו למות לכפר עליהם כמו שנאמר 'וילך אברהם ויקח את האיל ויעלהו לעולה תחת בנו' [יג]. וכן אומרים בפסח 'ויקח להם איש שה לבית אבות שה לבית' [שמות יב, ג] — גם זה רמז על הריגת התלוי². וכן הרבה פסוקים שמהפכים על התלוי ואומרים לנו: שוטים! אנחנו יודעים שניתנה התורה לכם ולא לנו, ולמה לא תרגישו בטיבה, ומדוע לא תשימו על לב מה החוק הזה שצויה אתכם דתות משונות כמו 'אל תאכלו ממנו נא ובשל מבושל במים' [ט], 'ועצם לא תשברו בו' [מו]³. מאי נפקא מיניה אם הוא מבושל אם לא? וכן הרבה באותה פרשה, ומדוע כל זה? וכי אתם בהמות שלא תרגישו מה רמז הוא זה?

ויש להשיב: אם כן כדבריה, איך ייתכן לומר שעל עצמו אמר ירמיהו וידמה לבוראו ויטול עטרה לעצמו⁴? ועל-כרחינו על עצמו נאמר, שהיו

שאלת המין בסנהדרין לח ע"ב.

טז 1. שאלה זו שאל גם חיוויי תבלי, ראה דודסון, עמ' 74. 2. השווה פסיקתא רבתי קעא, א; תורה שלמה, בראשית כב, ס' קלה.

יז 1. הערת ואגנוזיל עמ' 19: ר"ל על משיחיו; ראה אל העברים יא, 17—19; ועיין בראשית רבא, מהד' תיאודור-אלבק, עמ' 598. 2. עיין ס' לח. 3. עיין יוחנן יט, 36. 4. ירמיה יא, ט: 'ואני ככבש אלוף יובל לטבח'; ועיין רונגלט,

ישראל מכין אותו ומייסרין אותו, שנאמר 'ויהי ככלות ירמיהו לדבר את כל אשר צוה יי' לדבר אל כל העם ויתפשו אותו הכהנים והנביאים וכל העם לאמר מות תמות' [ירמיה כו, ח], [ובקושי ניצל פעמים רבות].

והטעם למה נצטוו בכל אלה החוקים אפרש. ויקחו להם איש שה לבית אבות שה לבית' — רמז לכל בית רק אחד כמו שהיה לאברהם ולביתו רק אחד, וזהו יצחק שהיה מיוחד. 'בן שנה' [שמות יב, ת] — למה בן שנה? על-ידי אלו עקידות יהיו ישראל נקיים מכל חטא ועוון כמו בן שנה, כמו שנאמר בשאול 'בן שנה שאול במלכו' [שמואל א יג, א]; וכי בן שנה היה שאול במלכו, והא כתיב 'ויגבה מכל העם משכמו ומעלה' [י, כג], וכי ממליכין תיגוק בן שנה? אלא היה נקי מחטא כתיגוק בן שנה.

ואם כדברך שרמזו על התלוי, אם כן משמע שישוים⁵ הרבה עתידים להיוולד ולתלות, מאחר שלא ציווה לכל בני ישראל ליקח שה אחד, אלא הרבה פסחים לקחו.

'ולקחו מן הדם' [שמות יב, ז] — שלוש טיפין; 'ונתנו על שתי המזוזות' — הרי שתיים; 'ועל המשקוף' — הרי אחת, רמז לשני דמים, דם מילה ודם נידה.⁶ 'ובשל מבושל במים' — רמז לגלות, היאך מושכין אותנו ומבשלין אותנו, כדכתיב 'באנו באש ובמים' [תהלים סו, יב]. 'ראשו על כרעיו ועל קרבו' [שמות יב, ט] — שהגלות מכביד עלינו מראשינו ועד רגלינו כדכתיב 'מכף רגל ועד ראש אין בו מתום פצע וחבורה ומכה טריה' [ישעיה א, ו]. 'על מצות ומרורים יאכלוהו' [במדבר ט, יא] — רמז שהאומות משתעבדין בנו וממרירין את חיינו ומחרפין אותנו ואומרים עלינו שאנו אוכלין בני-אדם ודם-שקצים.⁷

ואם יאמר לך: בדבר זה רמז יחזקאל, — שגם ישראל נקראו ארץ שנאמר 'כי תהיו אתם ארץ חפץ' [מלאכי ג, יב]⁸, — אלמא שעל ישראל נאמר זה: 'כה אמר יי' אלהים יען אומרים לכם אוכלת אדם את ומשכלת גוייך היית' [יחזקאל לו, יג]⁹ — על זה נראה להשיב ולומר: גם הם אוכלים בני-אדם שנאמר 'כי אכלו את יעקב ואכלוהו ויכלוהו' [ירמיה כה, כ].

'ולא תותירו ממנו עד בוקר והגותר ממנו עד בוקר באש תשרופו' [שמות יב, י] — כלומר, הזהירו בעצמכם שלא תותירו מלסבול הגלות, כי מי שלא יסבול — 'והגותר ממנו עד בוקר' — רצה לומר לכשיאיר הבוקר לעתיד לבוא

מחקרים, עמ' 113. 5. הערת ואגנזייל עמ' 20: ר"ל משיחיים בלשון רבים ויל קרישטי [Viel Christi]. 6. עיין סי' לו. 7. ראה מבוא עמ' 19. 8. מדרש קהלת א, ט. 9. הנוצרי 'דורש' את הפסוקים: 'אוכלת אדם' — ישראל נקרא ארץ, מכאן שהיהודים אוכלי-אדם הם; השווה סי' רעט; וראה רונטל, פרקי ירכו, עמ' שסד,

כשהוא אור, 'באש תשרופו' — רצה לומר יפול לגיהנם. 'וככה תאכלו אותו מתניכם חגורים נעליכם ברגליכם ומקלכם בידכם ואכלתם אותו בחפזו' [יא] — כדי שתהיו מזורזין לצאת¹⁰, אבל לא נצטווה על זה לדורות. 'ועצם לא תשברו בו' — רמז ואות הוא לישראל, שאף-על-פי שיהיו בגלות, הקדוש-ברוך-הוא ישמרם ויצילם כמה שנאמר 'רבות רעות צדיק ומכולם יצילנו יי'; שומר כל עצמותיו אחת מהנה לא נשברה' [תהלים לד, כ—כא] — אפילו על העצם נאמר שימור.

ועוד שואלין: וכי דבר גדול היה זה מה שעשה אברהם, שרצה לשחוט את בנו במצוות השם יתברך? אין לך רשע בעולם, כשהיה הקדוש-ברוך-הוא בכבודו ובעצמו אומר לו שחוט את בנך, וכי לא יעשה? ויש להשיב: אפילו הכי דבר גדול היה, שכן יחיד הוא ולעת זקנותם נולד, ולא תרהר ולא מנעהו. ויש להשיב עוד: וכי לא היה יכול להרגיש אברהם, כי לשם ניסיון עשה? שהרי כבר הבטיחו 'כי ביצחק יקרא לך זרע' [בראשית כא, יב], והאיך יכחיש דבריו הראשונים? אלא שמע מיניה כי לא תרהר אחריו כלל. ועוד יש להשיב שהוא חשב בלבו: הקדוש-ברוך-הוא יחיהו, כי הוא מחיה מתים¹¹.

תולדות יצחק

יח ויצא הראשון אדמוני [בראשית כה, כה]. ואם יאמר: והרי מצינו שהקדוש-ברוך-הוא נקרא אדום שנאמר 'יודי צח ואדום דגול מרבבה' [שיר השירים ה, י] — משמע ראשון לכל קדומים, ואותו שנקרא אדום¹ יצא מבטן פרט ללידה² — הקתה את שינוי ואמור לו: גם הוא נקרא אריה כדכתיב 'אריה שאג מי לא יירא יי' אלהים דבר מי לא ינבא' [עמוס ג, ח]. ונבוכדנצר נקרא אריה שנאמר 'עלה אריה מסבכו ומשחית גוים נסע יצא ממקומו'; וכי משום שנקרא אריה יהיה יותר חביב להקדוש-ברוך-הוא? אלא לרעתו נקרא אדום שנאמר 'מי זה בא מאדום חמוץ בגדים מבצרה וגו' ואדרכם באפי וארמסם בחמת' [ישעיה סג, א—ג] — משמע שיהרוג את אדום.

הע' 41. 10. רש"י. 11. עיין פרקי רבי אליעזר, פרק לא; ילקוט שמעוני, וירא, רמז קא, שם נאמר שיצחק בירך ברוך מחיה המתים. והשווה ש. שפיגל, אגדות העקדה, סי' היוכל לא' מארכס, ניו-יורק תש"י, חלק עברי, עמ' תפג—תפז.

יח 1. הנוצרים דחו את הויהוי אדום = רומי = נצרות (ראה מבוא עמ' 14), אולם כאן מתוכנן הנוצרי "לשיטתו" של היהודי. 2. הם דורשים 'ראשון' במובן אלוהות ו'יצא' להורות על לידה לא רגילה.

יג ויאמר יעקב אל אביו אנכי עשו בכורך [בראשית כז, יט]. יש להשיב שלא שיקר יעקב, ואין לפרש אלא כפשוטו: אנכי עשו בכורך, שהרי 'מכנה כיום את בכורתך לי' [כח, לא], שהוא ברור לכול. ותדע שלא שינה ולא אמר: כן, אני עשו, שהרי אמר 'אני' [כז, כד] ולא אמר אני עשו¹. והם אומרים: לפי שיעקב לקח את הברכות בערמה, לכך נתקיימו פגו ולא בכם. ויש להשיב שגם מיכה הנביא התפלל על יעקב שהאמת אתו שנאמר 'תתן אמת ליעקב חסד לאברהם אשר נשבעת לאבותינו מימי קדם' [מיכה ז, כ] — פירוש אם לא שהאמת היתה עמו, לא היית נשבע להם.

כ הקול קול יעקב והידים ידי עשו [בראשית כז, כב]. יש להשיב להם: על כן כשאתם שומעים שיש רעמים, אתם עושים שתי-וערב¹ בידים, סימן שידיים של עשו היו רוצחות תדיר; ואנו אין אנו כן, אלא 'הקול קול יעקב, ואין לנו אלא תפילה והזכרת ברכות², רמז שהקול ליעקב.

ויצא יעקב

כא ברוב ימי אידיהן¹ של גוים קורים זאת הפרשה ומנבחין אותה². ותקשה להם: מהו 'ויקח מאבני המקום וישם מראשותיו' [בראשית כח, יא]? הרי משמע שאבנים הרבה היו וכתוב 'ויקח את האבן אשר שם מראשותיו וישם אותה מצבה' [יח] — משמע שאבן אחת היתה³. ועוד: 'ויקרא את שם המקום שהוא בית אל' [יט], וכתוב 'ויירא ויאמר מה נורא המקום הזה אין זה כי אם בית אלהים וזה שער השמים' [יז] — נתנבא שביתאל יהיה בית אלהים ושער השמים לקבל משם התפילה. אם כן למה אמר אברהם 'בהר י"י יבאה' [כב, יד] על הר המוריה שבירושלים, ששם ייבנה בית-המקדש? והכי דר' יהודה היה דורש לחטאת ירבעם, שמן הדין לא היה להיות בית-המקדש

יג. רש"י.

כ 1. הערת ואגנוזיל עמ' 23: ר"ל קרייץ [Kreuz = צלב] בל"א [= בלשון אשכנז].
2. ראה ברכות נד ע"א.

כא 1. הערת ואגנוזיל עמ' 24: ר"ל בויר טאג [Feiertag]. 2. הכוונה לפסוק 'מה נורא המקום הזה אין זה כי אם בית אלהים וזה שער השמים' (בראשית כח, יז), שהיו מזמרים אותו בכנסיות בחג השנתי המוקדש לכבוד יום חנוכת בית הכנסייה (Dedicatio Ecclesiae) ע"ל Missal for the Laity, ניו-יורק 1877, עמ' 590. באר-צות גרמניה הפך חג זה (Kirchweih) ליום של חגיגה עממית ושעשועים.
3. רש"י.
4. לא אותר מקורה של דרשה זו; קרובים לה הדברים המובאים

כי אם בביתאל, לכך החטאם — ו'ישם [עגל] אחד בית אל ואת האחד נתן בדן' [מלכים א יב, כט]⁴.

וישב יעקב

כב ויקחו את כתונת יוסף וישחטו שעיר עזים ויטבלו את הכתונת בדם [בראשית לז, לא]. אומרים המינים: זה היה רמז על התלוי, מעשה של יוסף¹; ומה שהיתה אמו עקרה רמז על מרים שהיתה בתולה. ויש להשיב: היאך יהיו רמז ממים לבעלי חיים, שהרי יוסף לא נהרג אלא רצו להורגו, וישו נתלה ממש? ואם יאמרו: גם הוא לא הומת אלא האישות שעליו², תשיב ותאמר לו: אם כן מה בינו לבין שאר בני-אדם? גם כן הבשר מת והנשמה אינה מתה, רק היא הולכת לגן-עדן או לגיהנם.

כג כי ארד אל בני אבל שאולה [בראשית לז, לה]. מכאן אומרים המינים שיעקב ירד לגיהנם; לפי שחטא אדם הראשון נגזר על כל העולם לירד לגיהנם, בין טוב ובין רע¹. תשובה: אם כן הרי הן מכובין את ספריהם, שכן כתוב בספר-טענותם שישו היה אומר לתלמידיו, בשביל החוטאים באתי ולא בשביל הצדיקים², כי אינם צריכים לי. הנה אנחנו מוצאים כי גם לפי דבריהם שכתובים בספריהם יש להבין שיעקב ושאר צדיקים לא ירדו לגיהנם, וגם לא הוצרכו לביאת ישו ולפדיונו³.

ועוד: הלא במזמור 'תפלה לדוד' כתוב 'אודך י"י אלהי בכל לבבי ואכבדה שמך לעולם; כי חסדך גדול עלי והצלת נפשי משאול תחתיה' [תהלים פו, יב—יג].

ועוד יש להשיב: וכי כל שאול שבמקרא גיהנם? והכתוב 'מי גבר חייה ולא יראה מות ימלט נפשו מיד שאול סלה' [פס, מט]; וכתוב 'כי החיים יודעים שימותו' [קהלת ט, ה], כי כולם יבואו בעפר דכתיב 'כי עפר אתה ואל עפר תשוב' [בראשית ג, יט]. ולדבריהם, וכי כל העולם ראויים לבוא

בתורה שלמה, פ' ויצא, עמ' תתשכד, ס' מו; ושם כוונת הכותב לפרש דברי ר' יהודה בסנהדרין קא ע"ב למטה.

כב 1. עיין אמברוזיוס, פ"ל 14, טור 647—648.
2. הצורה האנושית שלו. ועיין ס' רב. השווה גם ספר הברית, עמ' 31, 83—84.

כג 1. תרגום "שאולה". בוולגאטה: in infernum = לגיהנם. לטענת המינים השווה מושב זקנים, עמ' עג. 2. מתי ט, 13. 3. השווה יוסף המקנא, עמ' 42, ס' יט; מלחמות השם, עמ' 49 ואילך; וראה ס' קטו. 4. מלחמות השם,

לגיהנם ולא יימלטו? וכי אין צדיק בארץ שאינו ראוי לכך? ואיוב שאמר 'מי יתן בשאול תצפינני תסתירני עד שוב אפך' [איוב יד, יג] — וכי לירד לגיהנם היה מתאוה? אלא כך אמר איוב: מי יתן שהייתי נטמן ונסתר בארץ עד שוב אפך; וגם 'אבל שאולה' דיעקב אין לנו לומר אלא לשון קבר.⁴

וגם אמנם יש שאול שהוא גיהנם במשמע, אבל זהו מפני כי ריעו שבצידו מעיד עליו שהוא כן, כדכתיב ביחזקאל גבי פורענות מצרים 'כה אמר יי' אלהים ביום רדתו שאולה האבלתי כיסיתי עלי את תהום וגו' [יחזקאל לא, טו], והנה לך 'כיסיתי עלי את תהום' מוכיח דשאול דתחילת הפסוק זהו גיהנם. וכן 'אך אל שאול תורד אל ירכתי בור' [ישעיה יד, טו] — הנה לך בור יוכיח כי שאול זהו גיהנם. הרי כל שאול שבמקרא שהוא סתם זהו קבר במשמע, וכל שיעיד עליו ריעו כגון אלו זהו גיהנם.

כד ויהי בלדתה ויתן יד ותקח המילדת ותקשר על ידו שני לאמר זה יצא ראשונה [בראשית לח, כח]. מכאן פוקרין המינים ואומרים: אף-על-פי שהקדימו היהודים את בני עשו ונטלו הברכות, נראה שהבכורה אפילו הכי נשארה לעשו¹. ויש להשיב: הקדוש-ברוך-הוא בעצמו מעיד 'בני בכורי ישראל' [שמות ד, כב], והוכיח שמפרץ יצא דוד ושלמה ומשיח.

כה ובגפן שלשה שריגים וגו' [בראשית מ, י]. המינים פוקרים ומהפכים אותו על התלוי, ורמז: כמו שזה נתלה כך ישו נתלה, ושלשה סלי חוריי הם שלושה ימים שנקבר¹. ויש להשיב: מה שר-האופים לא היה לחמו כשורה, כך ישו — תורתו שרצה לתת לא היתה כדת וכשורה; וכמו ששר-האופים נתלה ואבד מן העולם, כך ישו נתלה ונאבד מן העולם². ועוד יש להשיב: שוטים! למה תדמוהו לשר-האופים? תדמוהו לבן מלך, לאבשלום שנתלה; וכמו שזה היה גונב דעת הבריות, שנאמר 'ויגנב אבשלום את לב אנשי ישראל' [שמואל ב טו, ו] — אף ישו גנב נמי כך; ומה אבשלום מרד באביו, אף ישו מרד באביו שבשמים.

עמ' 52, הע' 44.

כד 1. ראה רונטל, פרקי ויכוח, עמ' שסז, הע' 50.

כה 1. עיין סי' קפד; וראה פרקי ויכוח, עמ' שסז, הע' 52. 2. עיקר הפירוש הכריסטולוגי מתייחס אל הגפן, שכן ישו המשיל את עצמו לגפן, יוחנן טו, 5—1; ועיין יוסטינוס מארטיר, פרק 76, פיסקה 2; בער, המדרשים, עמ' 34. על חטאו של

ופירוש הפסוק כך הוא: 'ובגפן שלשה שריגים והיא כפורחת עלתה נצה' הבשילו אשכולותיה ענבים' — 'גפן' זה ירושלים כמו שנאמר 'אוסרי לגפן עירה'; 'שלשה שריגים' זה מקדש ומלך וכהן גדול; 'והיא כפורחת עלתה נצה' אלו פרחי כהונה שנאמר 'יוציא פרח ויצץ ציץ' [במדבר יז, כג]; 'הבשילו אשכולותיה ענבים' אלו נסכים³.

[ויגש]

כו [ויוב ושמרון [בראשית מו, יג]. מכאן יש להוכיח למינים שאיוב היה מישראל, כי הם קורין אותו בלשונם יוב¹. וירד יוב מאת אחיו וישב לו בארץ עוז ונתעשר שם, כמו שאנו רואים בדברי הימים דמשה רבינו², שגם זה כתוב להם: 'וירד יהודה מאת אחיו' [בראשית לח, א]; ונעשה שופט³: 'הוציאוהו ותשרף' [כד] — הרי הוא דיין.

ויחי יעקב

כז המשומדים פוקרים ואומרים: אם יש אֵם למסורת¹, אם כן כתוב כאן 'וישתחו ישראל על ראש המטה' [בראשית מז, לא] — מטה כתיב בלי יו"ד, לשון מטה, כמו שהם עושים מראשיתם; הרי זה דרך היה להשים לראש הפגרים שתי-וערב², ולו השתחוה יעקב, ויש להשיב להם כאילוילם, כי מטורף היה יעקב מרוב חוליו, ולכך עשה זה, וכשבא לדעתו חזר בו ונתחרט דכתיב 'וישב על המטה' [מח, ב] — גם כן חסר יו"ד כתיב: מטה, ושם אותו תחת בית הריעי.

כח שיכל את ידיו כי מנשה הבכור [בראשית מח, יד]. אומרים המינים כי כעין שתי-וערב עשה בשתי זרועותיו והרכיב זה על זה ובירכו. תשיב לו: לפיכך 'וירא יוסף וגו' וירע בעיניו וגו' ויאמר יוסף אל אביו לא כן אבי' [יז—יח] — לא נכון לעשות כן. והשיב לו יעקב: 'ידעתי בני ידעתי' [יט],

שר-האופים ראה רש"י, בראשית מ, א. 3. חולין צב ע"א.

כו 1. Job. לשאלה אם איוב היה מישראל, השווה בבא בתרא טו ע"ב. לנוצרים היה עניין לטעון, שיכול אדם להיות צדיק תמים גם אם אינו מישראל; וראה רונטל, פרקי ויכוח, עמ' שסט, הע' 58. 2. שם, הע' 59. 3. שם, הע' 60.

כז 1. דורשים את התיבה לפי צורת כתיבתה, עיין פסחים פו ע"ב. 2. הערת ואגנוזיל עמ' 28: ר"ל קרייץ, ראה סי' כ; ועיין אל העברים יא, 21, על-פי תרגום השבעים.

שלא נכון לעשות כן, אלא בשביל שאחיו הקטון יגדל ממנו אני צריך לשום ימיני על ראשו, והוא עומד לשמאלי, לכן הוצרכתי לשכל, ולא עשיתי זה לשם שתי-וערב¹.

כט משומד אחד פיקר: 'עד כי י"בא ש"ילה ו"לו' [בראשית מט, י] — תרי רמזו ישו בראשית-יבות. תשובתו בצידו¹: כאן רמזו "לא יש מום רע כישו" — "לא יסור ש"בט מ"יהודה ו"מחוקק מ"בין ר"גליו ע"ד כ"י י"בא ש"ילה ו"לו. ורמזו "ישו יתעם": "י"בא ש"ילה ו"לו י"קה"ת ע"מ"ם"².

ל לא יסור שבט מיהודה [בראשית מט, י]¹. המינים אומרים: 'עד כי יבא משולח'² — זהו ישו, ואז 'יסור שבט', דהיינו מלכות תפסוק מיהודה; [ומחוקק' מפרשים הממשלה, כך שאינה מלכות]. וכן היה: כשבא ישו פסקה מלכות יהודה. ואומרים: 'ולו יקחת עמים' — אליו יקהלו העמים ויסורו אליו. 'אסורי לגפן עירה' [יא] זה ישו שבא רוכב על חמורו לירושלים³. וזה סוף הפסוק.

[ויש להשיב:] לפי דבריהם [כך הוא הפירוש] — 'לא יסור שבט מיהודה', פירוש: פעמים יהיו מלכים ביהודה ופעמים לא יהיו מלכים אלא מחוקקים, פירוש מושלים כמו 'במחוקק במשענותם' [במדבר כא, יח], כגון גשיאים, פרנסים ורבנים⁴, [והכול לא יהיה בתוך ישראל ולא על האומות. ולפרקים שהמלכים ימשלו כמו כן על האומות, אבל המחוקק לא ימשול על האומות]. אבל לכשיבא משולח, דהיינו אליהו⁵, שנאמר 'הנה אנכי שולח לכם את אליה הנביא לפני בוא יום י"י הגדול והנורא' [מלאכי ג, כג] — 'ולו יקחת עמים' דכתיב 'והלכו עמים רבים ואמרו לכו ונעלה אל הר י"י אל בית אלהי יעקב ויורנו מדרכיו ונלכה בארחותיו כי מציון תצא תורה ודבר י"י מירושלים' [ישעיה ב, ג].

'לא יסור שבט מיהודה' — פירוש: לא יחדל גלות מיהודה, מ"שבט

כח 1. יוסף המקנא, עמ' 43, סי' כא; מלחמות השם, עמ' 50.

כט 1. ראה סי' א, הע' 1. 2. תשובה זו מיוחסת לרבינו תם, ראה יוסף המקנא, עמ' 45, סי' כג, והיא מובאת גם בטענות ר' משה מסאלרנו, עמ' 30, מס' 6.

ל 1. הפסקאות שבסי' הזה סודרו לפי הצעת פוננסקי על-פי כ"י רומא; אצל ואגנזיל עמ' 29—32 הסדר משובש. 2. שילה = משולח — עפ"י הוולגאטה: qui mittendus est. 3. מתי כא, 5, וראה סי' כה, הע' 2. 4. השווה סי' הברית, עמ' 36. 5. היהודי דורש שילה = משולח לפי "שיטתו" של הנוצרי.

המישור⁶ בגלות, וגם טעותו של ישו שהיה מחוקק במסמרות בין רגליו⁷, — 'עד כי יבא שילה', זה משיח⁸, 'ולו יקחת עמים' — כדכתיב 'והלכו עמים רבים ואמרו לכו ונעלה אל הר י"י אל בית אלהי יעקב'.

ור' יצחק הגר⁹ אמר: לפי דבריכם, לכשיבוא ישו תפסוק מלכות בית דוד, והלא אתם אומרים 'למרבה המשרה ולשלום אין קץ' [ישעיה ט, ו]¹⁰, דמשמע לכשיבא ישו יכון מלכות בית דוד שנאמר 'על כסא דוד ועל ממלכתו להכין אותה ולסעדה במשפט ובצדקה מעתה ועד עולם' [שם].

ור' שמואל¹¹ פירש 'שילה' לשון מנוחה והשקט כמו 'אויביה שלו' [איכה א, ה], כלומר כשיבא משיח יהיה שלווה והשקט.

[ועוד על שפוקרים, כי לא ימלוד מלך ביהודה אלא עד כי יבא ישו, ואחריו תפסוק מלכותו]; וגם מה שאומרים מכאן, ד'עד כי יבא שילה' דזהו ישו — ימלוד מלך בישראל, ומאז יפסוק ולא יהיה עוד מלך בישראל — תשיב: הנה ירמיהו מכחיש את זה שניבא ואמר כי [לאחר שיקבץ הקדוש-ברוך הוא את גלותינו] עתיד למלוד מלך בישראל דכתיב 'ואני אקבץ את שארית צאני מכל הארצות אשר הדחת אתם שם והשיבותי אתהן על גויהן ופרו ורבו; והקימותי עליהם רועים וגו' ולא יפקדו נאם י"י; הנה ימים באים נאם י"י והקימותי לדוד צמח צדיק ומלך מלך והשכיל וגו'; בימי תושע יהודה וישראל ישכון לבטח' — [נמצא שכל הנבואה עדיין עתידה לבוא]¹² [ואם ישאלך הפירוש, תשיב: 'שילה' זה נבוכדנאצר, 'ולו יקחת עמים' דכתיב בירמיה 'והיה הגוי והממלכה אשר לא יעבדו אותו את נבוכדנאצר מלך בבל ואת אשר לא יתן את צוארו בעול מלך בבל בחרב וברעב ובדבר אפקוד על הגוי ההוא נאם י"י עד תומי אותם בידו' [ירמיה כז, ח].]¹³

תשובתו [עוד] כי מתוך דבריהם הם מוכזבים: וכי לא פסקה מלכות יהודה עד ישו? הלא מצדיקתו שהיה בבית ראשון לא היה מלך ביהודה, כי בבית שני לא היה מלך בישראל כי אם נציבים שהיו תחת מלכי מדי ופרס ורומיים,

6. על-פי תהלים מה, ז. 7. ר"ל תגלות והנצרות לא יחדלו עד בוא המשיח. היהודי דורש מחוקק כדרך הנוצרים: מחוקק, כלומר צלוב. 8. על-פי סנהדרין צח ע"ב; והשווה יוסף המקנא עמ' 45 סי' כב; בכ"י רומא מיוחס כל הקטע הזה ל"מורי הר' יוסף" (פרקי ויכוח, עמ' שע), וראה מבוא הע' 61. 9. עיין עליו אורבך, מחקרים, עמ' 73—75; רוונטל, מבוא לס' יוסף המקנא, עמ' כז, הע' 117; רוונטל, פרקי ויכוח, עמ' שע הע' 65. 10. השווה סי' קד—קה. 11. ר' שמואל בן שלמה מפלייזא (השערת פוננסקי), בן המאה הי"ג, עיין עליו אורבך, בעלי התוספות, עמ' 381 ואילך. צונץ, צ"ג, עמ' 85, שיער שר' שמואל זה הוא הרשב"ם, אך בדבריו על אתר הוא דוחה בפירוש את הפתרון המוצע כאן, עיין מהר' ראזין, עמ' 72; וראה זכאים קיט ע"א: מנוחה זה שילה. 12. עיין בראשית רבה צח, יג. 13. השווה פוננסקי, שילה עמ' א. 14. שהרי ישו, לדברי הנוצרים, מרע

וזהו זמן מרובה מצדקיהו מלך יהודה עד שנולד ישו. ואיך יאמרו שלא יסור מלכות יהודה עד כי יבא ישו? [ואיך יתקיים קרא ד'לא יסור שבט מיהודה עד כי יבא שילה? אלא המלכות מצדקיהו פסקה, ועדיין לא בא ישו]. ועוד: מה ענין שילה לשמו של ישו? [ועוד: הלא כל הפרשה הזאת רק ברכות שבירך יעקב את בניו כדכתיב 'וזאת אשר דיבר להם אביהם ויברך אותם איש אשר כברכתו בירך אותם' [בראשית מט, כח], ואיך יברך את יהודה אשר יצא מזרעו, אשר יהרגוהו בגיו ויפשעו ויחטאו כולם בו?]¹⁴

והיה אם יאמר אליך: הלא כל המקראות הללו על ישר נתנבאו שבא מיהודה ומדוד — תאמר: מנלך הא? ¹⁵ הלא כל הייחוס של מתיאוס ושל לוקס לא תמצא בו ייחוס ישו ומרים כלל, שכך כתוב בעוון-גיליון מתיאוס: פלוני הוליד פלוני, פלוני הוליד פלוני, עד 'יעקב הוליד את יוסף וירום מריא', כלומר "אישה של מרים". ולדבריהם, אם ישו לאו בנו של יוסף היה, אם כן אין לו לישו בייחוס זה כלום; ואם אחר יוסף אתה מייחס, אם כן יש לך להודות שהיה לו אב, ואם לא שתייחסו אחריו, איך תוכיח שבא מיהודה ומדוד? ¹⁶ ועוד: והא כתיב 'בימינו תושע יהודה וישראל ישכון לבטח' — והלא מצינו שמימינו של זה ישו טולטלנו ונהרגנו אנחנו יהודה וישראל יותר מראשונה. ואם יאמר לך: יהודה וישראל האמורים בפסוק זה הם המאמינים בו בישו, והם יושבים בבטח — והא כתיב 'ואני אקבץ את שארית צאני מכל הארצות אשר הדחתי אותם שם', ואומה של אלוהותו ¹⁷ להיכן הודחו? הא ודאי אין הכתוב מדבר כי אם עליהם הנידחים ופוזורים ועתיד הקדוש-ברוך-הוא מקבצם.

לא כרע רבץ כאריה וכלביא מי יקימנו [בראשית מט, ט]. אומרים המינים: כמו שהלביאה והאריה כשהן יולדות רובצים על גוריהם ומתים גוריהם שלושה ימים, וביום השלישי אימותיהם מחממות אותן וחיון ¹, אף ישו שהיה שלושה ימים בקברו, וביום השלישי החייהו אביו ². ויש להשיב: שוטים! וכי אתם סבורים שכל הנבואות שנאמרו דווקא על מלכות יהודה נאמרו? והלא על כל ישראל נאמרו, כמו שאמר בלעם על כל ישראל:

דוד ויהודה היה. ¹⁵ הערת ואגנוזיל, עמ' 31: ר"ל פון וועגן האשטו דש [von wennen hast du das = זו מגיין לך]. ¹⁶ עיין סי' פו, קז, קעב. ¹⁷ ואגנוזיל, שם, מוסיף: שנקרא קרישטנהייט [Christenheit = כלל הנוצרים]. על ויהו הנוצרים עם ישראל עיין מבוא עמ' ¹⁴.

לא 1. זו אגדה עממית, עיין S. Thompson, Motif-Index of Folk Literature, קופנהאגן 1955, כרך א, 4. B 751. 2. עיין סי' קפד; רוזנטל, פרקי ויכוח, עמ' 5.

אל מוציאו ממצרים כתופעות ראם לו וגו' כרע שכב כארי וכלביא מי יקימנו' [במדבר כד, ח—ט]. ואם תאמר: מה תעשה מן המשל? ויש להשיב: גם אנו חשובים כמתים בגלות שנאמר 'במחשכים הושיבני כמתי עולם' [איכה ג, ו], וכתיב 'יחינו מיומים ביום השלישי יקימנו ונחיה לפניו' [הושע ו, ב].³

לב [לישועתך קויתי י"י [בראשית מט, יח]. מהפכים גם על התלוי: תשובה: מה ענין דן אצל התלוי? הלא מיהודה בא!]

ואלה שמות

לג והנה הסנה בוער באש והסנה איננו אופל [שמות ג, ב]. אומרים המינים שזה רמז על התלוי ¹. ויש להשיב שזה רמז על הגלות דכתיב 'בכל צרתם לו צר ומלאך פניו הושיעם באהבתו ובחמלתו הוא גאלם וינטלם וינשאם כל ימי עולם' [ישעיה סג, ט]; ועוד כתיב 'קראני ואענהו עמו אנכי בצרה אחלצתו ואכבדהו' [תהלים צא, טו].² ובברכותיו של יוסף: 'ורצון שוכני סנה תבואתה לראש יוסף ולקדקוד נזיר אחיו' [דברים לג, טז] — ולמה בירך את יוסף בשם של סנה יתור מכולם? אלא שהוא סבל צרות ונמכר למצרים לעבד ³.

לד שלח נא ביד תשלח [שמות ד, יג]. אומרים שעל הבן נאמר ¹. תשובה: הרי הוא דכתיב מיד אחריו 'ויחר אף י"י במשה ויאמר הלא אהרן אחיך הלוי ידעתי כי דבר ידבר הוא' [יד], כלומר הוא ראוי לעשות שליחותי ולא ישו, לכן לא תוציא עוד דבר מגונה זה מפיד. ומה שמהפכין הפסוק 'שלח נא ביד תשלח' על ישו, כי הוא משולח כדאמר יעקב 'עד כי יבא'

שעא הע' ⁶⁸. ³ הפרשנים הנוצרים קשרו את הפסוק הזה בשלושת ימי שהייתו של ישו בקבר, עיין תשובת הנוצרים, עמ' 17, סי' לט.

לב 1. גריגוריוס, פ"ל 79, טור 722.

לג 1. אבות הכנסייה פירשו את הסנה הנוצרי כ"טיפוס" של אם ישו ולידתו הבתולים של ישו, עיין מעשי השליחים ז, 30—35, והשוה פליטת סופרים, עמ' 29, סי' ג. 2. רש"י. 3. השווה תורה שלמה פ' שמות, עמ' קכא—קכב, סי' נג, נח.

לד 1. ראה רוזנטל, פרקי ויכוח, עמ' שעב, הע' 74. 2. ראה סי' ל, הע' 2, 5.

שילה' [בראשית מט, י], והם מפרשים זה ממלה "משולח" — ויש להשיב: זה אליהו כדכתיב 'הנה אנכי שולח לכם את אליה הנביא וגו' [מלאכי ג, כג].²

[וארא]

לה ויעשו כן החרטומים בלטיהם [שמות ח, ג]. מכאן אמר ר' אברהם הגר¹ שלא ידע ישו שם המפורש², שהרי אפילו בימי משה, שהיו דור קדוש, לא ידעו³, כל-שכן אחרי כן; אלא כל מה שעשה עשה על ידי כישוף⁴. כי כתוב בעוון-גיליון שהיו במצרים שתי שנים⁵, ושם למד הכישוף כדאמרין 'עשרה קבין כישוף ירדו לעולם תשעה נטלה מצרים ואחת כל העולם'⁶.

בא אל פרעה

לו ולקחתם אגודת אזור וטבלתם בדם אשר בסף והגעתם אל המשקוף ואל שתי המזוזות מן הדם אשר בסף [שמות יב, כב]. מכאן אומרים המינים: זהו דמות שתי-וערב בשלושה מקומות, ועל כן ניצולו¹. ויש להשיב שאין זה הרמז, אלא בזכות שלושה דמים אוכיר כשאראה את הדם על פתחכם, וזהו דם מילה של אברהם ודם העקידה שרצה אברהם לשחוט את בנו ודם פסח². ועל כן אמר 'ואעבור עליך ואראך מתבוססת בדמיך — א' — ואומר לך בדמיך חיי — ב' — ואומר לך בדמיך חיי' [יתחקאל טז, ו] — ג'³.

פרקי ויכוח, שם הע' 75.

לה 1. עיין עליו רוונטל, מבוא לס' יוסף המקנא, עמ' כז, הע' 113—114. 2. בניגוד למסופר בתולדות ישו, עיין מבוא עמ' 20. על שם המפורש עיין אורבך, חז"ל, עמ' 103 ואילך; מרחביה, עמ' 334—335, ושם במפתח. 3. שאילו ידעו, היו מונעים את החרטומים מלעשות את להטיהם. 4. עיין מבוא עמ' 20. 5. במתי ב, 15, נאמר שישו נשאר במצרים עד מות הורדוס, ולפי הכרונולוגיה המקובלת היה זה בשנת 4 לפני סה"נ. מכל מקום, מן האוונגליון משמע שלא נשתהה במצרים שנים רבות. 6. קידושין מט ע"ב. הסיפור, שישו למד כשפים במצרים, הוא בתולדות ישו, קרויס, עמ' 78; השווה ס' הברית (הוויכוח המיוחס לרד"ק), עמ' 87—88.

לו 1. אבותיכם ביציאת מצרים; השווה יוסטינוס מארטיר, פרק 111. 2. עיין מכילתא פ' בא, פרשה ז ויא; תורה שלמה, פ' בא, עמ' צב; דעת זקנים לד, א; פירוש על פ' בא מרבינו אפרים... ור' אליעזר מגרמיזא (התדיר מר. ליהמן), סיני עא (תשל"ב) עמ' יב—יג; תשובת הנוצרים, עמ' 42 סי' טז, ובהערה שם; והשווה סי' יז. 3. השווה מדרש שיר השירים א, לה; סידור רבנו שלמה מגרמיזא, ירושלים תשל"ב, עמ' רפח.

לו והגעתם אל המשקוף ואל שתי המזוזות. לפי שהיה גלוי וידוע לפני המקום שיטעו בשתי-וערב, לפיכך לא ציוות לתת הדם על האיסקופא¹ ופיחת הרגל הרביעית, ואין כאן שתי-וערב אלא צליבה².

לח 1. שם תמים זכר בן שנה יהיה לכם וגו' והיה לכם למשמרת עד ארבעה עשר יום לחודש הזה [שמות יב, ה—ו]. אומרים המינים שזה רמז על ישו שנצלב בערב פסח¹. ויש להשיב: מה רמז שם בו לישו, דהיה שלושים ושלוש שנה כשנתלה², וכאן כתיב 'בן שנה' ועוד כתיב 'ושחטו אותו' [שם] — זה מן הצוואר, והוא היה צלוב ומסומר. ועוד: לפי דבריהם שממצוות המלך הוא להרוג, למה אתם מענשין אותנו והורגין על זה? כי בתורתם כתוב, כי היהודים קיבלו פורענות על ששלחו בו יד³, וכי העושה מצוות המלך ורצונו ראוי ליענש? ועוד: הכא כתיב 'ושחטו אותו כל קהל עדת ישראל בין הערביים' [שם], וקיימא לן דישו בבוקר נתלה, כי כל דיני נפשות לא היו אלא בבוקר עד עת אכילה כדכתיב 'בית דוד כה אמר י"י דינו לבוקר משפט' [ירמיה כא, יב].⁴

ועל שאומרים: 'ועצם לא תשברו בו' [שמות יב, מו] — שהוא רמז לישו שנצלב שלם בלי שבירת עצם⁵, אף אתה אמור לו: ומה הוצרך הפסוק להזכיר כל כך? הלא דרך כל המומתין כן בבית-דין שאין בהם שבירת עצם כלל⁶. פירוש הפסוק והפרשה בעניין אחר⁷.

לו 1. ואגנזייל, עמ' 35, מעיר: דורשפיל [Türschwel = סף הדלת] בלשון אשכנז; גם בכ"י רומא (פרקי ויכוח, עמ' שעד, סי' נח) באים כאן ביאורים בלשון הגרמנית; ועיין מכילתא. 2. ואגנזייל, שם, מעיר: ר"ל גלגן [Galgen = גרדום] בלשון אשכנז; צורתו: גלגן, וראה סי' ע.

לח 1. אל הקורנתיים א ה, 7; פטרוס א א, 19; יוסף המקנא, עמ' 46, הע' 2. 2. לפי לוקס ג, 23, היה ישו כבן שלושים כאשר החל להשמיע את דבריו, ומשערים שעד מותו עברו 2—3 שנים, ועיין קרויס, עמ' 176, 269. 3. עיין סי' ריב, הע' 4. 4. בסנהדרין ז ע"ב נדרש הפסוק לדין אחר, ועל המדובר כאן ראה שם לד ע"ב. לפי מרקוס טו, 25, נתלה ישו על הצלב "בשעה השלישית". בער, לבעית דמותה, עמ' 135 ואילך, העמיד על כך, שהליכי משפטו והמתתו של ישו לא היו על-פי ההלכה, וכן חיים ת. כהן בספרו. 5. יוחנן יט, 31—36. 6. ההלכה היא שכל הניתלין נסקלין תחילה (רמב"ם, הל' סנהדרין טו, ו—ז). נראה שכוונת הכותב היא שלא היו שוברים את עצמותיו של הנידון לפני הוצאתו להורג, כדרך שנהגו על-פי המשפט הרומי, עיין כהן, עמ' 150—151. 7. עיין סי' יז.

ויהי בשלח

ל^ט כאן אומרים המינים שכל ישראל נטבלו בעוברהם בים, כמו שהם עושים בטומאתם.¹ וכבר כתבנו למה ציווה הקדוש-ברוך-הוא לטבול.²

מ ויבואו מרתה ולא יכלו לשתות מים ממרה כי מרים הם וגו' ויילנו וגו' ויצעק אל יי' ויורהו יי' עץ וישלך אל המים וימתקו המים [שמות טו, כג—כה]. הם אומרים: שתי-וערב היה, לכך המתקו המים.¹ ויש להשיב דאדרבה, מכוח העץ של השתי-וערב היו המים מרים, כי היו עוברים דרך שתי-וערב ונעשו מרים ועכורים. 'ויורהו יי' עץ' — אמר לו הקדוש-ברוך-הוא: ראה זה העץ גורם. לקחו משה והשליכו בעמקי המים כדי שיהיו יכולים לשתות כדאמרינן 'וימתקו המים'. כך תשיב להם לפי טעותם.

וישמע יתרו

מא זכור את יום השבת לקדשו ששת ימים תעבוד וגו' ויום השביעי שבת לי'י אלהיך לא תעשה כל מלאכה [שמות כ, ח—י]. המינים אומרים: הפירוש אינו כך, שלא לעשות מלאכה, אלא שלא לעבור שום עבירה.¹ אם כן בשבת יהיה אסור לחטוא, ובשאר ימות השבוע יהיה מותר לחטוא.

מב [ולא תעלה במעלות על מזבחי אשר לא תגלה ערותך עליו [שמות כ, כג]. זה נכתב לבושתם. והלא הדברים קל-וחומר: ומה אבנים, שאין להם דיעה ולא תבונה ואינם רואים, רק שיש קדושה עליהן, ציווה שלא לראות את הערוה כשעוברים עליו, כל-שכן שלא ייתכן לומר שישו שהיתה בגופו ערוה וגוויה¹ וכל דמות בני-אדם — שאינו אלוה.]

ל^ט 1. אל הקוריאנים א י, 1 ואילך; יוסף המקנא, עמ' 47, סי' כו, הע' 1.
2. אולי הכוונה לסי' סח.

מ 1. יוסף המקנא, עמ' 47, סי' כח, ועיין שם הערה 2.

מא 1. עיין ס' הברית, עמ' 38, הע' 59.

מב 1. אבר המין.

ואלה המשפטים

מג הנה אנכי שולח מלאך לפניך לשמרך בדרך ולהביאך אל המקום אשר הכינותי; השמר מפניו ושמע בקולו אל תמר בו וגו' כי אם שמוע תשמע בקולו וגו' [שמות כג, כ—כב]. אומרים המינים: בישו הוא מדבר.¹ ויש להשיב: הרי מצינו כי משה וכל ישראל לא נתרצו בו ולא אבו לקבלו וללכת אחריו, כי המלאך שהוזכר כאן הוא המלאך שכתוב בפרשה האחרת: 'ושלחתי לפניך מלאך וגרשתי וגו' [לג, ב]; וכתוב 'ויאמר אליו אם אין פניך הולכים אל תעלנו מזה; ובמה יודע אפוא כי מצאתי חן בעיניך אני ועמך הלוא בלכתך עמנו' [טו—טז]; וכתוב 'ויאמר אם נא מצאתי חן בעיניך יי' ילך נא יי' בקרבנו' [לד, ט]. הלא מצינו שלא קיבלוהו עליהם, ואיך נקבלו אנו עלינו? וגם הנה עיניך רואות, כי השליח לא קיבלו עליהם ולא אבו בדרכיו הלוך, אלא במשלח בחרו, ואיך תוכל לומר שהמשלח והשליח אחד הוא?²

ועוד: כתיב 'ועשית כל אשר אדבר ואיבתי את אויביך וצרתי את צורריך' [כג, כב] — וכי לא היה יכול לא לאהוב ולא לשנוא ולא לצור אלא על-ידי המשלח? איזה אלוהות היה בו? ועוד: דהכא כתיב 'כי לא ישא לפשעכם' [כא], ובאלוהי השמים כתיב 'נוצר חסד לאלפים נושא עון ופשע וחטאה' [לד, ז] — הא אין הכתוב מדבר אלא במלאך ממש, והיינו דכתיב 'ועשית כל אשר אדבר ואיבתי וגו' וצרתי וגו', כי אין לשליח אלא לעשות שליחותו³ ולהביאך אל המקום אשר הכינותי' — הוא המשתלח. 'כי לא ישא לפשעכם' כי שמי בקרבנו' [כג, כא] — כלומר, על זה נעשה שליח. לכך אני מזהירך: 'השמר מפניו וגו'.

כי תשא

מד וירא העם כי בושש משה לרדת מן ההר [שמות לב, א]. אומרים המינים שמושה פושע ובדאי היה, פירוש כזבן, שלא בא מיד, ולמה עיכב?¹ ויש להשיב — מדרש חכמים: 'כי זה משה האיש' [שם] — היה לו לומר בסתם 'משה' — לא ידענו מה היה לו, כי לא היה שם אלא משה אחד. אלא מלמד שהשטן הראה להם דמות אדם כמשה.² וגם ערב-רב הטעו אותם, ולא

מג 1. יוסטינוס מארטיר, פרק 75, פיסקה 1—2; אוגוסטינוס, פ"ל 34, טור 630.
2. השווה ר' משה מסאלרנו, סימון עמ' XIV. 3. רש"י.

מד 1. ראה רונטל, פרקי ויכוח, עמ' שעה, הע' 88. 2. רש"י על-פי שבת פט ע"א. 3. עיין תורה שלמה, כרך כא, עמ' פד, אות ה—ו; רש"י, במדבר

היה העוון בפשיעתם, אלא הם גרמו כל הרעה שנאמר 'והאספסוף אשר בקרבם התאוות תאוה' [במדבר יא, ד].³

מה ויקהל העם על אהרן ויאמרו אליו קום עשה לנו אלהים אשר ילכו לפנינו [שמות לב, א]. פירוש: כרובים.⁴

השיב ר' נתן האופיסאל² לכומרים ששאלו לו: למה עשיתם את העגל?⁵ אמר להם: אף אני שואל כן. והלא משה רבינו קרא אותם 'עם חכם ונבון' [דברים ד, ו], שראו נסים ונפלאות המקום, שהוציאם ממצרים ונתן להם מן ושליו, והם שמעו בקולו בתחו להם את התורה, וגם כי ראו את כבודו בים ואמרו 'זה אלי ואנוהו' [שמות טו, ב]. ואחר-כך טעו בעגל ואמרו 'אלהיך ישראל' [לב, ד]. והלא כסיל שבכסילים לא יעשה איווילת כזאת. חתו ולא ענו דבר. אמר להן: עתה אומר לכם מה סברא אני אומר בדבר. לפי שהיו רואים את העגל שהיה הולך מאליהם ורועה באחו⁴ שנאמר 'וימירו את כבודם בתבנית שור אוכל עשב' [תהלים קו, כ], אמרו בלבם: אין דבר צח ונקי בכל העולם כזהב, ושמה רוח המקום⁵ נוצצה בו ויש בו רוח הקודש? אמרו לו הכומרים: יפה אמרת, בוודאי בזה טעו. אמר להם: ארורים עיוורים, אשר עיניים לכם ולא תראו! כמה אתם נידונים ונתפסים בגיהנם! והלא דברים קל-יחומר: הם שטעו בדבר נקי כמו הזהב, נכתם עוונם לפני המקום ואמר 'וביום פקדי ופקדתי עליהם חטאתם' [שמות לב, לד], ולא רצה למחול להם לגמרי; אתם שאתם טועים ואומרים שנכנס דבר קדוש באשה באותו מקום הסרוח, שאין בכל העולם דבר מאוס כבטן אשה שמליאה קיא צואה ומימי רגליים וגוטפת זיבות ושופעת נידות וקולטת זרע האיש—על אחת כמה וכמה שתאכל אתכם אש לא נופח⁶ וירדתם שאול תחתיה.⁷

מו שאל למין: כתוב בתורת משה כי לא יראני האדם וחי [שמות

יא, א, ד"ה ויהי העם. הנימה האפולוגיתית שבטענה זו מתייחסת אל טענת הנוצרים בדבר עגל הזהב, ראה סי' מה, הע' 3.

מה 1. ולא אלהים ממשי, השווה רשב"ם; וראה רונטל, פרקי ויכוח, עמ' שעה, הע' 90. 2. עיין עליו רונטל, מבוא לס' יוסף המקנא, עמ' כא—כג. 3. השווה דעת זקנים נא א, ד"ה לשמצה. התיאולוגים הנוצרים טענו, כי שבירת הלוחות לאחר מעשה העגל ציינה את ביטול הברית בין ה' לישראל, עיין אגרת בר-נבא פרק ד (ברויאר, מקורות, עמ' 3); והשווה מושב זקנים, עמ' ריא. 4. עיין ש. ליברמן, יוונים ויוונויות בא"י, ירושלים תשכ"ג, עמ' 85, הע' 157. 5. הערת ואגנזייל, עמ' 49: ר"ל הקב"ה. 6. על-פי איוב כ, כו. 7. יוסף המקנא, עמ' 49, סי' ל, ושם נוסח שונה.

לג, כ], והיאך ראו ישו כל בני דורו וחי? ¹ שהרי אתם אומרים: מי שראה את הבן ראה את האב ² ואת הרוח, ששלושתן קשורין ומחוברין יחד, שאין אחד נפרד מחבירו, לפי שאהד הם ואין להם פירוד. ואם נקשה לך מישעיה שאמר 'בשנת מות המלך עוזיהו ואראה את י"י יושב על כסא רם ונשא' [ישעיה ו, א], וכן מיכיהו אמר 'ראיתי את י"י יושב על כסאו וכל צבא השמים עומד עליו מימינו ומשמאלו' [מלכים א כב, יט], וכן יחזקאל ראה את המראה ואמר 'הוא מראה דמות כבוד י"י' [יחזקאל א, כח], ואף על משה עצמו נאמר 'ותמונת י"י יביט' [במדבר יב, ח], ואף אתם אומרים שראה אספקלריא שאינה מאירה ומשה ראה אספקלריא המאירה ³; —ויש להשיב: על מה שאמרו רבותינו שבשעת מיתתו של אדם רואה את השכינה ומיד מת ⁴, וזהו שאמר 'כי לא יראני האדם וחי', שמיד כשרואהו מת ואינו חי יותר שנאמר 'לפניו יכרעו כל יורדי עפר ונפשו לא חיד' [תהלים כב, ל]. אבל בשעה שמדבר עם הנביאים לצורך שליחותו, רואים אותו וחיים.

מו ויאמר לא תוכל לראות את פני [שמות לג, כ]. המינים שואלים: והא כתיב ביעקב 'כי ראיתי אלהים פנים אל פנים ותנצל נפשי' [בראשית לב, לא]? אמור לו: אלהים דיעקב זהו מלאכים שהם נקראים אלהים כדאמרינן במנוח 'ויאמר מנוח אל אשתו מות נמות כי אלהים ראינו' [שופטים יג, כב]; ואומר 'אני אמרתי אלהים אתם ובני עליון כלכם' [תהלים פב, ו].¹

מה ויכל משה מדבר אתם ויתן על פניו מסוה [שמות לד, לג]. המינים אומרים: זהו רמז ליריעה שנתלה על פניו, כלומר שאין אנו מבינים ציווי הקדוש-ברוך-הוא, רצה לומר להאמין בישו ¹. וטועים הם, אדרבה, רמז הוא לבלי להאמין לתלוי. שהרי משה רבינו עליו השלום שהיה בשר-ודם ובשביל שדיבר עמו הקדוש-ברוך-הוא פנים אל פנים נעשה עור של פניו כל כך שהיו יראים מפניו מגשת אליו. קל-יחומר לשכינה עצמה שיהיו פני ישו מאירין מסוף העולם ועד סופו, ועליו לא היה אורה כלל כי

מו 1. השאלה לקוחה מנסתור הכומר, עמ' 7, 9; הטיעון מושפע מסגנון דבריו של ר' משה מסאלרנו. 2. יוחנן יב, 54; יד, 9; ואין שם "ואת הרוח". 3. עיין יבמות מט ע"ב; ויקרא רבה א, יד. 4. ספרי על במדבר יב, ח; רש"י, תהלים כב, ל; דעת זקנים ו, ב.

מו 1. עיין בראשית רבה עח, ו; רד"ק, בראשית לב, לא.

מה 1. אל הקוריתנים ב ג, 13—18. 2. מלבד רמז אחד במתי יז, 2, ובמקבילות

אם כשאר בני-אדם². אלא בוודאי שלא להאמין בו, כי כל מעשיו כישוף היה³.

[אלה פקודי]

מט ולא יכול משה לבוא אל אוהל מועד כי שכן עליו הענן וכבוד יי' מלא את המשכן [שמות מ, לה]. מעשה בר' קלונימוס בשפירא ששלח אחריו מלך היגריך הרשע¹ אחרי כלותו לבנות את התהום המכוער² בשפירא ואמר לו: בניין בית-המקדש מה היה רבותיה יותר מזה, שכתבו עליו כמה ספרים? אמר לו: אדוני המלך, אם תרשיני לדבר ותישבע לי שלא להרע לי, אבאר לך. אמר לו: בשבועתי סמוך על אמונתי ועל מלכותי שלא יאונה לך כל רע. ואמר לו: אם היה כל הממון אשר הוצאת כבר וכל הזהב והכסף שבאוצרותיך, לא יכולת להשכיר הפועלים ובעלי-המלאכה הרודים בעם והעושים במלאכה, שכן כתוב 'ויהי לשלמה שבעים אלף נושא סבל ושמונים אלף חוצב בהר' [מלכים א ה, כט]; ובדבריי-הימים: 'ושלושת אלפים ושש מאות מנצחים להעביד את העם' [דבריי-הימים ב ב, יז]. ושמונה שנה טרתו בבית-המקדש³, מה שאתה לא עשית לתהום הזה. ולאחר שבנה שלמה את בית-המקדש ויכלהו, ראה מה כתוב: 'ולא יכלו הכהנים לעמוד לשרת מפני הענן כי מלא כבוד יי' את בית יי' [מלכים א ה, יא]. ואילו היו מטענים חמור קיא צואה והיו מוליכין אותו בתהום הזה, לא היה מזיק לו שום דבר. אמר לו המלך היגריך: אלמלא שנשבעתי לך, הייתי גוזר עליך להכרית את ראשך⁴.

אין באוונגליון דבר על קרינת פניו של ישו, והתמונות שבהן מצוירים הוא ושאר קדושי הנצרות עם קרני-אור סביב ראשיהם, מושפעות ממסורות מאוחרות. לטעון כאן השווה נסתור הכומר, עמ' 10. 3. השווה סי' לה.

מט 1. היגריך השלישי, קיסר גרמניה, בנה את הקתדראלה בשפירא ומת בשנת 1056 בטרם השלימה. בנו היגריך הרביעי סיים את הבניין בסוף המאה ה"א, ונראה שהוא המלך הנזכר כאן. אפשר שר' קלונימוס הוא ר' קלונימוס הזקן בר' יצחק, אביו של ר' שמואל החסיד, מפליטי מאגנצא שעברו לשפירא אחרי גזירת תתנ"ו, אך עיין אפסטיצ'ר, מבוא לראב"ה, עמ' 392. ראשית ההתיישבות היהודית בשפירא — בשנת 1084. אבל אפשר שכל המעשה אינו אלא אגדה, ומקורה במגילת אחימעץ, מהד' ב. קלאר, ירושלים תשל"ד, עמ' 18, שם מסופר על שיחה דומה שהתנהלה בין ר' שפטיה והמלך באסילי בכנסית סופיה שבקונסטנטינופול; וראה Germania Judaica, כרך א (הדפסה מצולמת, טיבינגן 1963), עמ' 327, 347 הע' 21. 2. הערת ואונגויל עמ' 41: ר"ל בית הכנסת היפה שקורין בלשון אשכנזי טום [Dom] = קתדראלה; ועיין קרויס, עמ' 229: "מכוער" במקום "מפואר"; וראה מבוא עמ' 19. 3. מלכים א ו לח. 4. בכ"י רומא יש הוספה בשולי הקטע: וגם נראה לי טוב להשיב 'ומקבות והגרזן כל כלי ברזל לא נשמע בבית בהבנות' (שם ו, ז).

[אמור]

שאלה לכומרים המלומדים

נ ומעוד וכתות ונתוק וכתות לא תקריבו ליי' ובארצכם לא תעשו [ויקרא כב, כד]. זה אני מקשה למינים ולכומרים שעושים את עצמן כאותן שמבטלין מפריייה ורבייה¹ ואומרים 'כה אמר יי' לסריסים אשר ישמרו וגו' ונתתי להם בביתי ובחומותי יד ושם טוב מבנים ומבנות שם עולם אתן לו אשר לא יכרת' [ישעיה נז, ד—ה]; והלא אסור לסרס שנאמר 'ובארצכם לא תעשו'², ומאין הם אלו הסריסים כעת כזאת? על כורחך אין לך אלא כומרים שמתכמרין ומסרסין עצמן מלהוליד. ואמור להן: שוטים ועניי הדעת! מה עניין סריס אצל כומרים? והלא יש להם ביצים! ואם אינם פרים ורבים בהיתר ובגלוי, מכל-מקום הם שטופי זימה בסתר³. [וזה אינו אלא לשון מגונה, שהרבה עיקמה התורה שלא להוציא דבר מגונה מפיה⁴] ואין זה לשון סריס אלא לשון שררה גדולה, כגון סריס דגבי המן⁵. ומה דנקט לשון זה, שכן דרך התורה לדבר לשון צחות⁶.

ועוד: כתיב 'אשתך כגפן פוריה בירכתי ביתך בניך כשתילי זיתים סביב לשולחנך' [תהלים קכח, ג], וקודם-לכן אמר 'אשרי כל ירא יי' ההולך בדרכיו' [א] — אלמא דמי שיש לו בנים יש להכיר אם הוא ירא-שמים⁷.

נא [מועדי יי' אשר תקראו אותם מקראי קודש אלה הם מועדי [ויקרא כג, ב]. זה אני מקשה למינים כשאומרים 'חדשיכם ומועדיכם שנאה נפשי' [ישעיה א, יד] ומחרפים אותנו: מועדיכם שונא הקדוש-ברוך-הוא.¹

נ 1. הכמרים נתחייבו בנדר הרווקות (צליבאט), על-פי מתי יט, 10—12. החקיקה הקאנונית, שאסרה וביטלה נישואי כמרים, הושלמה רק במאה ה"ג, ראה H.C. Lea, History of Sacerdotal Celibacy in the Christian Church, London 1932⁴, pp. 264ff. והשווה ר' יעקב אנטולי, מלמד התלמידים, טו, א. 2. שבת קי ע"ב. 3. עיין ח"ה בן-ששון, תולדות ישראל בימי-הביניים, תל-אביב תשכ"ט, עמ' 167. 4. פסחים ג ע"א; לפיכך יש לפרש סריס במובן אחר, לא מגונה. 5. אסתר א, י ועוד; ועיין רד"ק, ספר השרשים ערך סרס. 6. רש"י, שמות טו, ח; ועיין מילון בן-יהודה, ערך צח, צחות. 7. כלומר, יש להכיר בו ולראותו כי ראש-שמים.

נא 1. השווה סי' צג.

[בהר סיני]

נב [המינים מקשים: ראו שיותר טובה תורתנו מתורתכם, שהרי תורתכם אומרת עין תחת עין שון תחת שון [ויקרא כד, כ], ותורתנו מרחמת יותר, שאם יכך אדם על הלחי, אתה צריך ליתן לו לחי אחר, כמו שעשה ישו¹. ויש להשיב: אדרבה, שלנו יותר מרחמת, שהרי כתוב 'לא תקום ולא תטור את בני עמך ואהבת לרעך כמוך' [יט, יח]².]

[בחוקותי]

נג ואכלתם ישן נושן וישן מפני חדש תוציאו [ויקרא כו, י]. מכאן פוקרין המינים על תורתם הפסולה שהיא חדשה, ויוציאו אותה מפני התורה הישנה¹. ויש להשיב: אם כן קשו קראי אהדדי, דלעיל אמר 'הקומותי את בריתי אתכם' [ט] — זהו לקיים את התורה; וכתוב 'לא יחל דברו ככל היוצא מפיו יעשה' [במדבר ל, ג] — היאך יתן תורה חדשה? עוד הרבה פסוקים שבתורה שאינם יודעים לפרש, כאשר כתבתי בשינוי החוקים².

ואם יקשו ויאמרו: כאשר יפטור איש את אשתו בגט כשזנתה, [שאתם פוטרים הנשים בגט לאחר כשזינו³], כך גירש אותנו הקדוש-ברוך-הוא, [נותן גט ומגרש אותם לאחר שזנו אחר טעותם] ונתן תורה חדשה; — ויש להשיב: איש הוא יכול לגרש את אשתו, שהרי לא נשבע לה, אבל הקדוש-ברוך-הוא נשבע לנו כמה וכמה פעמים ואיך יגרשנו? וכתוב 'כה אמר יי' אי זה ספר כריתות אמכם אשר שלחתיה' [ישעיה נ, א]; וירמיה אמר 'הן ישלח איש את אשתו והלכה מאתו והיתה לאיש אחר הישוב אליה עוד וגו' ואת זנית רעים רבים ושוב אלי נאם יי' [ירמיה ג, א].

[שלח לך]

נד [ויכרתו משם זמורה ואשכול ענבים אחד וישאוהו במוט בשניים [במדבר יג, כג]. מכאן פוקרים המינים על התלוי, ואשכול-ענבים רמז על התלוי שנשפך דמו על עוונותם לסובלם¹; והמוטות דומות לשתי-

נב 1. מתי ה, 39. 2. בתשובה יש רמז לנקמת הנוצרים ביהודים על הריגת ישו.

נג 1. ראה רונטל, פרקי ויכוח, עמ' שעח, הע' 102. 2. רמז לקטע שאבד, כנראה. 3. עיין רמב"ם, הל' אישות כד, יח. פרשת גירושי נשים היתה אחד מנושאי המאבק של הנצרות נגד היהדות. בדרך כלל אין הכנסייה הרומית מתירה לאיש להיפרד מאשתו, עיין מתי יט, 3—12; מרקוס י, 12—12; בער, לבעיית דמותה, עמ' 122 ואילך.

נד 1. עיין סי' כה, הע' 2. 2. ראה רונטל, פרקי ויכוח, עמ' שעט, הע' 103.

וערב². ויש להשיב: כן הוא כך, לפי שעשו שתי-וערב לכל שניים ושניים, לכך נתכוונו להוציא דיבת הארץ לשון-הרע, ובדבר זה נקנסו למיתה כל דור המדבר, שכל אותם לא נכנסו לארץ.]

נה [ויהיו בני ישראל במדבר וימצאו איש מקושש עצים ביום השבת [במדבר טו, לב]. תשובה למינים שאומרים שאין מלאכה אסורה בשבת. וגם פוקרים במלכים באלהו: 'ויקם וילך צרפתה ויבוא אל פתח העיר והנה שם אשה אלמנה מקוששת עצים' [מלכים א יז, י] — רמז לשתי-וערב¹, דמיעוט עצים שניים, אלמא דיך לעשותו. ויש להשיב: 'ותאמר חי יי' אלהיך אם יש לי מעוג כי אם מלוא כף קמח בכד ומעט שמן בצפתת והנני מקוששת שניים עצים ובאתי ועשיתיהו לי ולבני ואכלנוהו ומתנו' [יב]. נמצא שלצורך תבשיל עשתה אותו.

ואומר אני שנראה לי טוב לומר מדרש זה, לפי שבעצמם מודים שהיתה מקוששת שני עצים, והם אומרים שהיה שתי-וערב. אמור להם: אוכח שלא היה שתי-וערב, כי אתה אומר שהיו שני עצים, כלומר שני עצים שכבו זה אצל זה, ולא זה על זה כשתי-וערב. עד כאן אמרתי.]

[קרח]

נו והנה פרח מטת אהרן לבית לוי ויוצא פרח ויצץ ציץ ויגמול שקדים [במדבר יז, כג]. אומרים המינים שזה רמז על חריא¹ שהיתה בתולה כשילדה את ישו, [ושהיה סימן ללידת ישו בלא בעילת בעל. והם אומרים: מה המטה הזה אין דרכו להוציא ליחלוח ולפרוח, כך בתולה אין דרכה להוליד; אבל כמו שזה המטה הוציא פרח וליחלוח, כך חריא היתה בתולה כמו כן והולידה את ישו².]

תפח רוחם כי טח מראות עיניהם ומהשכיל ליבותם!³ כי חריא משבט לוי לא היתה, ולפי דבריהם היתה מיהודה, אם כן, למה פרח מטת אהרן משל לוי? מטה יהודה היתה לו לפרוח, כי הוא יצא משבטו, שהרי מייחסין את ישו אחריו⁴.

ועוד: מי כתיב "ופרח פרח"? אלא 'והנה פרח' כתיב, שכבר פרח⁵. אלא ודאי הפרח על עסק קורח היתה, כדי לבטל המחלוקת.

נה 1. ראה רונטל, פרקי ויכוח, עמ' שעט, הע' 104.

נו 1. הערת ואגנוזיל, עמ' 46: ר"ל מריה. 2. ראה רונטל, פרקי ויכוח, עמ' שעט, הע' 105. 3. על-פי ישעיה מד, יח. 4. השווה סי' ל. 5. ולא שיפרח בעתיד, וישו גדל במשך שנים ככל אדם אחר. 6. תקופה = שלושה

ועוד יש להשיב: אם המטה היה הרמוז לישו, אם כן כשנתעברה חריא — מיד בו ביום היה לה להוליד אותו, כמו שהמטה פרח בלילה אחת, ולא להיות מעוברת שלוש תקופות⁶ כאשר אחרת. ועוד: כשם שהיו השקדים נגמרים בגידולן, כך היה לו לישו להתגדל ביום היוולדו, ולא היה לו להמתין עד שהיה בן עשרים שנה או בן שלושים שנה. ועוד: למה אמר הכתוב 'ויגמול שקדים' לשון רבים? ואם על ישו רמז, היה לו להיות שקד אחד; ועתה משמע שיהיו הרבה ישויים. [אלא כך הוא הפירוש; שקדים לשון שוקד, וממהר הקדוש-ברוך-הוא להביא פורענות על העוררים על הכהונה⁷.]

[חקת]

נז וירם משה את ידו ויך את הסלע במטהו פעמיים ויצאו מים רבים [במדבר כ, יא]. אומרים המינים: מדכתיב 'פעמיים' — שתי-וערב, ואלמלא לא עשה כן לא היו המים יוצאים¹. ויש להשיב לפי טעומם: כן הוא כאשר דיברתם, ולפיכך כעס הקדוש-ברוך-הוא ואמר 'יען לא האמנתם בי וגו' לכן לא תביאו את הקהל הזה אל הארץ אשר נתתי להם' [יב].

נח ואם ישאלך מין: נחש נחושת שעשה משה במדבר, מי התיר לו [במדבר כא, ד—ט]? והכתיב 'לא תעשה לך פסל וכל תמונה וגו'' [שמות כ, ד]? — תאמר לו: פה שאסר הוא פה שהתיר¹. וכן באיסור שבת כתיב 'לא תבערו אש בכל מושבותיכם ביום השבת' [לה, ג], וכתיב 'ביום השבת שני כבשים' [במדבר כח, ט]. לכן אין להרהר ולדקדק במצוות הבורא יתברך, אלא מה שאסר אסור ומה שהתיר מותר. ועל כן הזהיר משה וכתב 'את כל הדבר אשר אנכי מצוה אתכם אותו תשמרו לעשות לא תוסף עליו ולא תגרע ממנו' [דברים יג, א]. וכן תאמר מן הכרובים². וזה שאמר הכתוב 'לא תעשה לך פסל' — כלומר לדעתך, אבל לדעתי³ תעשה. ומה שעשה אותו משה, לא עשה להשתחוות לו ולא לטעות אחריו⁴, אלא להראות להם כוח נפלאותיו של הקדוש-ברוך-הוא, כי במה שלקה אותם ריפא אותם⁵.

חודשים. 7. רש"י, והכוונה לבני קורח.

נז 1. השווה אל הקורינתים א י, 4; וראה רונטל, פרקי ויכוח, עמ' שפ, הע' 108.

נח 1. כלל בהלכה, עיין כתובות ב ע"ב; רש"י, שמות כ, ח. 2. הוא הדבר בכרובים. עיין רונטל, מחקרים, עמ' 371 הע' 21—22; והשווה פליטת סופרים, עמ' 30, סי' ז. 3. לפי מצוותי. 4. לפי הפירוש הכריסטולוגי נחש-הנחושת הוא סמל ישו, עיין יוחנן ג, 14; יוסטינוס מארטיר, פרק 91, פיסקה 4, ופרק 94; יוסף המקנא, עמ' 53, סי' לה, הע' 1. 5. דעת זקנים ע, ב.

[בלק]

נפ אראנו ולא עתה אשורנו ולא קרוב דרך כוכב מיעקב וקם שבט מִיִּשְׂרָאֵל [במדבר כד, יז]. אומרים המינים שעל ישו נאמר, כי מה כוכב שבא מיעקב שלא ראה אותו בלעם אלא לאחר זמן מרובה, אם לא רמז על ישו? ויש לומר: תשובתו בציודו דכתיב 'ומחץ פאתי מואב וקרקר כל בני שת' [שם]; 'יראשית גוים עמלק ואחריתו עדי אובד' [כ]. הרי תמצא שכל האומות קילל בלעם לבד מישראל, שנאמר 'מה אקוב לא קבה אל ומה אזעום לא זעם יי' [כג, ח]; 'ולא אבה יי' אלהיך לשמוע אל בלעם ויהפוך יי' אלהיך לך את הקללה לברכה כי אתבך יי' אלהיך' [דברים כג, ו]. ומן הדין היה לו לקלל ישו אם היה אלוה ישו².

ומתי היה זה? והכתיב 'והיה אדום ירשה והיה ירשה שעיר אויביו וישראל עושה חיל' [במדבר כד, יח]. כל עיקר תופס אלוהותם אדומיים הם³, ולמה קרא אותם אויביו? ועוד: מה זכר ישו יש כאן או רמז? הא ודאי הכתוב אין מדבר אלא באותו גואל העתיד לגאול את ישראל ולקבצם ממקום גידוחם, ואותו גואל יהיה מזרע דוד שבא מיעקב. ראה מה כתוב בירמיה: 'ואני אקבץ את שארית צאני מכל הארצות אשר הדחתי אותם שם וגו' והקימותי לדוד צמח צדיק ומלך מלך והשכיל וגו' בימיו תושע יהודה וישראל ישכון לבטח' [ירמיה כג, ג—ו].

פ ומחץ פאתי מואב וקרקר כל בני שת; והיה אדום ירשה והיה ירשה שעיר אויביו וישראל עושה חיל. זהו שניבא עובדיה על אותן הימים: 'כי קרוב יום יי' על כל הגוים כאשר עשית יעשה לך וגו' כי כאשר שתינתם על הר קדשי ישתו כל הגוים תמיד וגו' והיה בית יעקב אש ובית יוסף להבה ובית עשו לקש וגו' וירשו הנגב את הר עשו וגו' ועלו מושיעים בהר ציון לשפוט את הר עשו והיתה לי יי' המלוכה' [עובדיה טו—כא]. ובסוף נבואת עמוס כתיב 'ביום ההוא אקים את סוכת דוד הנופלת וגו' למען יירשו את שארית אדום' [עמוס ט, יא—יב]. ואם יאמר לך: אותו שניבא עליו ירמיהו הוא ישו, — תשובתו תמצא מפורש בירמיהו¹.

נפ 1. התגלות יוחנן כב, 16; יוסף המקנא, עמ' 54, הע' 2. 2. בתמיהה. 3. עיין סי' יח.

פ 1. עיין סוף סי' נט ולהלן סי' פז.

[ואתחנן]

פא כבד את אביך ואת אמך כאשר צוה יי"י אלהיך למען יאריךוך ימריך [דברים ה, טז]; וכתוב 'למען ייטב לך והארכת ימים' [כב, ז]. במה הכתוב מדבר? אם באריכות ימים בעולם הזה — וכי מה הבטחה ותועלת ותוחלת נחמה יש בזה? והא רשעים כמו כן מאריכין ימים, שכן אמר שלמה 'יש צדיק אובד בצדקו ויש רשע מאריך ברעתו' [קהלת ז, טו], וגם המקיים מצוות כיבוד אב ואם סוף סוף לקבר יובל. ועל זה אמר שלמה 'אלו חיה אלף שנים פעמים וטובה לא ראה הלא אל מקום אחד הכל הולך' [ו, ו] — כמו שלא היה אלא יום או יומיים. אלא בודאי פירוש 'למען ייטב לך' — רצה לומר בעולם הזה, 'והארכת ימים' — לעולם הבא.²

ואם יאמר לך: והא כתיב 'למען ירבו ימיכם וימי בניכם על האדמה אשר נשבע יי"י לאבותיכם לתת להם כימי השמים על הארץ' [דברים יא, כא]; והיה אם שמע תשמע בקול יי"י אלהיך וגו' ונתנך יי"י אלהיך עליון על כל גויי הארץ, ובאו עליך כל הברכות האלה והשיגוך [כת, א—ב] — וכל זה שכר העולם הזה, ומן הנשמה לא הזכיר כלום³; — תשובה: כך אמר משה לישראל 'היום הזה יי"י אלהיך מצוך לעשות את החוקים האלה ואת המשפטים וגו' ויי"י האמריך היום להיות לו לעם סגולה כאשר דבר לך' [כז, טז—יח]. וכל מי שמסוגל ומחובב לפני בוראו, רוחו ונשמתו אליו יאסוף. ואמר להן משה: על הנשמה אין לי לומר לכם יותר, כי גם דבר גלוי זה לכל בר שכל שמי שיקיים מצוות בוראו, כי מחובב ונחשק הוא לפניו ולא יתן נפשו לרדת שאולה⁴, כמו שאמר דוד המלך עליו השלום 'כי לא תעזוב נפשי לשאול לא תתן חסידך לראות שחת' [תהלים טז, י]. וכי תאמר בלבבך: מה שיהיה אחרי מי יגיד לי? לכן הנני מודיעך, כי אפילו בעולם הזה פרי שכר מעשיך עניןך ראות. ובסוף הפרשה הוא מזכיר ומדבר על הנשמה: 'ולהיותך עם קדוש לי' אלהיך כאשר דבר' [דברים כו, יט], ואדם שהוא קדוש, אין למעלה הימנו כדכתיב 'לקדושים אשר בארץ המה ואדירי כל חפצי במ' [תהלים טז, ג].

סב שמע ישראל יי"י אלהינו יי"י אחד [דברים ו, ד]. המינים פוקרים

פא 1. יוסף המקנא, עמ' 59, סי' מז, ושם הע' 2. השווה קידושין מ ע"א, רש"י ד"ה יאריךוך ימריך וד"ה ייטב לך. 3. זו אחת הטענות הנוצריות הקדומות, ראה יי"י גוטמן, הפילוסופיה של היהדות, ירושלים תשכ"ג, עמ' 51; דיון על טענה זו מצוי גם אצל ר' משה מסאלרנו, כ"י פוזננסקי, עמ' 31, מס' 8; והשווה הכוזרי, מאמר א, קד ואילך; רמב"ם, הל' תשובה, פרק ט. 4. לתשובה זו השווה פירוש הרמב"ן, בראשית טו, ב.

ואומרים: שלושה שמות הללו רמזו על השילוש¹. ויש להשיב: תשובתו בציודו — וזהב את יי"י אלהיך [ה], הרי חיסר שם אחד ואין כאן אלא שניים, כדי שלא יטעו ויאמרו שלושה הם.

[ראה]

פג לא תעשה כן לי'י אלהיך כי כל תועבת יי"י אשר שנא עשו לאלהיהם כי גם את בניהם ואת בנותיהם ישרפו באש לאלהיהם [דברים יב, לא]. הקשה למינים: וכי היו שורפין בניהם ובנותיהם ממש באש? ואם יאמרו לך הן, הקהה את שיניו² ואמור לו: ראו שאינכם יודעים פירוש התורה! וכי זה תועבת יי"י שישרפו בניהם באהבת האל יתברך? הלא מצוה היא, כמו שראינו באברהם שהעלה את בנו לשוחטו.

אלא כך הוא הפירוש, ששריפה זו הוא פירוש על הכומרים וכומריות שנשרפין בזנות ומתחממין ומתאווים בזנות ואינם יכולין, וזהו שריפה שהיא 'תועבת יי"י אשר שנא'. וזנות נקרא שריפה בתרי"עשר בהושע דכתיב 'כולם מגאפים כמו תנור וגו' הוא בוער כאש להבה' [הושע ז, ד—ו]; וכתוב 'רשפי רשפי אש שלהבת יה' [שיר-השירים ח, ו]. ועוד כתוב בספר טיעותם אמירת פאולוס: 'טוב לקחת אשה מלשרוף אחריה'³ — הרי לך ראיה שניאוף ייקרא שריפה.

[שופטים]

פד נביא מקרבך מאחיך כמוני יקים לך יי"י אלהיך אליו תשמעון [דברים יח, טו]. מכאן פוקרים המינים ואומרים כי זה היה ישו¹. תשובה: ראה מה כתיב בסוף הפסוק — 'ככל אשר שאלת מעם יי"י אלהיך בחורב ביום הקהל לאמר לא אוסף לשמוע את קול יי"י אלהי' [טז], והיאך אתם אומרים שעשה בא ודר בתוכם ודיבר עמהם בכל עת? ועוד: אף לדבריהם, והא כתיב 'נביא אקים להם מקרב אחיהם כמוך ונתתי דברי בפיו ודיבר אליהם את כל אשר אצונ' [יח]. והנה שומע אני כי הנביא הוזהר אין בו כח לדבר אלא מה שיצוה עליו בוראו ומה שישים בפיו, אבל הוא בעצמו לא יכול לדבר מדעתו ולא לצוות כלום. ועוד כתיב 'והיה האיש אשר לא ישמע אל

פב 1. יוסף המקנא, עמ' 57, סי' מב; פירוש ר' יוסף בכור שור על אתר, והוא מובא גם באור-זרוע לר' יצחק בר' משה מוינה, אלפא-ביתא סי' כ.

פג 1. על-פי לשון התשובה לכן הרשע בהגדה של פסח. 2. אל הקורניתים א ז, 9.

פד 1. מעשי השליחים ג 20—22; ז 37; יוסף המקנא עמ' 61, סי' מח; מלחמות

דברי אשר ידבר בשמי' [יט] — ולא כמו שידבר מדעתו, וזה נביא ולא אלוה. ועוד: הא כתיב 'כמוך' — מה אתה נביא ולא אלוה, אף הוא נביא ולא אלוה; מה אתה נולד מאב ואם, אף הוא נולד מאב ואם.²

והנה אומר משה למעלה 'כי יקום בקרבך נביא או חולם חלום ונתן אליך אות או מופת, ובא האות וגו' [יג, ב—ג]. ועתה אין אמר ישו רק כי הוא נביא³, אבל עשה עצמו אלוה והסית אחיו, ועל כן אמר עליו משה 'לא תאבה לו ולא תשמע אליו וגו' כי הרוג תהרגנו' [ט—י], וכן עשו לו ותלוהו בעץ.

ועוד: וכי על זה שבא והפיר כל תורתו — עליו יאמר משה 'אליו תשמעו'?

סה נביא מקרבך וגו'. פותרין המינים בישו, וזה אי אפשר, שהרי אסף מעיד שמשעה שחרב בית ראשון שוב לא היה נביא שנאמר 'אותותינו לא ראינו אין עוד נביא ולא אתנו יודע עד מה' [תהלים עד, ט] ⁴. ואם תאמר: והרי דניאל ועזרא היו נביאים לאחר החורבן, — ויש להשיב: אלו לא היו אלא בחזיון לילה. אי נמי, פותרין חלומות היו ⁵. ועוד יש להשיב: 'כמוני' — מה אני יש לי אב ואם, אף לנביא יש לו אב ואם⁶, ומה אני אינני מת במיתת מלכות, אף הנביא לא ימות במיתת מלכות; ואילו ישו לא היה לו אב⁷ ונתלה ונצלב.

ורבי אברהם הגר⁸ אמר: מכיוון שאמר 'מקרבך', מה צריך לומר 'מאחריך'? אלא לומר לך שיהיה ממש דומה כאב באב ואם ואליו תשמעו.

פו נביא אקים להם מקרב אחיהם כמוך ונתתי דברי בפיו ודבר אליהם את כל אשר אצונו [דברים יח, יח]. אומרים המינים: זהו ישו. ויש להשיב: אם על ישו אמר משה כך, אם כן אמר שיהא נביא ולא אלוה. ומאחר שעשה את עצמו אלוה ודיבר סרה ומעל ביי, ראה מה אמר משה עליו: 'כי יקום בקרבך נביא או חולם חלום ונתן אליך אות או מופת, ובא האות והמופת אשר דבר אליך לאמר גלכה אחרי אלהים אחרים אשר לא ידעתם ונעבדם, לא תשמע אל דברי הנביא שהוא וגו' כי מנסה יי אלהים

השם, עמ' 59—61; ס' הברית עמ' 37. 2. השווה פענח רזא על אתר. 3. שיעורו: ישו לא אמר שהוא רק נביא, מתי יג 57.

סה 1. עיין אורבך, מתי בפסקה, עמ' 1—11. 2. או שהיו פותרין וכו', השווה פסיקתא דרב כהנא, מהד' מנדלבוים, א, עמ' 235; ועיין אורבך, חז"ל, עמ' 502—503. 3. ראה ס' סד, הע' 2. 4. עיין ס' סו, הע' 1. 5. עיין ס' לה, הע' 1.

אתכם וגו' ומסיים 'והנביא שהוא או חולם חלום שהוא יומת' [יג, ב—ו] — והוא עשה עצמו אלוה. ועתה קל-והומר: מה על מי שאמר לעבוד אלוהים אחרים אמר משה 'והנביא שהוא וגו' יומת', כל-שכן למי שעשה עצמו אלוה.

ועליו אמר משה 'כי יסיתך אחיך בן אמן' [ז] — זהו ישו שכפר באביו ואמר שיש לו אם ולא אב והוא בן אלהים¹, והוא עשה עצמו אלוה, ועליו אמר משה 'לא תאבה לו ולא תשמע אליו וגו' כי הרוג תהרגנו ידך תהיה בו בראשונה להמיתו וגו' וסקלתו באבנים ומת' [ט—יא]. וכן עשו לו ותלאהו לקיים מה שכתוב 'לא תלין נבלתו על העץ כי קבור תקברנו ביום ההוא כי קללת אלהים תלוי' [כא, כג]² — ואתה אומר שפרח ועלה לשמים!³

הלא עליכם היה משה רבינו מקניט ומקנטר אותנו ואמר 'הם קנאוני בלא אל כעסוני בהבליהם' [לב, כא], על כן מסכנו בידכם, כמו שהפסוק מסיים 'אני אקניאם בלא עם בגוי נבל אכעיסם'. הרי קרא אתכם 'לא עם' וגוי נבל, כי אין לכם בוש-פנים שאתם אומרים על מי שאמר והיה העולם, שהוא חי וקיים לנצח, אתם אומרים עליו שקיבל מיתה וייסורין בשבילכם. והלא משה רבינו מפי הגבורה אמר 'כי אשא אל שמים ידי ואמרת חי אנכי לעולם' [מ]. ודוד ואלהיו ודניאל כולם נשבעו ב'חי יי' ⁴. וכתיב 'ראו עתה כי אני הוא ואין אלהים עמדי' [לט], ואתם אומרים שיש לו בן-זוג ואומרים שהם שניים ושלוש ⁵. דעו בבירור שהשם ינקום נקמתו מכם וכתיב 'כי ידיו יי עמו ועל עבדיו יתנחם' [לו]; 'הרנינו גוים עמו כי דם עבדיו יקום ונקם ישיב לצריהם וכיפר אדמתו עמו' [מג]. וירמיה אמר 'אתה אל תירא עבדי יעקב גאם יי כי אתך אני כי אעשה כלה בכל הגוים אשר הדחתך שמה ואותך לא אעשה כלה' [ירמיה מו, כח]. ואותנו הבטיח 'ואתה אל תירא עבדי יעקב ואל תחת ישראל כי הנני מושיעך מרחוק ואת זרעך מארץ שבים ושב יעקב ושקט ושאנן ואין מחריד' [כז]. ולבית עשו לא יהיה שריד ופליט⁶.

[כי תצא]

סז כי יהיה לאיש בן סורר ומורה איננו שומע בקול אביו ובקול אמו [דברים כא, יח]. רבי שלמה בן רבי אבון¹ היה מודה למינים מה

פו 1. עיין קרויס, עמ' 41—42. 2. עיין תוספתא סנהדרין, ט, ז; רש"י על אתר; מלחמות השם, עמ' 100, הע' 44. 3. כאן מהדהד לשון תולדות ישו, עיין קרויס, עמ' 289, הע' 10. 4. שמואל א כ, ג ועוד; מלכים א יו, א ועוד; דניאל יב, ז. 5. עיין ס' קסט, הע' 2. 6. עיין עובדיה יח.

סז 1. חי בצרפת, כנראה במחציתה השנייה של המאה הי"ב, וידועים פיוטים

שהם אומרים 'נאם י"י לאדני שב לימיני עד אשית אויביך הדום רגליך' [תהלים קי, א] — אמר האב לבנו: שב לימיני בשמים ואל תרד בין היהודים אויביך עד שאכלם ואכניעם תחתיה ואשית אותם הדום רגליך². והבן היה בן סורר ומורה ולא שמע למצוות אביו וירד שלא ברצון אביו, ועשה האב בכעסו שישראל דגותו כדן כל בן סורר ומורה, כי הישראלים בני גביאים הם וידעו שכך היה גזירת אביו שבשמים, והרגוהו על שעבר על מצוות אביו. וכשלא יכלו לעשות לו משפט בן סורר ומורה מפני כשפיו³, קיימו בו משפט הסמוך לו: 'וכי יהיה באיש חטא משפט מות והומת ותלית אותו על עץ' [דברים כא, כב].

סח שלח תשלח את האם ואת הבנים תקח לך [דברים כב, ז]. אומרים המינים: שלח את אמה של תורה, כלומר אין לך להבין את התורה ככתבה¹, אלא בפתרון רמזים², 'ואת הבנים תקח לך' — פירוש הקדישים³. תשובה: על זה אמר ישעיה 'אי זה ספר כריתות אמכם אשר שלחתיה וגו' ובפשעכם שולחה אמכם; מדוע באתי ואין איש וגו' אלביש שמים קדרות ושק אשים כסותם' [ישעיה נ, א—ג] — על משלחת האם.

ועוד: אפילו לדבריהם — מניין אתה יודע מאימתי תשלח את האם? וגם אני אומר שעל תורתם נאמר 'שלח תשלח את האם', ומה שנכתב להם להטבילם⁴ — רמז הוא שנכתב להם, כלומר שירחצו עצמן מעוונות, כמו שאמר ישעיה 'רחצו הזכו הסירו רוע מעלליכם מנגד עיני חדלו הרע' [ישעיה א, טז]. אבל להשליך בן-אדם במים לא נכתב מעולם, כי למה זה היה לו לצוות לישו טבילה זו⁵, מה זה ועל מה זה?

סט שאל למין: כתיב לא יבא עמוני ומואבי בקהל י"י גם דור עשירי לא יבא להם בקהל י"י עד עולם [דברים כג, ד]; והתלוי בא מרות

שחיבר, עיין צונץ, ל"ג, עמ' 311—312. בוואגנזיל, עמ' 54, שמו של המתווכח כאן הוא ר' שלמה בן אברהם, וצונץ, צ"ג, עמ' 85, הציע לזהותו כחכם הידוע ממונפלייר. 2. השווה סי' קסח—קע. 3. תולדות ישו.

סח 1. ראה סי' כז, הע' 1; ועיין גריגוריוס, פ"ל 79, טור 777—778. 2. אצל ואגנזיל עמ' 53 נוספה כאן המלה "בצייכנישא" [Zeugnisse], הוזה אומר, בדרך פתרון Testimonia, וראה מבוא עמ' 13. 3. הבנים הם קדושי הנצרות שפירשו את המקרא עליפי דרכם; קדישים = קדושים, וראה מבוא עמ' 19. 4. מתי כח, 19; וע"ע יוחנן ג. 5. השווה סי' קעו.

המואבית¹, אם כן הוא פסול ואינו ראוי לבוא בקהל. ואם יאמר: הלא דוד ושלמה וכל מלכי יהודה גם כן באו מרות המואבית? — תשיב לו: אנו דורשינ עמוני ולא עמונית מואבי ולא מואבית².

ע ויתד תהיה לך על אונך והיה בשבתך חוץ וחפרת בה ושבת וכסית את צאתך [דברים כג, ד]. יש גלחים שואלים: למה אינכם מוליכים כך בזמן הזה? ויש להשיב: הרי הוכחה לכם שאפילו לבשר-רודם מצווה להיות נקיים, כל-שכן להקדוש-ברוך-הוא, ואיך תאמרו: ישו היה בשר-רודם וגם אלוה? ותו: הפירוש אינכם יודעים, כי יתד על אונך מצווה בשעה שתצאו למלחמה. אי נמי: יתד תהיה לך כשייצא אחד מאחריך מחוץ למחנה, ליכדל מן המחנה, ויתפוש אמונה אחרת, לערב יטבול מטומאתו, דהיינו תופ"א¹ שלהם, וייכנס למחנה ישראל — לכסות על זה.

פירוש אחר: 'יתד תהיה לך' — מזומן יהיה לך כדי לתלות, רצה לומר לתלות את ישו ואחר כך תכסה את צאתך, כי הוא צואה וחטא שרצה להתחטא אותך.

וגם הם מודים שכך היה בראשונה שתי-וערב² שנתלה עליו ישו, רק שלוש רוחות — כזה: ד, ועל זה תלאוהו והוא דומה ליתד; עד שבא אחד והיה לו רחמנות, שהיה תולה ראשו בלא סמיכה, ועשה לו רביעי³ בצד הראש, כמו זה: f.

[כי תבוא]

עא ארור אשר לא יקים את דברי התורה הזאת לעשות אותם [דברים כז, כו]. אומרים המינים: אם לא תקיימו את כל התורה, תהיו בארור¹. ויש להשיב: כן אמת, מי שיעבור ולא ישוב בתשובה. ומשומד אחד אמר: כתיב 'כי הוא חיך ואורך ימיו' [ל, כ] — הרי התורה

סט 1. עיין סי' קעב. 2. עיין סי' רפ.

ע 1. Taufe = טבילה. ישראל מומר שעשה תשובה חייב לטבול מדרבנן, עיין רמ"א יורה דעה, סוף סי' רסח. הגר"א בביאורו שם ציין את מקור ההלכה הזאת באבות דר' נתן פרק ח; ועיין טורי זהב, שם סי' רסז, סימן קטן ה; סי' חסידים מהר"ם מרגליות, סי' רג בהערה. 2. ואגנזיל, עמ' 56: הקריי"ץ, ראה סי' כ, הע' 1. הנוצרים פירשו יתד = צלב, ושאלו את היהודים מדוע אינם נושאים עליהם את אות הצלב תמיד כדרך הנוצרים. על הצורה הקדומה של הצלב עיין Pauly-Wissowa, Realencyclopädie כרך 4, חלק 2, עמ' 1730. 3. השווה סי' לו.

עא 1. הנוצרים טענו שהיהודים נתקללו בריבוי המצוות שהוטלו עליהם, עיין אל הגאלאטיים ג, 13—10; אל הרומיים ג, 22—20; ה, 21—20; יוסטינוס מארטיר, פרק

היא קרויה חייד, וכתוב 'והיו חייד תלואים לך מנגד' [כת, סו] — אלמא רמו הוא על ישו שתלאוהו, שהוא חיים², והשיב רבי אברהם משפירא³: תשובתו בצידו, 'ולא תאמין בחייד' [שם] אלו שנתלה⁴, ואל תאמין אלא בחיים, 'הוא אלהים חיים ומלך עולם מקצפו תרעש הארץ ולא יכילו גוים זעמו' [ירמיה י, י] — לאותו תאמין.

[האזינו]

עב משומד אחד פיקר בהאזינו ושאל: למה הה"א של 'הלי"י' [דברים לב, ו] גדולה? אלא שהיא רמו על חמישה פצעים שפצעתם לתלוי¹, וכי לא 'תגמלו זאת', אתם 'עם נבל ולא חכם' [שם]? והשיב לו היהודי הנשאל ואמר לו: כשם שדרשת הה"א, כך תדרוש כמו-כן ה"מ"ד, וזה פירושו — אותו שנפצע בחמישה פצעים, לא אלוה הוא כי אם ילוד-אשה, בשר-ודם.

יהושע

עב המינים שואלים: מה רמו הוא זה, שמשא לא היה יכול להכניס את ישראל לארץ כנען עד שבא יהושע והעבירם את הירדן? ואומרים שזה רמו על התורה שנתן משה — לא הועילה להכניסם לגן-עדן עד שבא ישו ששמו יהושע והעבירם בירדן, כלומר שנטבלו ביד יוחנן רשע¹. תשיב לו: ראה מה כתיב 'ויאמר י"י אל יהושע היום הזה אהל גדלך בעיני כל ישראל אשר ידעו כי כאשר הייתי עם משה אהיה עמך' [יהושע ג, ז]. כלומר: על ידו גזרתי את הים, וכן על ידך אגזור את הירדן, ולא לטבול בו כמו שאומרים המינים, שהרי בהר עיבל ובתהר גריונים כשעברו הירדן אמרו 'ארור אשר לא יקים את דברי התורה הזאת לעשות אותם' [דברים כו, כו], וגם יהושע כתב על האבנים משנה תורת משה².

יח (ברויאר, מקורות, עמ' 6).
2. ראה רוזנטל, פרקי ויכוח, עמ' שפג, הע' 123.
3. אחיו של ר' יהודה החסיד, עיין עליו אורבך, בעלי התוספות, עמ' 300—301, 324.
4. כלומר, בחיים של נתלה, חילופי דברים אלה, בלא הזכרת שם המשיב, מצויים בס' הברית, עמ' 57.

עב 1. לפי המסורת הנוצרית נוקבו שתי ידי ושתי רגליו של ישו במסמרים בשעת הצליבה, וכן נדקר בגופו (יוחנן יט, 34). מעשי-פולחן שונים הונהגו לזכר "חמשת הפצעים".

עב 1. עיין מתי ג, 6 והשווה איזידורוס מסביליה, פ"ל 83, טור 371—372. יוחנן הוא יוחנן (יותנס) במקורות אשכנזיים, השווה הברמן, עמ' ס: "ההגמח יוחנן", ו"יוחנן רשע" רמו לישעיה כו, י. 2. ראה יהושע ה, לב.

ער ויענו בני ראובן ובני גד וחצי שבט המנשה וידברו את ראשי אלפי ישראל; אל אלהים י"י אל אלהים י"י הוא יודע וישאל הוא ידע אם במרד ואם במעל בי"י אל תושיענו היום הזה [יהושע כב, כא]. אומרים הגלחים: שלושה שמות הללו רמו הם על אב ובן ורוח הטומאה. ויש להשיב: הלא הוא נולד מגוש עפר ממריא¹, ולפי דבריכם אין הוא הבן; הלא כל שלושתן אלוהות².

ספר ירמיה

עב בטרם אצרך בבטן ידעתוך ובטרם תצא מרחם הקדשתוך נביא לגוים נתתוך [ירמיה א, ה]; ראה הפקדתוך היום הזה על הגוים ועל הממלכות לנתוש ולנתוך ולהאביד ולהרוס לבנות ולנטוע [י]. אומרים המינים: על ישו נאמר¹. תשובתו בצידו: תחילת הפרשה 'ויהי דבר י"י אלי לאמר' [ד] — מי אמר פסוק הזה? ירמיה אמר, שאם תאמר ישו אמר, אם כן לא היתה אותה הפרשה ליכתב באותן הימים, אלא על-כורחך ירמיה אמר, ולכן הוא אומר בסמוך 'ויהי דבר י"י אלי לאמר מה אתה רואה ירמיהו' [יא]. ולפי דבריהם, כשתאמר ירמיה במקום הקדוש-ברוך-הוא הוא עומד ומתנבא², ואפילו הכי 'בטרם נוצר בבטן ידעתוך ובטרם יצא מרחם הקדשתוך' היה לו לומר. אבל 'אצרך בבטן' ו'הקדשתוך' למי נאמר? והא ישו אינו עומד לפניו. ועוד: 'ואומר אהה י"י אלהים הנה לא ידעתי דבר' [ו] — וכי דרך של אלוה לדבר כן?³

ועוד: 'וישלח י"י את ידו ויגע על פי ויאמר י"י אלי הנה נתתי דברי בפיך' [ט] — הוי אומר כי עד עתה לא היה בו דיבור, וכל-שכן אלהות. ובספר טיעותם⁴ כתוב כי גבראל בישר למרים שתלד אלוה, והנה זה בושתם, כי מהוולדו היה אלוה ומלפנים לא היה. ואם יאמר: מפני ענוותנותו אמר לה כן, — שבור את שיניו ואמור לו: וכי מפני מה היה נוהג ענוה בינו ולבין אביו? והא כתיב 'נביא לגוים נתתוך', ואם נביא — אין אלוה, ואם אלוה — אין נביא, שאין נביא אלא זה שמביא ומגיד דבר שליחות לבריות מאת יוצרם.

ועוד: במקום אחד הם אומרים כי 'בטרם אצרך בבטן' על יוחנן באפתישטא⁵

ער 1. ואגנוזייל עמ' 59: מחריה.
2. יוסף המקנא, עמ' 65, ס"י נג, והע' 2 שם; השווה גם שם, עמ' 57, ס"י מב.

עב 1. טרטוליאנוס, פ"ל 2, טור 694; רופרטוס, פ"ל 167, טור 1367. 2. ואפילו תאמר שירמיה מדבר כאן בשם אלוהים ומתנבא על ישו היה לו לומר וכו'. 3. הרי הנוצרים מייחסים לישו אלוהות. 4. לוקאס א, 26 ואילך. 5. שם 15.

נאמר, ואם כן היה לו לומר "בטרם נוצר בבטן ידעתי". וגם שאמר 'הפקדתיך היום הזה' — זהו בימי ירמיהו.

ועוד: אפילו לכשתודה לכל דבריהם, בזה תוכל לביישם, שתאמר להם: לדבריהם מצינו שאביו מסר⁶, והא אמר לו 'אל תחת מפניהם וגו' ונלחמו אליך ולא יוכלו לך כי אתך אני נאם יי' להצילך' [יז—יט], והלא יכלו לו ותלאוהו ולא הצילו מידם! אלא בוודאי פתרון הפרשה בירמיה מדבר.

עו שובו בנים שובבים נאם יי' כי אנכי בעלתי בכם ולקחתי אתכם אחד מעיר ושניים ממשפחה והבאתי אתכם ציון; ונתתי לכם רועים כלבי וגו' והיה כי תרבו ופריתם בארץ וגו' לא יאמרו עוד ארון ברית יי' ולא יעלה על לב וגו' [ירמיה ג, יד—טז]; אם תשוב ישראל נאם יי' אלי תשוב ואם תסיר שקוציך מפני ולא תנוד; ונשבעת חי יי' באמת וגו' המולו לי יי' והסירו ערלות לבבכם איש יהודה ויושבי ירושלים פן תצא כאש חמתי ובערה ואין מכבה מפני רוע מעלליכם [ד, א—ד]. אומרים המינים: כל הפרשה אמר ירמיהו לישראל להוכיחם ולהושיבם לאלוהות ולאמונת ישו¹. והנך רואה בעיניך כי אין ממשות בדבריהם. חדא, שאין ישו כתוב ורמוז בכאן. ועוד: וכי ירמיה אמר על ישו שעדיין לא נולד? עד אלף דור היה לו להוכיחם שילכו בתורתו, והלא עד היום הזה² לא נודעה תורתו, ומה היה לו להוכיחם עליה ולאיימם ולומר 'פן תצא כאש חמתי'?

וגם לפי דבריהם, עד שירמיה היה מוכיח את ישראל על תורת ישו — את עצמו למה לא היה מוכיח עליה? ולמה לא הלך הוא בעצמו בתורתו, בטיבול שקץ מים ובימי אידיהם? ואם יאמר לך: ירמיה האמין באלוהות ישו, אבל לא נטבל, כי עדיין לא ניתנה תורתו ולא הגיע עיתה, — תשמיע לאזניך מה שאתה מוציא מפיו! ואם כן הוא, ולמה היה מאיים את ישראל עליה דכתיב 'פן תצא כאש חמתי'?

ואם יחזור ויאמר לך: על העולם הבא כשיבוא אליהו הוא מתנבא להם, שאז יבואו ישראל וישבו אחרי טיעות ישו³, — הנה הפרשה מכחשת ומכזבת אותו. כי בוודאי ירמיה לא אמר אלא להוכיח אותו הדור שילכו בדרכי יי' דכתיב בתחילת הפרשה 'ויאמר יי' אלי בימי יאשיהו המלך הראית

Baptista = המטביל. 6. מתי כו, 53—54.

עו 1. קיפריאנוס, פ"ל 4, טור 684; הירונימוס, פ"ל 24, טור 703 ואילך. 2. עד ימי ירמיה. 3. עיין אל הרומיים יא, 11 ואילך. 4. רש"י, רד"ק.

אשר עשתה משובה ישראל הולכה היא על כל הר גבוה ואל תחת כל עץ רענן ותוני שם; ואומר 'אחרי עשותה את כל אלה אלי תשוב ולא שבה' [ג, ו—ז]; ואמר בפרשה אחרת 'מי האיש החכם ויבן את זאת ואשר דבר פי יי' אליו ויגידה על מה אבדה הארץ וגו'; ויאמר יי' על עזבם את תורתי אשר נתתי לפניהם ולא שמעו בקולי ולא הלכו בה' [ט, יא—יב]. הלא תראה שלא הוכיח ירמיה ולא היה מזהיר אותם אלא על העבר ולא על העתיד. וכן באלהיו הוא אומר 'ויאמר קנא קנאתי לי יי' אלהי צבאות כי עזבו בריית בני ישראל' [מלכים א יט, י]. וכן בתורת משה כתיב 'ואמרו כל הגוים על מה עשה יי' ככה לארץ הזאת וכו' ואמרו על אשר עזבו את ברית יי' אלהי אבותם אשר כרת עמם בהוציאו אותם מארץ מצרים' [דברים כט, כג—כד]. הנה משמע שעל ברית תורת משה היה מזהיר ירמיה ומוכיח, ולא על דבר אחר.

ואם ישאלך: מהו 'לא יאמרו עוד ארון ברית יי'?' — תשובה: לפי שהיו ישראל נוהגים כשהיו הולכים למלחמה, היו מוליכין את הארון עמם, ועתה אמר הנביא להם 'ונתתי לכם — לעתיד — רועים' ולא תצטרכו לדבר הזה ולא תאמרו עוד ארון-הברית ילך עמנו למלחמה⁴, 'ולא יעלה על לב' לעשות כן ולא ילחמו עוד כדאמר 'בימיו תושע יהודה וישראל ישכון לבטח' [כג, ו].

עו יי' עוזי ומעוזי ומנוסי ביום צרה אליך גוים יבואו מאפסי ארץ ויאמרו אך שקר נחלו אבותינו הבל ואין בם מועיל [ירמיה טז, יט]. אומרים המינים שכן אמר ישו כשתפסוהו היהודים, אז אמר יי' עוזי ומעוזי וגו', אלי יבואו גוים מאפסי ארץ ויאמינו בי. תשובתו בצידו: 'היעשה לו אדם אלהים' [כ] — רצה לומר היכול לעשות אדם את עצמו אלוה ולומר אלוהים אני? ואם הוא אלוהים — אינו אדם, ואם הוא אדם — אינו אלוהים, כי אין אלוהות שורה באדם שנאמר 'לא ידון רוחי באדם לעולם בשגם הוא בשר' [בראשית ו, ג], כמו שפירש בבראשית¹. וזהו 'היעשה לו אדם אלהים' והמה לא אלהים. וזהו הלטיין: נון פירמניביט שפיריטוס מאוס אין אומיני קויא קרו אשט². וכן בדניאל הוא אומר 'אלהין די מדרהון עם בשרא לא איתוהי' [דניאל ב, יא]. ועל זה הוא כתב בסוף הפרשה 'כה אמר יי' ארור הגבר אשר יבטח באדם' [ירמיה יז, ה].

ולפי דבריהם הרי כיזב במאמרו שאמר 'ומנוסי ביום צרה' — ומה מנוס היה לו? והלא נתלה! וכתיב 'ביום צרה' — וכי מה צרה היתה לו במה

עו 1. עיין סי' ח; והשווה סי' הברית, עמ' 23. 2. וולגאטה: Non permanebit.

שעשו לו? והלא זה הכל נהייתה לו ברצונו, כמו שהם אומרים! וּלְפִי דְּבָרֵיהֶם, מה היה לו לעצב על כך? ואם שלא ברצונו עשו לו כך, למה לא מיחה בידם והיה בלא צרה? אלא בוודאי פתרון הפרשה בעניין אחר.

עַה כִּי אִשׁ קִדְחָתָם בְּאִפִּי עַד עוֹלָם תּוֹקֵד [ירמיה יז, ד]. ואם בעל־דין משיבך: לא כִּי, אלא 'עד עולם תוקד' משמע כִּי עַד עוֹלָם לא ישוב חרון אפו, — שבור את שיניו ואמור לו: הלא לפי דבריך גם אתה מודה שכל היהודים אשר יימצאו לכשיבוא אליהו יינצלו¹. הנה לך כִּי אפילו לדבריך הואי 'עד עולם' לאו לעולם־ועד משמע.

עַט כֹּה אָמַר יְיָ אֱלֹהֵי אֲרָר הַגִּבֹּר אֲשֶׁר יִבְטַח בְּאָדָם וְשֵׁם בֶּשֶׂר זִרְעוֹ וּמִן יְיָ יִסּוֹר לְבֹו [ירמיה יז, ה]. לפי שאמר הנביא למעלה 'היעשה לו אדם אלהים' [טז, כ], חזר והזהירם עליו וקילל כל הזונים אחריו. 'אשר יבטח באדם' — רצה לומר באותו אדם שמששים עצמו אלוה. וכן גיבא בלעם ואמר 'אוי מי יחיה משומו אלי' [במדבר כד, כג] — כשמששים אדם את עצמו אלוה. ודוד אמר כמו כן 'טוב לחסות בי' מבטוח באדם' [תהלים קיח, ח].

ואין אתה יכול לומר כִּי באחד הבוטח במלך או באחד מן השרים הכתוב מדבר, שאין לך אדם שלא יהא בוטח בשר או במי שהוא עשיר ממנו שיעזור לו¹. בוודאי על זה לא היה ירמיה מקלל. הא אין הכתוב מדבר אלא בבוטח באלוהות־אדם על עסק נשמתו כדכתיב 'ומי' יסור לבו'; מגיד עליו ריעו כִּי באלוהות הכתוב מדבר כדכתיב 'ברוך הגבר אשר יבטח בי' [ירמיה יז, ז].

פ עֲקוֹב הַלֵּב מְכַל וְאֲנוּשׁ הוּא מִי יִדְעֵנוּ [ירמיה יז, ט]. עקבות¹ מיליהם שאומרים את אלוהי השמים אנו יראים ואין בפייהם נכונה. כי סוף־סוף המה אומרים שאלוהותם — רצוני לומר: ישו — נולד ממריה²; הנה אנוש הוא, לפיכך אנושים הם לפי דבריהם. 'אני חוקר לב בוחן כליות' [י] — רצה לומר: מכל מקום אני יודע שמאמינים בישו שהוא בן מריא.

spiritus meus in homine [in aeternum] quia caro est. 3. עיין חרב פיפיות עמ' 65, הע' 24; והשווה ס' הברית, עמ' 64.

עַה 1. ראה ס' עז, הע' 3.

עַט 1. רד"ק; ועיין מבוא עמ' 22.

פ 1. עקמומיות, ערמומיות. 2. ואגנוזיל, עמ' 66—67: חריה.

פֹּא קוֹרָא דָּגֵר וְלֹא יִלְד עוֹשֶׂה עוֹשֶׂר וְלֹא בְּמִשְׁפָּט בַּחֲצִי יָמָיו יַעֲזֹבֵנוּ וּבְאַחֲרֵיתוֹ יִהְיֶה נָבֵל [ירמיה יז, יא]. הנה מדמה הנביא את ישו בן מריא¹ לעוף ששמו "קורא" ומנהגו לאסוף ביצים של עופות אחרים ויושב עליהם כדי לחממן, כאילו הם שלו, וכשיוצאין האפרוחים רואה שאינן דומין לו, פורח מעליהם ועוזבן לאבד. וזהו 'ובאחריתו יהיה נבל', רצה לומר: אז יבין כִּי נבלה עשה². כן ישו הסית והטעה ואסף אליו את הבריות ועשה עושר זה בלא משפט ושלא כדין, ובחצי ימיו עובם, שלא היה אלא שלושים ושתיים שנה³, ושנותיו של אדם על הרוב שבעים שנה⁴, והוא לא היה אפילו עד חצי שבעים.

'ובאחריתו יהיה נבל' — כאשר יתעייבו בו יאמרו 'אך שקר נחלו אבותינו הבל ואין בם מועיל' [טז, יט]; וכן 'היעשה לו אדם אלהים והמה לא אלהים' [כ]. אבל לא כן אלוהיהם של ישראל, כי אין אמונתם אלא במי ששם משכנו ב'כסא כבוד מרום מראשון מקום מקדשנו' [יז, יב].

פֶּב מִקּוֹה יִשְׂרָאֵל יְיָ [ירמיה יז, יג] — קיווי של ישראל זהו יְיָ; 'כל עוזיבך' — אלו שפונים מאחריו ללכת אחרי אלהיהם — 'בושו' כשיראו תשועת ישראל; 'יסורי בארץ יכתבו כי עזבו מקור מים חיים את יְיָ' ובותרים ודורשים במים מכונסים ומסורחים, רצה לומר בשיקוץ טבילתם¹.

פֶּג כֹּה אָמַר יְיָ אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל כְּתָאנִים הַטּוֹבוֹת הָאֵלֶּה כֵּן אֲכִיר אֶת גְּלוֹת יְהוּדָה אֲשֶׁר שְׁלַחְתִּי מִן הַמָּקוֹם הַזֶּה אֶרֶץ כַּשְׂדִּים לְטוֹבָה; וְשִׁמְתִּי עֵינִי עֲלֵיהֶם לְטוֹבָה וְהַשִּׁיבוֹתִים עַל הָאָרֶץ הַזֹּאת וְגו' וְנָתַתִּי לָהֶם לֵב לְדַעַת אוֹתִי כִּי אֲנִי יְיָ וְהָיוּ לִי לְעַם וְאֲנִי אֶהְיֶה לָּהֶם לְאֱלֹהִים כִּי יִשׁוּבוּ אֵלַי בְּכָל לֵבָם [ירמיה כד, ה—ז]. אומרים המינים כִּי זה נאמר לעתיד כשישוּבו ישראל לאלוהותם¹. תשובה: וביום ההוא מה תהא עליהם? דהא כתיב בפרשה שנית ביחזקאל 'לכן כה אמר יְיָ אלהים וקבצתי אתכם מן העמים ואספתי אתכם מן הארצות אשר נפוצותם בהם ונתתי לכם את אדמת ישראל; ובאו שמה והסירו את כל שיקוצית ואת כל

פֹּא 1. ואגנוזיל, עמ' 67: חריא. 2. השווה רד"ק. 3. ואגנוזיל, שם, מתקן: ל"ג שנה; עיין ס' לח, הע' 2. 4. תהלים צ, י.

פֶּב 1. ואגנוזיל, עמ' 64 מוסיף: שקורין טויה, עיין ס' ע, הע' 1, ולהלן ס' קעה, הע' 3.

פֶּג 1. השווה ס' עז, הע' 3. 2. תרגום יונתן, שמות לד, י; סיפור אלדד

תועבותיה ממנה' [יחזקאל יא, יז—יח]. הנך רואה כי ביום ההוא, שיחזור הקדוש־ברוך־הוא ויקבץ ישראל לירושלים, יפנה מפניהם כל אלוהותם שהם עכשו בתוכה.

ועתה השמע לאוזניך מה שאתה מוציא מפיו. הנה יחזקאל מעיד שאמר יי' להסיר ולפנות אלוהותם, זה שהוא עתה באדמת ישראל, מפני בני ישראל; ואתם אומרים כי ביום ההוא ישובו בני ישראל לאותו אלוהות. ועוד: עד שירמיהו היה מתנבא על אותן שעתידין לשוב לאלוהות ישו, ולמה לא היה מתנבא על אותן שהאמינו בה כבר? ועוד: לפי דבריהם, למה אינו מזכיר כאן אלא יהודה ולא שאר ישראל? והיה כי יאמר אליך: כל ישראל גקראים על שם יהודה בכמה מקומות, — תשובה: הרי זה מעיד ומוכיח שאין הכתוב מדבר בעשרת השבטים אלא ביהודה ובגמין שגלה עמו דכתיב 'את גלות יהודה אשר שלחתי מן המקום הזה ארץ כשדים', ועשרת השבטים לא גשתלחו אל ארץ כשדים אלא לעבר נהר סמבטיון, ויהיו שם עד היום הזה.² אלא בוודאי פתרון הדבר בחזרתם לבית שני הכתוב מדבר, כי שם היה גלות יהודה ולא גלות עשרת השבטים.

פר כי כה אמר יי' אנוש לשברך נחלה מכתך [ירמיה ל, יב]; ואמר 'והיה אדירו ממנו ומושל מקרבו יצא והקרבתיו וגגש אלי' [כא]. אומרים המינים שזה נאמר על ישו¹ שנולד מקרב ישראל ממריא². והא דכתיב בזאת הפרשה 'לכן כל אוכליך יאכלו וכל צריך כלם בשבי ילכו והיו שאסיד למשיסה וכל בוזיך אתן לבו' [טז] — אומרים: אלו ישראל שגלו על שתלאוהו. תשובתו בצידו שנאמר 'כי כה אמר יי' אנוש לשברך נחלה מכתך וגו' כל מאהביך שכחוך אותך לא ידרשו כי מכת אויב הכיתיד מוסר אכזרי על רוב עוונך עצמו חטאתיך; מה תזעק על שברך אנוש מכאובך על רוב עוונך עצמו חטאתיך עשיתי אלה לך' [יב—טז]. ולפי דבריהם, שאתם אומרים בישו הפרשה מדברת, ועתה ראה והבן במי הכתוב מעיד אשר הכהו דכתיב 'כי מכת אויב הכיתיד' — הנה לך כי השם עשה זה ליהודים בשביל פשעם, וכתיב 'על רוב עוונך עצמו חטאתיך עשיתי אלה לך' — הרי מצינו כי בדין נעשה להם כי חטאו לאלהים. ועוד: וכי זה אלוה שהכתוב מעיד עליו שיש עוון וחטא?

הדני, א. כהנא, ספרות ההיסטוריה הישראלית, ד"צ, ירושלים תשכ"ט, א, עמ' 27.

פר 1. עיין מלחמות השם, עמ' 79, הע' 5. 2. ואגגויל, עמ' 69: מחריא.

פה הבן יקיר לי אפרים [ירמיה לא, יט]. אומרים המינים כי הם נקראים אפרים על שם שפרו ורבו. תשובה: כדבריהם כן הוא — 'סבבני בכחש אפרים' [הושע יב, א]. ועוד: וכי כל האומות, כגון קדר ופלשת וישמעאלים ושאר אומות, אינם מתרבים כמו כן?

פו הנה ימים באים נאם יי' וכרתי את בית ישראל ואת בית יהודה ברית חדשה [ירמיה לא, ל]. כאן פוקרין המינים ואומרים: על ישו נתנבא¹, שמשנולד נתן להם תורה חדשה ושמץ טבילתם תחת ברית מילה ויום ראשון² תחת השבת. תשובה: לפי דבריהם הנה הם מכזבים את תורתם. שכן כתוב בספר טיעותם, כי ישו בעצמו אמר: לא באתי לבטל תורת משה ודברי הנביאים אלא להשלימם, ויחלופו שמים וארץ ולא יחסר דבר מתורת משה, וכל המבטל דבר אחד מדברי תורת משה חסר יקרא במלכות השמים³. ואם כן הוא לדבריהם, הרי הוא חסר תורת משה כשביטל את המילה ושמירת שבת והרבה מצוות, כי הם אומרים: 'וכרתי וגו' ברית חדשה' — זו היא תורה חדשה, ולא כברית אשר כרתי את אבותם ביום החזיקי בידם להוציאם מארץ מצרים' [לא] — כן המה אומרים שישו ביטל כל תורת משה. והנה מצינו שדוד משבח תורה הראשונה דכתיב במזמור 'אשרי תמימי דרך ההולכים בתורת יי': 'ראש דברך אמת ולעולם כל משפט צדק' [תהלים קיט, קס]⁴. ועוד: כשהוא אומר 'כי זאת הברית אשר אכרות את בית ישראל אחרי הימים ההם נאם יי' [ירמיה לא, לב], שם היה לו לכתוב בפרהסיא אותה תורה חדשה של ישו, ואינו אומר אלא 'נתתי את תורתי בקרבם ועל לבם אכתבנה' [שם] — משמע שזהו נאמר על התורה שנתן להם כבר ושכחוה, שיחזור ויכתבנה על לבם שלא תישכח עוד. ועוד: כשהוא אומר 'את בית ישראל ואת בית יהודה' — מה היה לו להזכיר יותר משאר אומות?

פז הנה ימים באים נאם יי' והקימותי את הדבר הטוב אשר דברתי אל בית ישראל ועל בית יהודה; בימים ההם ובעת ההיא אצמיח לדוד צמח צדקה ועשה משפט וצדקה בארץ [ירמיה לג, יד—

פו 1. אל העברים ח, ד ואילך; ויליאמס, עמ' 36; והשווה יוסף המקנא, עמ' 70, ס' סה. 2. ואגגויל, עמ' 70, מוסיף: שהוא זונטאג [Sonntag]. קביעת יום הראשון ליום המנוחה השבועי לא נעשתה ע"י ישו, ורק במאה הרביעית הוכרז יום־מנוחה חוקי על ידי הקיסר קונסטאנטין הגדול. 3. מתי ה, 17—19. 4. השווה ס' הברית (הוויכוח המיוחד לרד"ק) עמ' 94: "אם כן, מבוה הוא דברי דוד אביו שהוא מזרעו לפי כוונתכם".

טו]. זה פותרין המינים בישו שנולד מדוד¹. תשובה: מהיכן הם למדין שישו נולד מבית דוד? והלא בספר טיעותם אינו כתוב כן, כי מתיאוש ולוקש שכתבו הייחוס לא כתבו אלא ייחוס יוסף בעלה של מרים, שהן מתחילין לייחס מאברהם: אברהם הוליד את יצחק ויצחק הוליד את יעקב וכו' עד ואלעזר הוליד את מתן ומתן הוליד את יעקב ויעקב הוליד את יוסף אירוסה של מרים. אבל ייחוסה של מרים אינו נמצא בכל ספריהם. ועתה הבן ושמע כי גם בדבריהם הם מוכזבים, שאם ישו נולד בלא אב, כמו שהם אומרים, אם כן לא מצינו שישו מבית דוד בא. ואם תמצא לומר אחר יוסף מייחס לישו, לפיכך נתייחס מבית דוד, נמצא שיוסף היה אביו, ולמה אחם אומרים כי נולד בלא משכב זכור?²

וגם תשובה של הפרשה דלעיל כתובה בצידו דכתיב 'ועשה משפט וצדקה בארץ', וכי מה משפט וצדקה יש בעולם מימות ישו יותר מאשר היה לפנים? וכתיב 'כי כה אמר יי' לא יכרת לדוד איש יושב על כסא בית ישראל' [יז], ומכאן שהכתוב קוראו איש, ואיך תאמר אלוה הוא? ואם תאמר: זהו לפי שלקח עליו הבשר והיה דר בתחתונים, — הא אפילו לפי דברך, בעוד שהיה איש, לא משל ולא מלך ומעולם לא ישב על כסא בית ישראל.

ועוד: לדבריהם, אם אלוה הוא, על כסא יי' היה לו לומר. ואומר 'ולכהנים הלויים לא יכרת איש מלפני מעלה עולה ומקטיר מנחה ועושה זבח כל הימים' [יח] — והיכן נתקיים זה? וגם סמוך לו 'ועשה משפט וצדקה בארץ' וכתיב 'בימים ההם תושע יהודה וירושלים תשכון לבטח' [טז], ודבר זה גלוי בעוונותינו ובאור לכל, כי מהיום ההוא והלאה לא נושעו יהודה וישראל וירושלים לא שכנה לבטח, כי באו הישמעאלים ולכדוה וקלקלו תשוחה³, ועד היום הזה לא שכנה לבטח, אלא בכל יום ויום הם גלחמים בה⁴, ואיך תוכל לומר: בישו פרשה זו נתנבאת?

יחזקאל

פח וארחצך במים ואשטוף דמיך מעליך ואסוכך בשמן [יחזקאל טז, טז]. אומרים המינים שזהו רמז על מי טינופם ועל שמן שסכין במצחן¹. ותשובתו בצידו דכתיב 'ואעבור עליך ואראך מתבוססת בדמיך ואומר לך

פז 1. מלחמות השם, עמ' 77, הע' 2; והשווה יוסף המקנא, עמ' 69, סי' סג. 2. השווה סי' ל. 3. ראה מבוא, עמ' 19. 4. ראה מבוא עמ' 21.

פח 1. ואגזייל, עמ' 74, מוסיף: שקורין וירמן [firman]. טקס הקונפירמציה נחשב כמחזק וכמאשר את האמונה בלב. בדרך כלל עוברים הנוצרים טקס זה בעודם בגיל הילדות, ומשיחת שמן על מצח הילד היא מעיקרי הטקס; ועיין הירונימוס, פ"ל 25,

בדמיך חיי ואומר לך בדמיך חיי [ו] — הנה לך שהדמים מוטבים מן המים דכתיב 'בדמיך חיי', ואיזהו דם האדם שחי בו? הווי אומר זה דם המילה². וזהו שאמר זכריה 'גם את בדם בריתך שלחתי אסירך מבור אין מים בו' [זכריה ט, יא], ואין כאן זכר למים. וכבר פירשתי הפרשה 'המול ימול'³.

ועוד: מי כתיב כאן 'ורחצת במים' לשון עתיד? 'וארחצך' כתיב לשון עבר. משמע כי הנביא הוא מוכיח את ישראל על-פי הדיבור על אשר סרו מאחרי יי' על כל הטובה אשר עשה להם. ועוד: כשיאמר לך: 'וארחצך במים' זהו נאמר על טינוף טבילתם; 'ותיפי במאד מאד ותצלחי למלוכה'; ויצא לך שם בגוים ביפיד' [יחזקאל טז, יג—יד] — זהו נאמר על ישו שכן אמר האב לבנו לישו⁴, — אמור לו: כן אתם מפרשים וכן דברת, וקרי לקמך — 'ותבטחי ביפיד ותזגי על שמך ותשפכי את תזונותיך על כל עובר לו יהי; ותקחי מבגדיך וגו' ותקחי כלי תפארתך מזהבי ומכספי אשר נתתי לך ותעשי לך צלמי זכר ותזגי בס' [טו—יז]; 'לכן זונה שמעי דבר יי' וגו' ושפטתיך משפטי גואפות ושופכות דם ונתתיך דם חימה וקנאה' [לה—לח]; וכתיב 'ואחותך הגולה שומרון היא ובנותיה היושבת על שמאלך ואחותך הקטנה ממך היושבת מימינך סדום ובנותיה וגו' [מז]. בזה התשובה יהיה המין בוש ונכלם משאלתו.

ואם יעלה על לב כופרים לומר לך: הא דכתיב 'בן אדם חוד חידה וגו' הגשר הגדול גדול הכנפים ארך האבר מלא הנוצה אשר לו הרקמה בא אל הלבנון ויקח את צמרת הארז וגו' אל שדה טוב אל מים רבים היא שתולה לעשות ענף ולשאת פרי להיות לגפן אדרת' [יז, ב—ח]; ואם יפרש המקרא על אלוהותו⁵ — תשיב ותאמר לו: כן דיברת, קרי לקמך: 'והנה שתולה התצלח הלא כגעת בה רוח הקדים תיבש יבש על ערוגות צמחה תיבש' [י] — הנה לך כי כל גדולות שעושה אותו גשר תיבש ותלך לו.

פט וגם אני נתתי להם חוקים לא טובים ומשפטים לא יחיו בהם [יחזקאל כ, כה]; ולמעלה כתיב 'יען משפטי לא עשו וחוקותי מאסו ואת שבתותי חללו ואחרי גלולי אבותם היו עיניהם' [כד]¹. אלא כן אמר הנביא להם מפי הגבורה²: יען משפטי לא עשו, אתן להם משפטים אחרים, כלומר אני אעשה זאת להם, כי חוקים ומשפטים שנתתי להם — לטובה ולחיים,

טור 131 ואילך. 2. ראה סי' לו. 2. הקטע המרומז כאן איננו אצל ואגזייל ולא בכתבי-היד. 4. הירונימוס שם. 5. ראה סי' כה, הע' 2.

פט 1. ראה סי' עא, הע' 1. 2. על כינוי זה עיין אורבך, חז"ל, עמ' 71 ואילך.

כדאמרינן 'למען תחיון וטוב לכם' [דברים ה, ל]; ועתה שאינם שומרים אותן כראוי, לא ייטב להם ולא יחיו בהם.³

צ וברותי מכם המורדים והפושעים [יחזקאל כ, לח] — אלו המשומדים המתנצים לשמץ טבילתם ומורדים וכופרים בהקדוש-ברוך-הוא, כי בהר קדשי בהר מרום ישראל גאם י"י אלהים שם יעבדוני כל בית ישראל' [מ], רצה לומר: המאמינים בי בכל לב ובכל נפש וישם ארצם' [שם].

צא היתה עלי יד י"י ויציאני ברוח י"י ויניחני בתוך הבקעה, וחזור ומתנבא אף על המתים שנאמר והיא מלאה עצמות [יחזקאל לו, א]. וכתוב 'ויאמר אלי הנבא על העצמות האלה וגו' ויאמר אלי בן אדם העצמות האלה כל בית ישראל המה וגו' לכן הנבא ואמרת אליהם כה אמר י"י אלהים הנה אני פותח את קברותיכם והעליתי אתכם מקברותיכם עמי והבאתי אתכם אל אדמת ישראל' [ד—יב]. ואם יאמר לך: הן אותן שהעלה ישו מגיהנם ועליהם גיבא יחזקאל¹, — תשובתו בצידו דכתיב 'ונתתי עליכם גידים והעליתי עליכם בשר וקרמתי עליכם עור ונתתי בכם רוח וחיתיתם' [ו]. ואם עושה ישו כמו כן — האמת אתכם, ואם לא עושה כן — הנה יש להבין שאין בדבריכם כי אם משאות-שוא ומדוחים.²

צב פסוק זה כתוב בסוף עניין משכנו של יחזקאל: וישב אותי דרך שער המקדש החיצון הפונה קדים והוא סגור; ויאמר אלי י"י השער הזה סגור יהיה לא יפתח ואיש לא יבא בו כי י"י אלהי ישראל בא בו והיה סגור [יחזקאל מד, א—ב]. כאן פיקר מין אחד ואמר שהוא רמז לישו שנולד מבתולה שלא נזקקה לאיש ורחמה היה סגור ולא נפתח בית-הרחם שלה ואיש לא יבא בו כי י"י בא בו, ומאז והלאה היה סגור, כלומר שלא נבעלה אמו של ישו מעולם, לא לפני לידתו ולא לאחר לידתו¹. והשיב לו היתודי: קרי לקמך הפסוק הסמוך אחריו — 'את הנשיא נשיא הוא ישב בו לאכול לחם לפני י"י' [ג], משמע שבאותו השער ישב הנשיא לאכול לחם, ואילמלא שהיה מיירי² בבית-הרחם של אשה — וכי שם יאכל הנשיא את לחמו? ועוד: למה קורא אותו שער החיצון? ולפי דברך,

3. השווה ר' אליעזר מבלגנצי, עמ' 31.

צא 1. הירונימוס, פ"ל, 25, טור 346 ואילך. 2. על-פי איכה ב, יד.

צב 1. מלחמות השם, עמ' 123—125; ויליאמס, עמ' 127, 284, 378. 2. עוסק, דן.

שאתה אומר שמייירי באותו מקום, שער הקדים מאי משמע שקורין לשער הרחם? שער הגדרון³ מבעי ליה!

ישעיהו

צג חדשיכם ומועדיכם שנאה נפשי היו עלי לטורח נלאיתי נשוא [ישעיה א, יד]. אומרים המינים: לפי שבא ישו ונתן להם תורה חדשה, לכן אמר להם זה, כלומר די לכם באותה תורה שהיתה עד הנה ומעתה תיבטל¹. תשובה: והא כתיב 'לעולם י"י דברך נצב בשמים' [תהלים קיט, פט]; וכן דוד אמר 'ראש דברך אמת ולעולם כל משפט צדקך' [קס] — באשרי תמימי דרך.

ומה שפוקרין המינים ואומרים שהקדוש-ברוך-הוא שונא אותנו ואת שבתותינו ואת מועדינו ואין לנו עוד לשמור השבת ושאר מועדים, שכן אמר ישעיה 'חדשיכם ומועדיכם שנאה נפשי וגו'', ואין לכם להתחזק עוד באותה תורה; הידבקו בנו ושימרו יום ראשון² [תחת שבת] כמונו [ושאר חילופים וביטולים], ולכו אחרי דת החדשה שלנו, כך הם אומרים לנו; — ויש לנו להשיב להם, כי דתם החדשה אין בה חפץ, שהרי ישו בעצמו אמר כי לא בא לסתור את הישן אלא לקיימו כדבר אמת, ואמר: אם שמים וארץ יתבטלו, דברי משה ושאר נביאים לא יתבטלו³. ומשה וכל הנביאים ציוו והזהירו על זכירת שבת ושמירתה, אם כן אתם עוברים על דת התלוי, כי אינכם שומרים את השבת.

ועוד: כי זאת הנבואה 'חדשיכם ומועדיכם וגו'' נאמרה בימי ישעיהו [במקדש ראשון] והתלוי גולד [במקדש שני, יותר מארבע מאות שנים אחריו⁴. ואם כן בני-חורין היו כל ישראל אותן השנים מן המצוות⁵, בגלות בבל ובבית שני] אחרי-כן כמה שנים.

ועוד: אם היה שונא השבתות והמועדים והחדשים, [ישו עצמו] למה קיבל עליו דת ישראל ויהודית, מילה ושבת וכל התורה כולה כל ימיו? ולא עוד, אלא אפילו יום ראשון אינכם שומרים כדת וכראוי ואינכם שובתים בו כהוגן, אך אתם עושים בו מלאכה, אתם ובהמתכם, ואינם נחים, [ואין אתם סוקלים מי שחילל יום ראשון כמו אנו בשבת]. אך פתרון הפרשה כדמפורש

3. ואגנוזיל, עמ' 76 מציע תיקון: הגיד; ונראה שצ"ל הגידרון, דוגמת החיצון.

צג 1. אל הקולוסיים ב, 16; אגרת בר-נבא, פרק ב (ברויאר, מקורות, עמ' 3). 2. ואגנוזיל, עמ' 78; ר"ל זונטג, ראה סי' פו, הע' 2. 3. ראה שם, הע' 3. 4. עיין סי' קג. 5. הן מן המצוות שבתורה הן מ"תורה חדשה" של ישו. 6. הכוונה

בפנים על המועדים שבדאו מלכם לפני עבודה-זרה שלהם בימים ההם, שלא ציווהו י"י, ועל זה נאמר 'חדשיכם ומועדיכם שנאה נפשי וגו' ⁸. [וגם דכתיב 'ובפרשכם כפיכם אעלים עיני מכם גם כי תרבו תפלה אינני שומע ידיכם דמים מלאו' [ישעיה א, טו] — וכל זה אתם עושים אותם, בודים מלבבכם חגים ומועדים, גם ידיכם דמים מלאו. כי בתורת משה לא ציווה להמית שום אדם רק הנוקב השם והנואף והנאפת ⁷, ואתם אותם מתיים ⁸, ואת הגנב אשר התורה מפטרו בכפל ליתן לבעלים ⁹ וכתוב 'אם זרחה השמש עליו דמים לו שלם ישלם אם אין לו וגמכר בגניבתו' [שמות כב, ב] — אותו אתם הורגים ¹⁰, וכך מרצחים ביניכם זה את זה. לכן 'חדשיכם ומועדיכם שנאה נפשי וגו' ובפרשכם כפיכם וגו' ¹¹.]

צד הדבר אשר חזה ישעיהו בן אמוץ על יהודה וירושלים; והיה באחרית הימים נכון יהיה הר בית י"י בראש ההרים ונישא מגבעות ונהרו אליו כל הגוים; והלכו עמים רבים ואמרו לכו ונעלה אל הר י"י אל בית אלהי יעקב ויורנו מדרכיו ונלכה באורחותיו כי מציון תצא תורה ודבר י"י מירושלים [ישעיה ב, א—ג]. אומרים המינים, כי על זאת שיבואו האומות לשוב לתורת ישו נבואה זו נאמרה ¹. תשובה: כן דברת כי בישו העניין מדבר וקרי לקמך 'עניי גבהות אדם שפל ושח רום אנשים ונשגב י"י לבדו ביום ההוא' [יא]; ואומר 'חדלו לכם מן האדם אשר נשמה באפו כי במה נחשב הוא' [כב]. הלא אתה רואה כי הנביא מזהיר את ישראל והבריות שלא יחטאו ויטעו אחר ישו, כי אין בו ממש. והא דכתיב 'עניי גבהות אדם שפל וגו' על כורחך בישו הכתוב מדבר, שאם תאמר בשאר בני-אדם הכתוב מדבר, כגון מלכים ושרים, אם כן וכי על זה הוא אומר 'ונשגב י"י לבדו ביום ההוא' ? וכי עד היום ההוא ועד שלא ישפל איש ולא ישח — לא היה הקדוש-ברוך-הוא מושגב לבדו ? אלא ודאי בישו הכתוב מדבר. וזה שאמר הנביא 'באחרית הימים נכון יהיה וגו', ואז 'עניי גבהות אדם שפל וגו' — רצה לומר: ישו שהגביה את עצמו מכל האדם

לחגים שירבעם בדה מלכו, עיין יוסף המקנא, עמ' 73, סי' עג; והשווה תשובת הנוצרים, סי' כו. 7. ויקרא כד, טז; כ, י. הכוונה לעבירות הנחשבות פשעים גם בנצרות. 8. ראה R. His, Geschichte des deutschen Strafrechts bis zur Karolina, München-Berlin 1928, pp. 106-108, 140ff. 9. שמות כב, ג. 10. לפי החוקים שרונחו בגרמניה בימי הביניים, נידון גנב, במקרים שנחשבו חמורים, למיתה בתלייה, ראה His, בספרו הנ"ל עמ' 152 ואילך.

צד 1. הירונימוס, פ"ל 24, טור 43 ואילך; חרב פיפיות, עמ' 63, הע' 8.

והרים עצמו מכל אנשים, שעשה את עצמו אלוה, הוא אז יהיה שח ושפל מפי כל ברייה עם שאר אלוהות של אומות העולם, 'ונשגב י"י לבדו' כדאמר 'ביום ההוא יהיה י"י אחד ושמו אחד' [זכריה יד, ט], שלא ייזכר עוד בפי כל ברייה שם אלוה בעולם, לא ישו ולא מחמט ², כי אם י"י יתברך לבדו. 'חדלו לכם מן האדם', שעשה את עצמו אלוה אשר הוא איננו חי ולא שומע ולא יכול לדבר כי אם בעזר שהנשמה באפו, אבל לאחר יציאתה ממנו — 'במה נחשב הוא' ? כי מה שהם אומרים, שאחר מיתתו עלה לשמים [בגוף], על זה אמר שלמה המלך 'מי יודע רוח בני האדם העולה היא למעלה ורוח הבתמה היורדת היא למטה לארץ' [קהלת ג, כא]. והנה אתה רואה בעיניך כי הנביא מעיד בם שלא להאמין בישו בסוף העניין. וכן במזמור קמ"ד כתוב 'י"י מה אדם ותדעתו בן אנוש ותחשבהו' [פסוק ג], וישו בכל עוון-גיליון קרוי בן אנוש, 'פיליאוס הומיניס' ³. ועוד: מה רמז ⁴ יש בכל העניין ? נפתרון הפרשה בעניין אחר.

והגלחים פותרין 'ישח גבהות אדם וגו' בגסי-הרוח. תשובה: כי על אלוהיהם נאמרה זו הפרשה דכתיב בסמוך 'והאלילים כליל יחלוף' [ישעיה ב, יח]. ועוד, דלגבי גסי-הרוח מה היה לו לומר 'ונשגב י"י לבדו' ? אלא ודאי לגבי אלוהים אחרים הוא אומר כן כדאמר 'ביום ההוא ישליך האדם את אלילי כספו ואת אלילי זהבו אשר עשו לו להשתחוות לחפור פירות ולעטלפים' [כ] — 'אשר עשו להם' לא נאמר אלא 'אשר עשו לו', כלומר האליל, שזהו הצלם אשר עשו לו דמות אלוה שלהם, כמו שעושין עובדי ישו להם, יהיו משליכים אותן אלילים 'לחפור פירות ולעטלפים' — ולא יהיו נחשבים בעיניהם.

צה הוי מגיעי בית בבית שדה בשדה יקריבו עד אפס מקום [ישעיה ת, ח]. וגם פרשה זו בעובדי ישו תוכל לפתור: אלו הגלחים והכומרים שתפסו בידם כל הארץ ומגיעים בית בבית ומקריבים שדה בשדה, עד שלא השאירו 'אפס מקום' ¹. 'והושבתם לבדכם בקרב הארץ' [שם] — זהו ישיבות קלושטר ² שלהם.

2. מוחד. 3. Filius hominis. 4. לישו.

צה 1. ראה מבוא עמ' 22. והשווה מלחמות השם, עמ' 146: "שאף הם חומסים הנחלות". 2. מינזר, מלאטינית claustrum ובגרמנית Kloster; והשווה רש"י, סוכה יז ע"א ד"ה וכן חצר: קלוישטר"א.

צו הוי משכימי בבוקר שכר ירדופו מאחרי בנשף יין ידליקם [ישעיה ה, יא] — כמו 'כי דלקת אחרי' [בראשית לא, לו] ¹. אלו הגלחים והכומרים שמשכימים ומעריבים בבית תרפותם בשביל חוקם פריבונדא ². 'לכן גלה עמי מבלי דעת' אותי [ישעיה ה, יג], כי כאשר ישליכו איש את 'אליילי כספו ואת אליילי זהבו אשר עשו לו להשתחוות לחפור פירות ולעטלפים' [ב, כ] — אז ילכו כולם גולים ומטולטלים בלא לחם ושמלה ³.

צו הוי מושכי העון בחבלי השוא [ישעיה ה, יח] — אלו החבלין שמושכין בהן הקלוקן ¹ בבית תועבותם לעבודת אלוהיהם כשמשקששין בהן ².

צח הוי האומרים לרע טוב ולטוב רע [ישעיה ה, כ] — אותם שמחליפים את אלוהי השמים באלוהי תועבותם. 'שמים חושך לאור' [שם] — רצה לומר: שמים את ישו שירד לגיהנם לאור. 'מר למתוק ומתוק למר' [שם] — גם עליהם כתוב מזמור כ"ו כאשר גיבא דוד 'לא ישבתי עם מתי שוא ועם געלמים לא אבוא' [פסוק ד], כלומר שהם מעלימים מעשיהם ואין מניחים שום אדם לראות מעשיהם.

צט הוי חכמים בעיניהם ונגד פניהם גבונים [ישעיה ה, כא]. זהו נאמר על שארית עם של ישו, שקורין בלשון אשכנז לייאן ¹ ובלשון לטיין ברבריי ².

ק הוי גיבורים לשתות יין ואנשי חיל למסוך שכר [ישעיה ה, כב]; 'מצדיקי רשע עקב שוחד וצדקת צדיקים יסירו ממנו' [כג]. כל הנזכר ועוד יותר יש בהן.

קא הנה העלמה הרה ויולדת בן וקראת שמו עמנו אל [ישעיה ז, יד]. אומרים המינים שזה נאמר על ישו ¹ ואומרים: איזה חידוש הוא שעלמה

צו 1. ראב"ע ור' אליעזר מבלגנצי. 2. Praebenda, הכנסה קבועה של כומר מרכוש הכנסייה או המוסד הכנסייתי שהוא נמנה על חבריו; ואגנוזיל, עמ' 82, מסביר: שקורין פפרינדא [Pfründe]. 3. על-פי ישעיה ג, ז.

צו 1. הפעמונים [Glocken]. 2. יוסף המקנא, עמ' 74, סי' עו; וראה צונץ, ל"ג, עמ' 614.

צט 1. Laien = הדיוטות. 2. Barbari = עמים בני בלי תרבות.

קא 1. מתי א, 22—23. 2. עיין בראש הפרק. 3. ראה סי' קג, פיסקה

הרה כדרך כל הארץ על-ידי בעילת איש? אלא על-כורחך הכתוב מדבר בבתולה שלא נבעלה לאיש. תשובה: הרי שלמה המלך אמר 'ששים המה מלכות ושמונים פילגשים ועלמות אין מספר' [שיר-השירים ו, ח]; ואף במשלי כתוב 'דרך גבר בעלמה' [משלי ל, יט] — מכאן שאפילו בעולה נקראת עלמה. וכן נמי אשה נקראת בתולה דכתיב 'אלי כבתולה חגורת שק על בעל בעוריה' [יואל א, ח]. ועוד: מאחר שפותרין נבואה זאת על ישו, ולמה לא קראוהו עמנואל? ותלא לא נקרא בכל תורתם כי אם ישו.

אלא בוודאי פירוש הפרשה כך הוא. ישעיהו נשא לו גערה בתולה לאשה והרתה לו, שכך אמר ישעיהו: 'לכן יתן י"י הוא לכם אות' [ישעיה ז, יד], וכשיבוא האות אז תדעו שדבריי אמתים, והקדוש-ברוך-הוא מביטחך משני המלכים האלה, מיד פקח ומיד רצין ². ומה האות? הנה זאת העלמה שהיא יניקה ובחורה, ואין ידוע אם היא עקרה או לאו, תהר מיד בבואי אליה ותלד בן. והנה דכתיב 'ואקרב אל הנביאה ותהר ותלד בן' [ח, ג], הלא תראה כי על-ידי קירוב הרתה ³. והיא הנביאה קראה שמו עמנואל על-ידי רוח-הקודש ⁴, כלומר י"י יעזור לנו משני המלכים האלה כמו שנאמר 'כי בטרם ידע הנער מאוס ברע ובחור בטוב תעזב האדמה אשר אתה קץ מפני שני מלכיה' [ז, טז]. ותתעשר הארץ מכל טוב ולא יחסר חמאה ודבש בארץ שנאמר 'חמאה ודבש יאכל לדעתו מאוס ברע ובחור בטוב' [טז], כי בהיוולדו ילכו שני המלכים האלה לדרכם ויעזבו את הארץ בשלום. וכתיב 'יאמר י"י אלי קרא שמו מהר שלל חש בו; כי בטרם ידע הנער קרוא אבי ואמ' — שמע מינה שהיה לו אב ואם ⁵ — 'ישא את חיל דמשק ואת שלל שומרון לפני מלך אשור' [ח, ג—ד]. וכל זה היה יותר משלוש מאות שנה קודם שגולד ישו ⁶. והיכן מצינו שאשת ישעיהו נקראת נביאה? שנאמר 'ואקרב אל הנביאה' — אם לא מן הוולד הראשון ששרתה עליה רוח-הקודש וקראה שמו עמנואל, והיינו דכתיב 'הנה אנכי והילדים אשר נתן לי י"י לאותות ולמופתים בישראל מעם י"י צבאות השוכן בהר ציון' [יח], והיכן היו לו שני בנים? אלא שגם עמנואל היה בנו ⁷ ושניהם היו לאותות, האחד להצלת הארץ והשני למפלת רצין ופקח.

והנה אם כדבריהם הוא, שזאת העלמה אם אישות תזימה ⁸ היתה, מה אות היה זה לאחו? הלא מעשה ישו היה יותר מארבע מאות שנה ⁹ לאחר מיתת אחז! הלא כששאל חזקיהו אות ואמר 'מה האות כי אעלה בית י"י' [לח, כב],

ראשונה. 4. רש"י וראב"ע. 5. ואם כן, לדבריהם, לא היה ישו. 6. ראה סי' קג. 7. מלחמות השם, עמ' 88. 8. ואגנוזיל, עמ' 85: ר"ל אם של ישוע משיחנו. 9. ואגנוזיל, עמ' 86: יותר מג' מאות שנה; ועיין סי' קג. 10. שמות ד, ג ו.

מִיד נתן לוֹ אות שראה בעיניו: 'הנני משיב את צל המעלות אשר ירדה במעלות אחז בשמש אחורנית עשר מעלות ותשב השמש עשר מעלות במעלות אשר ירדה' [ח]; וכן לגדעון: 'ויהי חורב אל הגיזה' [שופטים ו, מ]; וכן משה הפך המטה לנחש וידו נהפכה לצרעת כשלג¹⁰; וכן דרך כל גותני אותות¹¹, [ומה לו באות ישו לאחר ארבע מאות שנה? אלא ודאי קאי זה על ישעיהו ואשתו].

קב ואמרו המינים: הנה העלמה הרה ויולדת בן — זהו נאמר על מריא¹ שהיתה בתולה וילדה בן, דאם לא כן לא היה חידוש ואות. ונקרא שמו עמנואל, כי לכשיוולד יהיה עמנו אל, כלומר שהוא יהיה אלוה. 'ואקרב אל הנביאה' — זו היא מריא. 'רועו עמים וחותו והאינו וגו' עוצו עצה ותופר דברו דבר ולא יקום כי עמנו אל' [ישעיה ח, ט—י] — אלו היהודים שהיו מייצעים עליו להאבדו².

הנה אנשי לבב, שמעו והבינו דברי תהפוכתם וסותרין דברי אלוהים חיים. כי הנה ספר ישעיהו בדינו, המעיד לנו שאין המקראות הללו ביחד נכתבו כי אם בשניים או בשלושה מקומות, ועל שני בנים ניבא ישעיהו, אחד ששמו עמנואל ואחד ששמו מהר שלל חש בזו. ואם תרצה להשיב בקוצר דברים, תאמר לו: לו יהי כדברך, שהנביא אמר שעתיד בתולה לילד בן — ומה בכך? והא ודאי לא קצרה יד יי' מלקיים רצונו וחפצו, ושליט הוא ומי יאמר לו מה תעשה? אבל סוף־סוף מניין אתה יודע שזו היא מריא? היכן תמצא שמה ושם בנה כי תדע? אומר אני כי בתולה אחרת הייתה, או עדיין עתיד לבוא. ואם מפני שהשם שקרא לו עמנואל — השם איננו ראייה; אם כן בישמעאל בן הגר גם כן תוכל לומר כל כך שהוא אלוה, שהרי גם כן אמר לה המלאך 'הנך הרה ויולדת בן וקראת שמו ישמעאל' [בראשית טז, יא], ותוכל לפרש 'ישמע אל', כלומר ישמע אליו כל בריה לפי שהוא אל. וכן בחנה הוא אומר 'ותהר חנה ותלד בן ותקרא את שמו שמואל' [שמואל א א, כ] — תוכל לפרש גם כן 'שם אל'.

ואם תאמר: הגר וחנה לא היו בתולות, אבל מריא¹ היתה בתולה, — אם כן אתה מכחיש את שלמה שאמר 'מה שהיה הוא שיהיה ומה שנעשה הוא שיעשה ואין כל חדש תחת השמש' [קהלת א, ט]. ועוד: היכן מצינו שהזהירו אותנו הנביאים על תורתו ועל אמונת אלוהותו, כאשר הוזהרנו בסיני

11. ס' חברית, עמ' 44—45; והשווה ס' קג.

קב 1. ואגנזייל, עמ' 88: חריא. 2. הירונימוס, פ"ל 24, טור 117—118.

על־ידי משה כדאמר 'אנכי יי' אלהיך וגו' לא יהיה לך אלהים אחרים וגו' [שמות כ, ב—ג]? לכן יש להבין שאין ממשות בדברך, וכי לא על אלוהות נתנבאו הדברים האלה.

וגם בזה תוכל לנצחו ולהשיב דברים נכוחים ואמרי יושר, וכן תאמר לו: לדברך שאתה אומר שעל מריא¹ ובנה ישו ניבא ישעיהו 'הנה העלמה הרה' וכל הפרשה, — בוא וראה לשון המקראות ושמע באזניך מה שאתה מוצא מפיך. הא דכתיב 'הנה העלמה הרה' — אין תוכל לפרש 'הרה' אלא לשעבר הוא משמע, רצה לומר שכבר הרתה, ואילו מריא לא הרתה עדיין אלא לאחר־כך באלף שנים³. ולדברך 'תהר' היה לו לומר, שהיה משמע לעתיד, ולמה נאמר 'הרה'?⁴ וגם ראה מה כתוב בסמוך: 'כי בטרם ידע הנער מאוס ברע ובחור בטוב תעזב האדמה אשר אתה קץ מפני שני מלכיה', ואם אלוהים הוא — מהו שנאמר 'בטרם ידע הנער וגו'?' הלא מיום היוולדו היה לו לידע ולהבין בין טוב ובין רע [ולא לאכול ולשתות כלל] אם אלוהים בקרבו. וגם אמנם שאתה אומר, כי לבסוף עשה אותות שיאמינו בו שהיה אלוהים; אם מתחילתו היה עושה האות הזה, כי משיצא מבטן אמו מיד היה מבחין בין טוב לרע, והיה בלא אכילה ובלא שתיה, — אין לך גדול מזה, והיו מאמינים בו. אלא מכאן שלא ראינו בו בימי עלומיו אלא כדרך כל התינוקות⁵, [ולבסוף עשה האותות שלו שיאמינו בו שהוא אלוהים], — לא נאמין באותן שעשה בגדלותו. הוי אומר, כי על־ידי כישוף⁶ עשה כמו שעושי הוברים וקוסמים ומעוננים.

ועוד: על תיבת 'עלמה' הן בונים בניין גמור שהיתה בתולה, והיכן אנו למדים שמריא בתולה היתה כשילדה את בנה? והא מלת 'עלמה' אינו משמע אלא שם נערה בחורה בעלמא, כמו שאפרש לפנים⁷. כי 'עלמה' בלשון עברי לא בתולה דווקא היא. ועוד: [אפילו בלשון לטיין נקרא עלמה], וגם וירגו בלשון לטיין לאו בתולה משמע כי אם פואלא, והוא אשה יניקה⁸.

קג עוצו עצה ותופר דברו דבר ולא יקום כי עמנו אל. לדבריהם, וכי מה שיעצו עליו מי הפר ומי ביטל? והלא כל עצתם עליו השלימו. ועוד: 'ואקרב אל הנביאה', שאתם אומרים זו היא מריא¹, — וכי מה נבואה ניבאה שנקראת נביאה? ועוד: 'ואקרב' זהו לשון בעילה כדכתיב 'ואשה אשר

3. עיין ס' קג. 4. אכן בוולגאטה התרגום הוא concipiet בזמן עתיד. 5. השווה ס' חברית, עמ' 29; שם (הוויכוח המיוחס לרד"ק), עמ' 87. 6. ראה ס' לה. 7. ס' קא. 8. הוולגאטה תרגמה עלמה — virgo, וברור שהכוונה היתה לבתולה. אכן שם זה בא גם בהוראת אשה צעירה, ואילו puella מורה על נערה צעירה בלתי־נשואה.

תקרב אל כל בהמה לרבעה אותה' [ויקרא כ, טז]; 'ואל אשה בנדת טומאתה לא תקרב לגלות ערותה' [יח, יט]; וכמו כן אתה מוצא הרבה תיבות שמוכיחין ומגידין על מלת "תקרב" שהוא לשון בעילה כדכתיב 'לרבעה', 'לגלות ערותה', כמו שתמצא כאן: 'ואקרב אל הנביאה ותהר ותלד בן' כענין שנאמר באברהם אבינו עליו השלום 'ויבא אל הגר ותהר' [בראשית טז, ד].

וכל זה יש להשיב לפי סדר המקראות, כלומר: והלא בתחילת הפרשה כתיב שאמר הנביא לאחז 'שאל לך אות מעם יי' אלהיך' [ישעיה ז, יא], והשיב לו אחז 'לא אשאל ולא אנסה את יי' [יב], והשיב לו הנביא 'לכן יתן יי' הוא לכם אות הנה העלמה הרה וגו'! הנה עיניך רואות ואוזניך שומעות, כי לאחז שהיה מבית דוד — לו ניתן האות הזה: 'הנה העלמה וגו', למען יאמינו בו כל העם בדיבורו אשר דיבר יי' להציל את ירושלים מפני רצין ופקח. אמור מעתה: אם במריא¹ הכתוב מדבר — מה אות היה זה לאחז ולבית דוד? הלא מריא בימי אחז לא הייתה ולא נולדה אלא [לאחר כך כמה מאות שנה, וזה היה מאה וחמשים ושבע שנים קודם חורבן הבית שמלך אחז, ושבעים שנה שחרב, וארבע מאות ועשרים שנה עמד בית שני, ומאה שנה קודם החורבן היתה מריא, — אם כן היה זה אחר חמש מאות שנה, ומה האות היה לאחז? ²] אלא בכל מקום שהנביא נותן אות על דברי יי', הקדוש-ברוך-הוא יעשה אותו האות מיד למען יאמינו בו שיתקיימו דבריו, מאחר שהוא שלוחו של הקדוש-ברוך-הוא, כמו שעשה משה רבינו: 'ויעש האותות ליעני העם' [שמות ד, ל]; ובגדעון כתיב 'ויעש אלהים כן בלילה ההוא ויהי חורב אל הגיזה לבדה ועל כל הארץ היה טל' [שופטים ו, מ]³.

ועוד: הא כתיב בסמוך 'והיה ביום ההוא יחיה איש עגלת בקר ושתי צאן; והיה מרוב עשות חלב יאכל חמאה כי חמאה ודבש יאכל כל הנותר בקרב הארץ' [ישעיה ז, כא—כב]; — וכי היכן מצינו שאירע דבר זה בימי ישו, שהיה העולם משתנה ממנו? ועוד: 'ויאמר יי' אלי קח לך גליון גדול וכתוב עליו בחרט אנוש למהר שלל חש בו; ואעידה לי עדים נאמנים את אוריה הכהן ואת זכריה בן יברכיהו; ואקרב אל הנביאה וגו', — ואם לדברייך אשר במריא¹ הכתוב מדבר, אוריה וזכריה מה עדים היו בדבר הזה? והלא בימי מריא¹ לא היו! וגם אפילו שגיהם לא ראו זה את זה, כי אוריה היה בבית ראשון וזכריה בבית שני⁴.

קג 1. ואגנזייל, עמ' 91: חריא. 2. תכונולוגיה של ס' נצחון ישן לוקה הן בחוסר דיוק הן בחוסר אחידות (השווה ס' צג, קא, קב, קד, קמו). מקורותיו הם סדר עולם וטא ומסורות ידועות על שנת לידתו של ישו, והללו אינם מתיישבים זה עם זה. עיין יוסף המקנא, עמ' 138, הע' 3; מלחמות השם, עמ' 87, הע' 9; ס' הברית, עמ' 36—37. 3. ראה ס' קא, הע' 11. 4. עיין סוף מסכת מכות

'ואקרב אל הנביאה ותהר ותלד בן' — וכי היכן מצינו שישעיה קרב לאותה נביאה שילדה לישו? והלא לא ראה את מריא מימיו וגם לא הייתה בזמנו! וכי ילד יולד לנו' [ט, ה] שכתוב בפרשה — אם באלוה הוא מדבר, מהו זה שאמר 'למרבה המשרה ולשלום אין קץ על כסא דוד ועל ממלכתו' [ו]? וכי זה גדולתו של אלוה שישתתר על כסא דוד וממלכתו? ⁵ כל כך עשה שלמה המלך כמו שכתוב 'ושלמה ישב על כסא דוד אביו ותכון מלכותו מאד' [מלכים א ב, יא]. אבל בהקדוש-ברוך-הוא כתיב 'ואראה את יי' וישב על כסא רם וגשא' [ישעיה ו, א]. ועוד: מדכתיב 'ועל ממלכתו, שומע אני שאותו הילד לא מלך כי אם במלכות דוד בלבד ולא יותר; וכי על זה ראוי לומר שהוא אלוה, שאין שררותו וממשלתו מרובה משל בני-אדם שהם בשר-וודם?

לכן אנשי לבב, שמעו שמוע וגם תבינו, ראו ראו וגם תדעו⁶, כי אין בדבריהם ממש ועליהם אמר ישעיהו 'הוי המעמיקים מי' לסתיר עצה והיה במחשך מעשיהם ויאמרו מי רואנו מי יודענו' [ישעיה כט, טו], כי הם סותרים ומהפכים דברי אלהים חיים עצמו ואומרים על הנביאים דברים אשר לא דיבר יי'. כי כל הקורא העניין מתחילתו ועד סופו, [וסופו יוכיח על תחילתו], יבין וישכיל כי אין בדבריהם כי אם עמל ואון. כי אין להם דבר פקרות שלא תמצא תשובתו בצדו. ופתרון הפרשה על חזקתו נאמרה.

קד כי ילד יולד לנו בן ביתן לנו ותהי המשרה על שכמו [ישעיה ט, ה]. אומרים המינים: זה היה השתייה-ערב שהיה נתקע בו. 'ויקרא שמו פלא יועץ אל גבור אבי עד שר שלום' [שם] — כך תשיב לו: אם כן לפי דבריכם היה לו לכתוב 'ויקרא שמו' או 'שהרי ארבעה או חמישה שמות יש לדברייכם. ועוד: היאך נקרא שמו של ישו פלא יועץ? והלא יהודה סיכל את עצתו! ¹ וגם יש להשיב: גיבור לא היה, כיוון שנהרג; אבי עד לא היה, כי מת בחצי ימיו²; וגם שר שלום לא היה, כי כל ימיו היה תגר³, ומאז והלאה לא נשקט העולם ממלחמות.

ועוד: כתוב אחריו מיד 'למרבה המשרה ולשלום אין קץ על כסא דוד ועל ממלכתו להכין אותה ולסעדה במשפט ובצדקה מעתה ועד עולם' [ו]. מכאן נתברר בהדיא שלא תוכל לאומרו על ישו, כי ישו נולד כארבע מאות

ותוספות שם; וע"ע פירוש רבינו גרשום על אתר. 5. השווה ס' קלג. 6. על-פי ישעיה ו, ט.

קד 1. יהודה איש קריות, מתי כו, 14—16; 47—49. 2. השווה ס' פא. 3. איש תיגרה ומחלוקת. 4. ראה ס' קג, הע' 2; ואגנזייל, עמ' 87: בג' מאות

שנה⁴ לאחר כך שנתנבאת נבואה זו, והנביא אומר 'מעלה ועד עולם'. [אך שייך לומר 'מעלה' מה שיהיה לאחר ארבע מאות שנים?] וגם כתוב בעוון-גליון שלהם שאמר ישו 'לא באתי לשום שלום כי אם חרב'⁵, — מכאן שדבריהם סותרין זה את זה.

ואם ישאלך: על מי נאמר הפסוק הזה? — תשיבנו: על מפלת סנחריב מתנבא, שהיתה על-ידי תינוק זה שהוא חזקיהו, לכך הוא אומר 'ויקרא שמו פלא יועץ אל גבור אבי עד שר שלום' — רצה לומר: הקדוש-ברוך-הוא, שהוא פלא יועץ וגבור ואבי עד, הוא קרא לו שר שלום כדכתיב 'ויאמר חזקיהו אל ישעיהו טוב דבר יי אשר דברת ויאמר כי יהיה שלום ואמת בימי' [לט, ח]⁶.

קה כי ילד יולד לבנו. אומרים המינים, כי זהו נאמר על ייחוס הזימה¹. תשיב להם: הלא בזה הבן כתיב שהוא מכין כיסא דוד וממלכתו, אם כן דבריהם סותרין זה את זה, שהם אומרים 'לא יסור שבט מיהודה ומחוקק מבין רגליו עד כי יבא שילה' [בראשית מט, י] ופותרין הפסוק, שלא תפסוק שררה ומלכות מיהודה עד כי יבא שילה, רצה לומר: משולח, וזהו ישו, ואז תפסוק המלכות והשררה מבית יהודה². וכאן אמר שיהיה מכין כיסא דוד ומעלה ועד עולם. ואף כן אמר 'בבוא קדש הקדשים יכרת משיחכם'³, אם כן אינו מכין אלא סותר מלכות וכיסא דוד.

קה ותהי המשרה על שכמו. דרך שכם לסבול ולשאת משאוי; אף הוא נושא על כתיפו החבל שקורין ריפא¹ שנתלה בו. וכן פירש ההגמון עצמו בעת התפילה ואומר: שאול שקורין פאולוש² וישעיה אמרו דבר אחד; לכך אנו אומרים שהיו אחים בדיבור ובמעשה. ישעיה אמר 'ותהי המשרה על שכמו' ולא אמר 'העטרה על ראשו', וכן אמר שאול, בשעה שהוליכו התלוי לתלות, לא היה לו נושא קרוץ³ וריפא שלו, אלא הוא בעצמו נושא על שכמו⁴. אבל 'למרבח המשרה' — לכשייצא מלך המשיח למלוך בשררה רבה ולשררתו ולשלומו אין קץ — אין כאן כתוב 'על שכמו'⁵.

שנה. 5. מתי י, 34. 6. רש"י ורד"ק; והשווה ס' הברית, עמ' 22—23.

קה 1. ואגנוזיל, עמ' 87: ר"ל משיחנו. 2. ראה ס' ל. 3. עיין ס' קמו.

קה 1. Reif (גרמנית). 2. מעשי השליחים יג, 9. 3. Crux (לאטינית) = צלב. 4. עיין יוחנן יט, 17; על החבל שנשא ישו על כתפו עיין כהן, עמ' 127 ואילך; גם נסתור הכומר, עמ' 10 מזכיר את החבל שעל צווארי ישו. 5. הוויכוח

קה ויצא חוטר מגזע ישי ונצר משרשיו יפרה; ונחה עליו רוח יי¹ רוח חכמה ובינה רוח עצה וגבורה רוח דעת ויראת יי²; והריחו ביראת יי³ וגו' [ישעיה יא, א—ג]. כל הפרשה פותרין המינים בישו ואומרים שהוא היה שורש ישי⁴. תשובה: מניין הם אומרים בישו בן מריא⁵ משיח דוד בא? אם מפני הייחוס, הכתוב בעוון-גליון — הלא כל אותו הייחוס אינו מתייחס אלא ביוסף דכתיב בספר טיעותם: פלוני הוליד פלוני, עד שבא בסוף ואומר: יעקב הוליד את וירום מרים, כלומר בעלה של מרים. ומכיוון שאתה אומר שיוסף לא היה אביו, אם כן היכן מצינו בישו בא מדוד? כי באמו מריא לא מצינו שום יחוס ואין אנו יודעים מאיזה משפחה הייתה⁶.

והיה אם יאמר אליך: דבר זה מסורת בדינו, כי כך דרך היהודים היא לישא כל אחד קרובתו, ומריא² קרובתו של יוסף הייתה, וייחוס יוסף זהו ייחוס של מריא² ושניהם מדוד נולדו⁴; — אף אתה תשיב ותאמר לו: וכי בדברי בידוי ופקפוקים אתה בא לחוד חידה ולעשות אלות? הא ודאי זה מנהג תורתנו שכל אחד נושא את אשר ישרה בעיניו, בין רחוקה בין קרובה המותרת לו מן התורה, כי אף-על-פי שהתורה התירה קרובות, מכל מקום לא אסרה רחוקות. וגם בני שבט זה היו נושאים להם נשים משבט אחר, כמו שמצינו בפילגש בגבעה, שגזרו השבטים 'ארור נותן אשה לבנימין' [שופטים כא, יח], מכלל שדרכן היה לפנים לעשות כן. והואיל וכן הוא, מניין אתה אומר שמריא ויוסף ממשפחה אחת היו? ועוד: אם כדבריהם, שגם מריא² מאותו הייחוס היא, אם כן מה היה להם לייחס אחר יוסף? עד מריא² היה להם לייחס! הרי מצינו כי אין בפיהם נכונה לידע מאיזה משפחה יצתה מריא².

קה ונחה עליו רוח יי¹ — מכלל דאיהו לאו יי¹ הוא. 'רוח דעת ויראת יי¹' — וכי כדבר הזה ייתכן לומר באלוה¹? ועוד: וכי הסימנים שנכתבו

הוא על-פי הפירוש הכריסטולוגי: הנוצרים אומרים ש'המשרה על שכמו' רומז על ישו שנשא את הצלב והחבל על כתפיו, והם טוענים כי בעניין זה עולים בקנה אחד דברי ישעיה ודברי שאול התרסי (פאולוס); אולם בהמשך דבריו מנבא ישעיה על מלך המשיח של ישראל שכתרו על ראשו.

קה 1. אל הרומיים טו, 12; והשווה יוסף המקנא, עמ' 77, ס' פא; מלחמות השם, עמ' 85. 2. ואגנוזיל, עמ' 94—95: חריא. 3. ראה ס' ל. 4. אמברוזיוס, פ"ל 15, טור 1590; והשווה יוסטינוס מארטיר, פרק 43, פיסקה 1; 100, פיסקה 3; ס' הברית (הוויכוח המיוחס לרד"ק), עמ' 85; רונטל, ויכוח דתי, עמ' 66.

בפרשה זו—מי היו בימי ישו? דכתיב 'וגר זאב עם כבש ונמר עם גדי ירבץ' [ישעיה יא, ו]. ואם יאמר: זה יש להבין על דרך משל, רצה לומר, שאז יגורו וידורו תחטאים והזכאים יחד והצדיקים והרשעים יחד, — גם זה אינו חידוש, וכי מימות העולם לא היה כן העולם נוהג? וכתיב 'לא ירעו ולא ישחיתו בכל הר קדש' [ט] — וכי מאז והלאה לא הרעו בירושלים ולא נשחתה הארץ? הלא כמה מלחמות געשו שם לאחר-מכן, בעוד שישאל היו שרויים שם ובין לאחר-מכן כדכתיב בספר יוסף בן גוריון², וכי לאחר כך באו הישמעאלים וקלקלו השוחה³.

ועוד: אפילו כי היית מודה לכל דבריו, סוף סוף אתה יכול לומר לו — ומניין אתה אומר כי בבן מריא הכתוב מדבר? הרי אני יכול לומר: בבן אשה אחרת הכתוב מדבר, שהרי כל סימני הנבואות לא מצינו בו גם אחד. ופתרון הפרשה ביחזקיהו וסנחריב הכתוב מדבר.

קט ויצא חוטר מגזע ישי וגו'. כך תשיב להם: 'רוח עצה' לא הייתה בו, שהרי יהודה סיכל עצתו¹; וגם רוח גבורה לא הייתה בו, שהרי נהרג. [ואמור להם: שפיל לסיפיה דקרא², 'רוח דעת ויראת יי''] [ואם הוא אלוה ייראו אותו, והוא את מי יירא?] ומדקאמר שהוא ירא את השם — מכלל דלאו אלוה הוא.

ועוד: הא כתוב באותו עניין 'וגר זאב עם כבש ונמר עם גדי ירבץ ועגל וכפיר ומריא יחדו', ועדיין לא בא שלום בעולם. ואם יאמר: נבואה זו דמיון על התלוי שהיה דר בארץ עם הרשעים, כלומר הוא הכבש וגדי ועגל, וזאב ונמר וכפיר הם הרשעים, — תשיב ותאמר לו: אם כן מהו 'ופרה ודב תרעינה יחדו ירבצו ילדיהן' [ישעיה יא, ז]? [וכי תוליד ישו ולדות? מכאן שאין הוא אלוה]. ועוד: שכתוב בו 'והיה ביום ההוא יוסף יי' שנית ידו לקנות את שאר עמו וגו' יבזוז את בני קדם אדום ומואב משלוח ידם ובני עמון משמעתם' [יא—יד] — מכאן שתהא יד היהודים תקיפה על האומות, ומתי נתקיימו כל הנבואות הללו?

קי והוכן בחסד כסא וישב עליו באמת באוהל דוד שופט ודורש משפט ומהיר צדק [ישעיה טז, ה]. פותרין המינים בישו. תשובה: מנא

קח 1. יוסף המקנא, עמ' 77, סי' פא. 2. ספר יוספון, אך אין בו דבר על הזמן שלאחר נפילת מצדה. 3. כינוי של גנאי לקברם הקדוש. וראה סי' פז הע' 3.

קט 1. ראה סי' קד, הע' 1. 2. רד לסופו של הפסוק, ביטוי תלמודי שכיח בוויכוחי דת עם מינים ונכרים, עיין ברכות י ע"א.

לך הא, ומה רמז ישו יש כאן? ועוד: אם בישו הכתוב מדבר, נמצאת אומר דעד השתא לא היה בו כל הכבוד הזה. אם כן אלהים מקרוב באו הוא, ולא יוצר בראשית¹. ועוד: והיכן מצינו שהיה ישו יושב באוהל דוד והיה דורש משפט? ואם יאמר לך: אלא במי הכתוב מדבר? — תוכל להשיבו: הנה אתה רואה ומבין שאין בדבריו ממש; אם תרצה לידע במי הכתוב מדבר, בוא וראה מתחילת הפרשה שבחזקיהו הכתוב מדבר.

קיא ואמר ביום ההוא הנה אלהינו זה קוינו לו ויושיענו וגו' [ישעיה כה, ט]. אומרים המינים: ביום ההוא, כשיבוא ישו לירושלים, אז יאמר 'הנה אלהינו זה וגו''. תשובתו בציודו: מה כתיב אחריו — 'כי תנוח יד יי' בהר הזה ונדוש מואב תחתיו כהדוש מתבן במו מדמנה; ופרש ידיו בקרבו כאשר יפרש השוחה לשחות וגו' ומבצר משגב חומותיך השח השפיל הגיע לארץ עד עפר' [י—יב] — והיכן נתקיים זה ביום ההוא?

וכתיב 'ביום ההוא יושר השיר הזה בארץ יהודה עיר עוז לנו ישועה ישית חומות וחל' [כו, א]; ואומר 'פתחו שערים ויבא גוי צדיק שומר אמונים' [ב]. ואם יאמר שכן אמר ישו לשערי ירושלים כשנכנס לתוכם, — הלא תראה כי כל דבריהם דברי בידוי וכזב הם, דמה רמז מריא¹ ובנה מצינו כאן? ועוד: אם בישו הכתוב מדבר, וכי מה עוז וישועה הושת בחומות ירושלים בביאתו? הלא אחר כך הוגלתה שתי פעמים, אחד בימי טיטוס הרשע, ואחר כך החריבוה הישמעאלים וקלקלו תשוחה².

קיב נפשי איויתיך בלילה אף רוחי בקרבי אשחרך [ישעיה כו, ט]. אומרים שניבא הנביא על ביאת ישו¹. תשובה: וכי מה רמז ישו יש כאן, ומניין אתה אומר שזה מיירי בישו? לדבריהם, כל כך הישמעאלים יכולים לומר, כי על אלוהות מחמט² אלוה שלהם אמר כן.

ועוד: אם כדבריהם כן הוא, שתורת ישו וביאתו היה ידוע לנביאים, — ולמה לא שמרו הם את תורתו, ולמה לא הטבילו את עצמם כתורת ישו? ואם יאמר לך: באמונה שהאמינו בו היו נטבלין, — אם כן ולמה ירדו לגיהנם, שהרי הם אומרים: כל הנבראים ירדו לגיהנם עד שבא ישו והצילם? ועוד: וכי מה זה ועל מה זה, אשר לא פרשו את שמו ואת שם אמו בכל הנביאים?

קי 1. עיין סי' קסה.

קיא 1. ואגנוזיל, עמ' 99: חריא. 2. ראה קח, הע' 3.

קיב 1. הירוגימוס, פ"ל 24, טור 295. 2. מוחמד. 3. ראה מבוא עמ' 15.

אלא ודאי על ישו ועל כיוצא בו גיבא ישעיהו ואמר 'מתים בל יחיו רפאים בל יקומו לכן פקדת ותשמידם ותאבד כל זכר למו' [יד]. ופתרון הפרשה על העתיד שקורין רומיש רייך⁴ באחרית הימים.

קינ הן לצדק ימלך מלך ולשרים למשפט ישורו [ישעיה לב, א]. פותרים המינים בישו¹. תשובה: לדבריהם ישו לאו אלוה מקדם הוא, ד'ימלך' מהשתא משמע, מכלל דעד עכשיו לא מלך, וגם עליו נאמר 'אלהים לא ידעום חדשים מקרוב באו לא שערום אבותיכם' [דברים לב, יז]. ועוד: גם הישמעאלים יכולים לומר באלוהות שלהם הכתוב מדבר, כי אין ראייה לזה יותר מזה, כי רמו אלוהות אין כתיב כאן; אלא בחזקיהו הכתוב מדבר.

קיד ופדויי יי' ישובון ובאו ציון ברנה [ישעיה לה, י] — פירוש: ישראל שיפדה אותם הקדוש-ברוך-הוא מן האומות. והמינים אומרים כי בנפשות שהוציא ישו מן הגיהנם הכתוב מדבר¹. תשובה: והא כתיב 'ובאו ציון ברנה' — וכי אותן הנפשות לציון יחזורו? ואם יאמרו לך, כי ציון הוא דוגמא לשמים, רצה לומר: לציון של מעלה בשמים יחזורו², — ויש להשיב: והא כתיב 'ציון שדה תחרש' [ירמיה כו, יח] — הכי נמי דבציון דבשמים הכתוב מדבר? הא ודאי אין ציון בשמים.

קטו כה אמר יי' למשיחו לכורש אשר החזקתי בימינו לרד לפניו גוים [ישעיה מה, א]. פותרין המינים כל אותו העניין בישו ואומרים: כורש זהו ישו¹. תשובתו בצידו דכתיב 'ומתני מלכים אפתח' [שם] — הרי לך כי בידו היכולת ולא בישו, מדלא כתיב "יפתח". כתיב 'אני לפניך אלך והדורים אישר דלתות נחושה אשבר ובריחי ברזל אגדע' [ב]; אומרים שזהו דלתות של גיהנם, ואומרים: 'ונתתי לך אוצרות חושך ומטמוני מסתרים' [ג] — אלו נפשות שבגיהנם². ולדבריהם, ישו מתי הלך לגיהנם לקחת הנפשות משם? הוי אומר: לאחר מותו. ולאחר מותו, מי

4. Römisch [es] Reich = הממלכה הרומית, תווה אומר שלטון הנוצרים.

קינ 1. הירונימוס, פ"ל 24, טור 358.

קיד 1. עיין בער, המדרשים, עמ' 36—37 והערה 1 שם. 2. עיין אל העברים, יב, 22.

קטו 1. ויליאמס, עמ' 26—27. 2. הירונימוס, פ"ל 24, טור 441. 3. יוחנן י, 30.

היה הולך לפני מי, מדכתיב 'אני לפניך אלך' ? אם תאמר: האב הלך לפני הבן, אם כן הרי כאן שניים, ונמצא אתם מכזבים את תורתכם שכתוב בה כי האב והבן אחד הם³. כי אף-על-פי שאתה דוחה בשאר מקומות ותאמר: אב ובן אלוה אחד הוא, — אף-על-פי-כן הכתוב מחלקן ומשמיען כשניים, כגון יי' אמר אלי בני אתה' [תהלים ב, ז] וכגון 'נאם יי' לאדני שב לימיני' [קיי, א]⁴. וכל זה תוכל [לפרש] בדברים שנאמרו ונהיו קודם מיתה, מפני שתוכל לומר: הבן בשר ואביו בשמים הוא; אבל בדברים שנהיו לאחר מיתתו והבשר שב אל הארץ כשהיה? ⁵ ואם תאמר: רוח שתייה בו — אלוהות הוא, אם כן יש לומר: לאחר שמת ובא ונכנס בגיהנם ליקח הנפשות, הרי הוא בעצמו היה אלוהים ואין כאן אלוהים אחר, ולמי אמר 'אני לפניך אלך'?

וכתיב 'למען תדע כי אני יי' הקורא בשמך אלהי ישראל' [ישעיה מה, ג] — נמצאת אומר שכורש זה שאתה אומר עליו שהוא ישו, כי עד עתה שנעשה לו כל זאת לא היה יודע את יי', ואיך תוכל לומר אחרי זאת שהלך רוח אלוהים ונכנס במריא⁶ אמו ולקח לו בשר? אם כן, אפילו קודם לידתו היה לו לידע את יי', כי לדברך כך היה לו לומר: "למען ידעו את יי'", כלומר כי מאז ידעו כי יי' פדאם. אבל כשהוא אומר 'למען תדע כי אני יי', שומע אני כי מקודם לכן לא ידע את יי'. וכן בסמוך הוא אומר 'ואקרא לך בשמך אכנך ולא ידעתני' [ד], ואומר 'הקורא בשמך אלהי ישראל', וישו אינו אלוהי ישראל כי אם אלוהי קרישטנהייט⁷ עד היום הזה.

ואם יאמר הכופר: אנו קרויים ישראל⁸, — תשובה: אם כן כל אומה ולשון יאמרו כן; כי אנו על שם ישראל אבינו נקראנו כן, אבל אתם כולכם למה? וגם מקודם שנולד ישו היה לנו השם הזה מימות יעקב אבינו.

וכתיב 'למען עבדי יעקב וישראל בחירי' [ד] — הרי זה הפסוק מכזב ספריהם שכתוב בהן, כי לכך בא ישו ופדאם לאלו הנפשות, לפי כי עד היום ההוא היו הכל יורדין לגיהנם בין טוב ובין רע, עד שבא הוא ופדאם, בין נפשות בני יעקב בין נפשות בני עשו וישמעאל ופלשתים וקדרים ומואב ולודים והגרים וכושיים וכל שאר האומות; נמצאת אומר שלמען כולם בא; והכתוב מעיד כי לא בא אלא בשביל יעקב לבדו.

ואומר 'אכנך ולא ידעתני' — הנה הכתוב מעיד כי זה כורש, שאתה אומר עליו שהוא ישו, לא ידע את יי'. וכתיב 'למען ידעו ממזרח שמש וממערבה כי אפס בלעדי אני יי' ואין עוד' [ו], ולדבריהם עתה להיפוך, כי עתה יאמרו שתי רשויות הם, האב והבן.

4. עיין סי' קמט, קסט. 5. על-פי קהלת יב, ז. 6. ואגנזייל, עמ' 102: חריא. 7. ראה סי' ל, הע' 17. 8. ראה מבוא עמ' 14.

קטז לא ידעו הנושאים את עץ פסלם ומתפללים אל לא יושיע [ישעיה מה, כ]. זהו שתי-וערב ופסל מצוייר עליו, והם נושאים את העץ ומתפללים אל אלוה אשר שתי-וערב זה עשוי בדמותו, והוא לא יושיע. ואין לך לומר שבאומה אחרת, שנושאה עץ פסלם ומתפללין לעץ עצמו, הכתוב מדבר, דאם כן "הנושאים את עץ פסלם ומתפללים לו" היה לו לומר. אלא בוודאי על אומה זו של אמונת ישו הכתוב מדבר, לפי שהם נושאים העץ והצלם. להראות דמות יראתם; אבל אינם מתפללין לעץ ולצלם עצמו, אלא למי שנעשה זה העץ והצלם אחריו בדמותו ובצלמו¹. והנה הנביא מעיד שהוא אל אשר לא יושיע.

קיז כי לי תכרע כל ברך תשבע כל לשון [ישעיה מה, כג] — לי לבד ולא למתים. ועל שהם אומרים: דמיון אלוהות הם נושאים, — לכך אמר הכתוב 'למי תדמינוי ותשוו ותמשילוני וגדמה; הזלים זהב מכיס וכסף בקנה ישקולו ישכרו צורף ויעשהו אל יסגדו אף ישתחוו' [מו, ו], כלומר: יעשהו דמות אל, ישאווהו על כתף יסבלוהו ויניחוהו תחתיו ויעמוד ממקומו לא ימיש אף יצעק אליו ולא יענה מצרתו לא יושיענו². ואומר 'זכרו זאת ותתאוששו השיבו פושעים על לב; זכרו ראשונות מעולם כי אנכי אל ואין עוד אלהים ואפס כמוני' [ח—ט]. אבל זה שבא מקרוב ומחודש אינו אל דכתיב 'האלהי מקרוב אני נאם יי' [ירמיה כג, כג].

קיח כי נחם יי' ציון [ישעיה נא, ג]. אומרים המינים: ציון זה קרישטנהייט שהוציא מגיהנם¹. תשובה: וכי כל המתים שמתו עד שלא נולד ישו קרישטנהייט היו? ואומר 'ציהם כל חרבותיה' [שם] — וכי מה חורבות יש לקרישטנהייט? ועוד: מה עניין ציון לעניין קרישטנהייט? אבל ישראל מצינו שקראן הכתוב ציון שנאמר 'ונותרת בת ציון כסוכה בכרם' [א. ח].

ועוד תשובה אחרת [נצחת]: כשיאמר לך שהם נקראים ציון, תאמר לו — כן דיברת, ועתה ראה מה ניבא עליו מיכה המורשתי: 'בונה ציון בדמים וירושלים בעולה וגו' לכן בגללכם ציון שדה תחרש' [מיכה ג, י—ב] — הרי לך שעתידין להתבטל. ועוד: כתוב 'קרוב מצדיקי' [ישעיה נ, ח] — הלא כל מצדיקיו רחוקים

קטז 1. ראה מבוא עמ' 19.

קיח 1. עיין הירונימוס, פ"ל 24, טור 482—483; וראה ס' ל, הע' 17. 2. עיין

היו, כי לפי דבריהם אפילו אביו שבשמים היה רחוק ממנו בעת צרתו מלהושיעו, כי הם אומרים דכתיב 'אלי אלי למה עזבתני רחוק מישועתי דברי שאגתי' [תהלים כב, ב] קאי על ישו, וכל אותו המזמור מפרשים בישו². ואמר 'ואתה יי' אל תרחק אילותי לעזרתי חושה' [כ] — הלא תשמע כי רחוק ממנו הישועה. ותדע כי פרשה זו ללמד לישראל תשובה למינים נכתבה.

קיט כי עיין בעיין יראו בשוב יי' ציון [ישעיה נב, ח]. המינים אומרים ופותרים כל המראות הללו בישו. ותשובתו בציודו, כי הכתוב מעיד כי מיום שגלו ישראל מציון לא שרתה שכינה שם כדכתיב 'ועתה מה לי פה נאם יי' כי לוקח עמי חנם' [ה]. ועוד: דכתיב 'בשוב יי' ציון' — וכי מתי היה ישו בציודו והלך משם, שעתה בא לומר בשוב לציודו? וכתוב 'וראו כי אפסי ארץ את ישועת אלהינו' [י] — אומרים הם שזו היא הישועה שלקח הנפשות מגיהנם; וכי ראייה יש להם בדבר זה?

קכ הנה ישכיל עבדי ירום ונשא וגבה מאד [ישעיה נב, יג]. כל אותה הפרשה מפרשים המינים בישו, שנתיסר והומת וסבל יסורין בשבילם¹. ותשובתו בציודו, דכתיב 'ירום ונשא' — מכלל דעד עתה לא היה כן; וכתוב 'כאשר שממו עליך רבים כן משחת מאיש מראהו ותוארו מבני אדם' [יד], ואם אלוהים הוא — למה נפלו פניו? ואם תאמר: מפני שהיו מכין אותו ומצערו, — אם אלוהים הוא, מה היה לו להישחת על כך? 'כן יזה גוים רבים עליו יקפצו מלכים פיהם' [טו] — "כן יקרב אליו גוים רבים" היה לו לומר, רצה לומר: שיקבץ עמים רבים לאמונתו. 'כי אשר לא סופר להם ראו' [שם] — והלא הם אומרים כי כל הנביאים ניבאו עליו. 'וזרוע יי' על מי נגלתה' [נג, א] — הרי לך שלא נגלה מעשה ישו מעולם, לא לחכמים ולא לנביאים. 'לא תואר לו ולא הדר וגו' נבזה וחדל אישים' [ב—ג] — והלא הם אומרים דהא דכתיב בספר תהלים במזמור 'רחש ליבי דבר טוב: 'פּיפּית מבני אדם הוצק חן בשפתותיך' [תהלים מה, ג] — זהו ישו², וכאן הוא אומר עליו 'נבזה וחדל אישים'. ואם יאמר: בחייו היה יפה-תואר, אבל

ס' קנז.

קכ 1. הפרשנות הנוצרית, בכל דורותיה, ביקשה למצוא בפרשת "עבד ה'" רמזים על ישו, ודברים על כך מצויים כבר באווגליון, עיין מעשי השליחים ח, 28—35; יוסטינוס מארטיר, פרק 83, פסקה 3. 2. הירונימוס, פ"ל 26, טור 956; מלחמות השם, עמ' 67.

במותו הוא שאמר בו 'לא תואר לו ולא הדר' — תשובה: אם אלוהים הוא, מה מיתה הייתה בו ומה שינוי הידור-פנים היה ראוי להיות לו? וכמסתר פנים ממנו גבוה ולא חשבונו' [ישעיה נג, ג] — הרי אלו דברי תהפוכות, כי דבר זה ידוע לכול הוא, כי קודם שהומת וגסתתר מן הבריות לא היה נחשב למאומה בעיני האדם, אלא לאחר שמת טעו אחריו לומר: לשמים עלה. וכאן הוא אומר: אם לא שהסתיר פניו מבני אדם, לא חשבונו.

קכא אכן חלינו הוא נשא ומכאובינו סבלם [ישעיה נג, ד]. במה הכתוב מדבר? אם תאמר שנשא עוונם, וכי מקודם שנולד ישו מי לא היה נשיאות חטא? והא כתיב 'נושא עון ופשע וחטאה' [שמות לד, ז]; וגם לגבי קרבנות כתיב 'וכפר עליו הכהן מחטאתו ונסלח לו' [ויקרא ד, כו]; וכתיב 'ויאמר יי' סלחתי כדברך' [במדבר יד, כ]. ואם תאמר: בנשיאות-חטא הזה לא הוצלו מגיהנם אלא מפרענות ויסורין הוצלו בסליחה זו, — והרי מצינו כי בחייתן גפרע מהם דכתיב 'ויאמר להם כה אמר יי' אלהי ישראל שימו איש חרבו על ירכו וגו' והרגו איש את אחיו ואיש את רעהו ואיש את קרובו' [שמות לב, כו], ואומר 'ויפול מן העם ביום ההוא כשלושת אלפי איש' [כח] — הרי לך כי בסליחה זו לא הוצלו מן הפרענות, ואם כן סליחה זו למה? אלא ודאי להנצל מגיהנם.¹

'והוא מחולל מפשעינו מדוכא מעוונותינו' [ישעיה נג, ה] — אומרים שבשביל עוונותיהם סבל כל היסורים כדי לפדותם מדינה של גיהנם. והלא לפי דבריהם לא מפני פשע ועון של בריות היה צריך לכך, שהרי מה אומרים, — שאפילו בני-אדם שהם בלא פשע ועון היו יורדים לגיהנם [מפני חטא אדם הראשון]. נמצא כי לא מפני פשעינו הוצרך לסבול המיתה, אלא כדי לבטל גזירתו שגזר שירדו הכול לגיהנם בין טוב ובין רע. ואם תאמר: וכל אודות המאמינים הוא, כי מפני עוונותיהם סבל כל זה, שמיתתו מכפרת על עוונות מאמיניו, — אם כן כל מאמיניו לאו בני מצוה הן ואין להם לחוש על גול גניבה ורציחה וגיאוף, הרי במיתתו הכול מכופר, ונמצא שטובתו היא רעה וקללה לבריות.

[אלא זהו פירושו: על ישראל שנקרא 'עבדי' נאמרה גבואה זו, דכתיב למעלה 'זכור אלה יעקב וישראל כי עבדי אתה יצרתך עבד לי אתה ישראל לא תנשני; מחיתי כעב פשעיך וכענן חטאתיך שובה אלי כי גאלתיך' [מד, כא—כב]. וכך פירוש הפרשה: 'הנה ישכיל עבדי' ויידע שיבוא יום ויתנשא 'גבה מאד', כאשר תמהו עליו רבים בעולם הנה להבזותו ואומרים — ראו

קכא 1. ולא ישו הוא שפדה אותם מגיהנם; ראה מבוא עמ' 15. 2. השווה

כמה נשחת מראיהן ותוארן משאר בני-אדם.² 'כן יזה' הוא את תגוים רבים לעתיד, כי יהיה נאה וגדול מכולם ויעליו יקפצו מלכים פיהם, אותם המלכים ששלטו בו בעולם הזה והציקו לו והשחיתו אותו וכבלוהו בויקים ובייסורין. וכשיראו אז גדולתו, ישימו יד לפיהם, כי יתמהו ויאמרו: מי יאמין לשמועתינו?³ כלומר — אם היינו שומעים מה שאנו רואים, לא היינו מאמינים, כי על מי נתגלתה זרוע יי' ⁴ כאשר נתגלתה על אלה. בינינו היתה אומה שפלה, ועתה עלתה כיונק, כענף וכשורש, ונתגדלה מאד מארץ ציה שהייתה שם בלא תואר והדר, וכמה ימים ראינוה ולא היה לה מראה פנים ואיך נחמדיהו.⁴ הלא הוא 'גבוה וחדל אישים' ו'איש מכאובות' היה, והסתיר פניו ממנו לפי שהיה ירא לבוא בינותינו משום שהיה 'גבוה', לכן 'לא חשבונו'. 'אכן חלינו' ומכאובינו שעשינו לו — הכול היה ברצות השם ושקר היה מחשבותינו, כי לא מחולל ונהרג כי אם על פשעינו, כי רצה הקדוש-ברוך-הוא להינקם ממנו. 'מוסר' — כמו 'ייסורין', כלומר: כשהיינו בשלום והיינו פנויים, אז שמנו עבודה זרה על שכמנו, 'ובחבורתו', שעשינו לו חבורות וחבלות, אז 'גרפא לנו'. כך היינו אומרים, כי 'כולנו כצאן תעינו איש לדרך פנינו ויי' הפגיע בו את עון כולנו' [נג, ו], כלומר: הפגיע ונתרצה על ידו עווננו שלא להחריב עולמו. 'ניגש', היה בנוגשים דוחקים, 'והוא נענה' באונאות דברים שענו אחריו, 'ולא יפתח פיו' [ז]. 'מעוצר וממשפט לוקח ואת דורו מי ישוחח' [ח] — פירוש: מעוצר, שהיה בידינו עוצר, לוקח, וממשפט, ומן הייסורין שסבל עד עתה הוא ודורו, מי יוכל לספר כל צרותיו של דורו. ותעיין בפירוש רבינו שלמה⁵ ותגמור כל הפרשה.]

קכב רבי עקרה לא ילדה [ישעיה נד, א]. כאן פוקרים המינים ואומרים שהיא אם הצלוב¹. ויש להשיב: הלא אין כתוב כאן 'רני בתולה', שאין נקראת 'עקרה' כי אם אשה בעולת-בעל שאינה יולדת.

וכל הפרשיות של מעלה מוסבות על 'כי לא בחפזון תצאו וגו' הנה ישכיל עבדי' [נב, יב—יג] — ישראל כאשר ייצא מן הגלות. ועוד: שבוה האיש² אמור כאן 'כי נגזר מארץ החיים' [נג, ח] וגם 'זיתן את רשעים קברו ואת עשיר במותיו' [ט]. וירמיהו מעיד על האל שהוא 'אלהים חיים ומלך עולם' [ירמיה י, י]; וגם חבקוק הנביא אמר 'הלוא אתה מקדם יי' אלהי קדושי לא

ס' רעו. 3. ישעיה נג, א. 4. שם פסוק ב; והשווה רש"י שם: היאך נחמדהו. 5. רש"י; כל הפרשנות שבפיסקה האחרונה היא בעקבות רש"י.

קכב 1. קיפריאנוס, פ"ל 4, טור 688—689; והשווה ברכות י ע"א, ושם בדקדוקי סופרים: "ההוא מינא" במקום "ההוא צדוקי". 2. ישו. 3. ספרי במדבר,

נמות' [חבקוק א, יב], והוא תיקון סופרים³, כי לא רצה לומר "ולא תמות", כי אין מיתה כלפי מעלה.

קכג דרשו י"י בהמצאו קראוהו בהיותו קרוב [ישעיה נה, ו]. המינים כופרים ואומרים דהא שכתוב 'שמעו שמוע אלי ואכלו טוב' [ב] — זה אומר ישו. תשובה: והיכן נזכר שמו של ישו והיכן נרמז? ועוד: והלא כל העניין בגלות ישראל מדבר, ולדבריהם ישראל למה גלו על כל יראת ישו? יותר משאר אומות? [ומביאין ראיה מפסוק] 'הן גוי לא תדע תקרא וגוי לא ידעוך אליך ירוצו' [ה] וכתוב 'למען י"י אלהיך' [שם] — מכלל דעל ישו היה אלוה גדול ממנו, וכתוב 'ולקדוש ישראל כי פארך' [שם] — לדבריהם קרישטן² היה לו לומר. ואם יאמרו לך: הם נקראים ישראל³, — תשיב ותאמר להם: מקודם שנולד ישו מי לא קראנו ישראל? וגם מה שנאמר 'ואתה אל תירא עבדי יעקב נאם י"י ואל תחת ישראל כי הנני מושיעך מרחוק ואת זרעך מארץ שביים ושב יעקב ושקט ושאנן ואין מחיריד' [ירמיה ל, י] — במי נאמר? הלא בנו, כי הם להיכן בגלו?

קכד ובא לציון גואל [ישעיה נט, כ]. פותרין המינים בישו¹. תשובה: ישו היכן נרמז כאן? ואומר 'ויראו ממערב את שם י"י' [יט] — הם אומרים בלשון ראייה, כלומר שיראו את ישו בעין, והלא 'את שם י"י' כתיב ושם לאו בר ראייה הוא². 'ולשבי פשע ביעקב' [כ], ומה להזכיר יעקב אצל ישו? ועוד: לדבריהם שאומרים ציון זהו קרישטנהייט³, — והלא הנביא אומר 'ציון שדה תחרש' [ירמיה כו, יח], כלומר: שיתבטל. אלא ודאי על גאולתינו הוא אומר כן, וכל הפרשה בסמוך מסייעת לי: 'קומי אורי כי בא אורך וגו' [ישעיה ס, א].

קכה רוח י"י אלהים עלי יען משח י"י אותי לבשר ענווים שלחני לחבוש לנשברי לב לקרוא לשבויים דרור ולאסורים פקה קוח

פיסקא פד (מהד' איש-שלום כב ע"ב); רש"י, רד"ק.

קכג 1. יראה כינוי לעבודה זרה. 2. Christen = נוצרים, ולא "ישראל". 3. ראה מבוא עמ' 14.

קכד 1. עיין מלחמות השם, עמ' 104, הע' 51. 2. היו כמה נוסחאות של התרגום הלאטיני שפירשו "ויראו" מלשון ראייה, אך לא הוולגאטה. 3. ראה סי' ל, הע' 17; סי' קיח, הע' 1.

[ישעיה סא, א]. פותרין המינים בישו¹. תשובה: קרי לקמך — 'לקרוא שנת רצון לי' ויום נקם לאלהינו' [ב] — במי נקם ובמי בא להנקם? ועוד הוא אומר 'רוח י"י אלהים עלי' וכתוב 'יען משח י"י אותי' — הרי מודה שאיננו שוה². ואף כאן יש לומר: מה רמז ישו יש כאן? כמו כן יכולין הרשעאלים או גם כן שאר האומות לומר, שעל אלוהותם נאמר זה.

קכו וראו גוים צדקך וכל מלכים כבודך [ישעיה סב, ב]. פותרים המינים בישו. תשובה: קרי לקמך — 'והיית עטרת תפארת ביד י"י וצניף מלוכה בכף אלהיך' [ג] — מכלל כי ישו לא היה אלא כשאר בני-אדם. ואומר 'לא יאמר לך עוד עזובה' [ד] — מכלל דעד השתא היה עזוב, ואם אלוה הוא — מי עזבו? 'נשבע י"י בימינו ובזרוע עוזו אם אתן את דגנך עוד מאכל לאויביך' [ח] — ואם בישו הכתוב מדבר, מה דגן היה לו? ועוד: אם אלוהים הוא, מהו שאמר 'אם אתן את דגנך עוד מאכל לאויביך'? וכי אין הקדוש-ברוך-הוא נותן דגן למורדים בו כמו למאמינים בו? וכתוב 'ואם ישנתו בני נכר תירושך אשר יגעת בו' [שם] — [מה שייכות לומר באלוה גייעה?] ותלא בהקדוש-ברוך-הוא כתיב 'לא ייעף ולא ייגע' [מ, כח]!

קכז נדרשתי ללא שאלו נמצאתי ללא בקשוני אמרתי הנני הנני אל גוי לא קורא בשמי; פירשתי ידי כל היום אל עם סורר ההולכים הדרך לא טוב אחר מחשבותיהם [ישעיה סה, א-ב]. פותרים המינים על אותו האיש, כי כן אמר ישו ליהודים אשר אינם שומעים לו¹. ותשובתו בצידו דכתיב 'העם המכעיסים אותי על פני תמיד' [ג] — נראים הדברים דכל זה לא נאמר אלא על היהודים אשר תפשו אחר ישו ואמונתו. ואומר 'וובחים בגנות' [שם] — זהו ישיבת קלושטר² שלהם; 'ומקטרים על הלבנים' [שם] — זו היא הבמה שקורין אלטרשטיין³; 'היושבים בקברים' [ד] — שמסביבין את קברי פגרים⁴; 'האוכלים בשר תחזיר ומרק פגולים' [שם] — אשר נתבשל בו, שמים ב'כליהם' — ללפת בו את הפת מפני שומנו; 'העורכים לגד שולחן' [יא] — ומסדרין שולחנות בחבורות כעין מלכים וממלאין

קכה 1. עיין לוקאס ד, 17—21. 2. שהוא והאל אינם בדרגה אחת.

קכז 1. עיין אל הרומיים י, 16—21; יוסטינוס מארטייר, פרק 24. 2. ראה סי' זה, הע' 2. 3. Altarstein = אבן המזבח. בחלק הקדמי של אולם הכנסייה הרומית עומדת "במה" בצורת מזבח, ועליו עורכים את טקס הקרבת הלהם והיין (ראה סי' רנג-רנד). לפי חוקי הכנסייה צריך החלק התחתון של הבמה להיות עשוי אבן טבעית. 4. ההווה סי' רמ-רמא.

הכוסות יין עד אין מעיין. זהו שאוכלין בבית אחד, זהו קלושטר². [ואם אמונת ישו אמת — מכל מקום אוכלין בשר חזיר.]

קכח והוצאתי מיעקב זרע ומיהודה יורש הרי [ישעיה סה, ט]. המינים פותרים ואומרים: זהו ישו¹. תשובתו בצידו: 'יורשוה בחירי ועבדי ישכנו שמה' [שם] — אם כן ישוים² הרבה יש, כי בישו בלבד לא אמר כן. ועוד: מי כתוב והוצאתי מיעקב זרע והוא יהיה אלוהים או בו תאמינו ובמצוותיו? ומי יש להזכיר כזה שהוזכר כאן? וכל הפסוקים עד סוף הפרשה תשובה לדבריהם. כן הוא אומר ביחזקאל 'והוצאתי אתכם מן העמים וקבצתי אתכם מן הארצות וגו' והבאתי אתכם אל מדבר העמים ונשפתי אתכם שם פנים אל פנים וגו' והבאתי אתכם במסורת הברית; וברותי מכם המורדים והפושעים בי' [יחזקאל כ, לד—לח]. וגם כן הוא אומר בגבואת הושע 'אפרים כעוף יתעופף כבודם מלידה ומבטן ומתירון' [הושע ט, יא], ואף יכול לומר שעל ישו קאי³ היריון, כלומר משחזאמינו בלידת ישו שהיה בבטן כניהוג תריון⁴; אלא כמו שם אינו יכול לומר שעל ישו קאי, כך כאן בישעיה. 'והיה מדי חודש בחודשו ומדי שבת בשבתו יבוא כל בשר להשתחוות לפני אמר יי' [ישעיה סו, כג]⁵ — [מה רמז בישו?]

[תרי עשר]

קכט מיד שאול אפדם ממות אגאלם [הושע יג, יד]. פותרין המינים בישו שהוציא הנשמות מגיהנם¹. תשובתו בצידו: 'אהי דבריק מות אהי קטבך שאול' [שם] — הרי מצינו שהחזירין למקומן. ואומר 'תאשם שומרון כי מרתה באלהיה' [יד, א] — וכי שומרון בלבד מרתה בישו, שאינו מזכיר כאן אלא שומרון שהיא בני מלכי ישראל ולא בני מלכי יהודה? ואומר 'שובה ישראל עד יי' אלהיך כי כשלת בעונך וגו' אשור לא יושיענו

קכח 1. הירונימוס, פ"ל 24, טור 637; יוסטינוס מארטיר, פרק 135—136. 2. ראה סי' יז, הע' 5. 3. עומד, מוסב. 4. 'שימש זה במלה "גיהנוג" מגלה בבירור את השפעת נסחור הכומר על ס' נצחון ישן, שכן מלה זו מצויה שם הרבה בהקשרים דומים, עיין שם בייחוד בעמ' 3; והשווה שו"ת מהר"ם מרוטנבורג, לבוב תר"ך, סי' עח: "וכפי גיהנוג בעיר". 5. עיין הירונימוס, פ"ל 24, טור 674. המשפט הזה הוא כנראה שריד מקטע בטענות ר' משה מסאלרנג, עמ' 52 מ' 41.

קכט 1. עיין אל הקוריקנים א טו, 55; גריגוריוס, פ"ל 79, טור 1006.

על סוס לא נרכב ולא נאמר עוד אלהינו למעשה דינו' [ב—ד] — הרי שלא הזהירין הנביא ולא היה מוכיח אותם אלא על עבודה זרה שעשו בידיהם, ולא על אלוה אחר. ועוד: דהא לא כתיב "כי מרתה בישו" או "כי מרתה באלהיו", אלא 'באלהיה', דמשמע באלוהיה שהיה לה כבר, וזה לא היה ישו. ואומר למעלה 'ואנכי יי' אלהיך מארץ מצרים ואלהים זולתי לא תדע ומושיע אין בלתי' [יג, ד] — וישו לא העלנו ממצרים.

קל כה אמר יי' על שלשה פשעי ישראל ועל ארבעה לא אשיבנו [עמוס ב, ו]. מפרשים המינים ואומרים: רצה לומר לא אשיב אתכם מגלות רביעי לארצכם עוד¹. והשיב ה"ר דוד² דאיפכא מסתברא: על שלושה הייתי משיב אתכם למקום גלותכם, ועל ארבעה פשעיהם שגלו — לכשיקבצו לא אשיבנו עוד לעולם למקום גלותם, כאשר אמרו הנביאים 'ולא ינתשו עוד מעל אדמתם' [ט, טו].

וכן ראייה לדבר ושאל להם: וכי בא גוג ומגוג? ואם יאמר לך: לא, — ואתה תשיב לו ותאמר: והלא כתיב בביאת גוג ומגוג 'ידעו כי אני יי' אלהיהם בהגלותי אותם אל הגוים וכינסתים אל אדמתם ולא אותיר מהם שם; ולא אסתיר עוד פני מהם' [יחזקאל לט, כח—כט].

אמנם כך הוא הפירוש: 'על שלושה פשעי ישראל' — כל כך מחלתי להם, 'ועל ארבעה לא אשיבנו' — רצה לומר: בתמייה³, וכי לא אמחול לו? אלא בוודאי אמחול לו כמו כן עתה כבראשונה. ואי נמי יש לפרש 'על שלושה פשעי ישראל וגו' — עד הנה הנחתך עד שבעצמך הייתה שב ואחר כך קבלתיך, אבל עתה בפעם רביעית לא אספיק בידך עד שתשוב בעצמך; אלא קודם שתשוב אקבל אותך ואפדה אותך, כי כבר ניסיתך הרבה.

קלא על מכרם בכסף צדיק ואביון בעבור נעלים [עמוס ב, ו]. אומרים המינים כי זה היה ישו, שמכרוהו היהודים בשלושים פשיטים והגיע לכל אחד ואחד מהם דמי נעליים¹. תשובה: וכי אלוהים ראוי לקרותו אביון, דכתיב 'ואביון בעבור נעלים'? ועוד: אם במכירתו מצאו עון, למה לא

קל 1. "גלות רביעי", הווה אומר הגלות שבימי המלכות הרביעית, היינו גלות אדום; וראה רונטל, פרקי ויכוח, עמ' ששח הע' 55. 2. אולי ר' דוד ממין, מתלמידי ר' יצחק הזקן, דור שלישי לבעלי התוספות, עיין אורבך, בעלי התוספות, עמ' 277; או שמא הוא סבו של ר' מנחם מיואני, עיין REJ 49 (1904), עמ' 42; 3. ביטוי שכיח בפירוש רש"י על התלמוד, כעין סימן שאלה. 4. (1881), עמ' 7.

קלא 1. מתי כו, 15; ויליאמס, עמ' 230; וראה סי' קלט, והשווה יוסף המקנא, עמ'

השיב את לבם אחורנית² וימחה על ידם מלעשות, אם אלוהים הוא? ואם תאמר: חפצו היה, — אם כן מצינו בישו שהפץ במות המת, ויחזקאל אמר 'כי לא אחפץ במות המת נאם יי' אלהים' [יחזקאל יח, לב]; ובתהילים הוא אומר 'כי לא אל חפץ רשע אתה' [תהילים ה, ה]; ואם אלוהים הוא, ולמה הביא לידם דבר תקלה שנכשלו בו? כי על דבר מיתתו תוכל לומר, משום שעל-ידי מיתתו הוציא את הנשמות מגיהנם, ולכן נתרצה בה במיתה; אבל מכירה זו מה הועילה לנשמות שעליה העניש את ישראל? אלא בוודאי פתרון הפרשה בעניין אחר³.

קלב עלה הפורץ לפניהם פרצו ויעבורו שער ויצאו בו ויעבור מלכם לפניהם ויי' בראשם [מיכה ב, יג]. פותרים המינים על ישו שפרץ שערי גיהנם והוציא הנשמות משם, והוא עבר לפניהם. תשובתו בציודו: ראה מה כתוב למעלה ולמטה. למעלה הוא אומר 'אסוף אסוף יעקב כולך קבץ אקבץ שארית ישראל יחד אשימנו כצאן בצרה כעדר בתוך הדברו וגו' עלה הפורץ וגו' [יב—יג]. הנה העניין מעיד שאין הפורץ זה מדבר אלא באסיפת יעקב ובקבוץ ישראל, ומימי ישו נפוצו הם ולא נקבצו. ואומר 'יעבור מלכם לפניהם ויי' בראשם' — הנה לך כי בשניים הכתוב מדבר, במלך וביי', ולדבריהם מי היה מלך ומי יי'? ולמטה הוא אומר 'שמעו נא ראשי יעקב וקציני בית ישראל הלא לכם לדעת את המשפט' [ג, א] — ואם בישו הכתוב מדבר, ישראל ויעקב מה היה להם לדבר ישו יותר משאר אומות?

ואם יאמר אליך: מה שהוא מזכיר יעקב וישראל על תורת ישו ולא שאר אומות, זהו משום כי לפנים מזה היו ישראל חביבין למקום, שכן מצינו בכל תורת משה שאינו מזכיר על המצוות אלא ישראל כדכתיב 'דבר אל בני ישראל'; — תשובה: מה שהיו ישראל חביבין להקדוש-ברוך-הוא לפנים מזה, כי מה היתה חביבתם של ישראל להקדוש-ברוך-הוא? אלא כשחזר הקדוש-ברוך-הוא על כל אומה ולשון לתת להם את התורה ולא מצא אומה שהייתה חפצה לקבלה אלא ישראל¹, כענין שנאמר 'ויאמרו כל אשר דבר יי' נעשה ונשמע' [שמות כד, ז], וזו הייתה חביבתם של ישראל להקדוש-ברוך-הוא כמו שנאמר 'כה תאמר לבית יעקב ותגיד לבני ישראל' [יט, ג]. ואם עכשיו שאתם אומרים, שלכך בא ונולד ישו להודיע שכל המאמין בלידתו

86 סי' צג. 2. על-פי מלכים א' יח, לו. 3. בתרגום יונתן, בראשית לו, כח, ובפירי רבי אליעזר, פרק לח, נדרש הפסוק לענין מכירת יוסף.

קלב 1. ספרי וזאת הברכה ב; עבודה זרה ב ע"ב. 2. השווה סי' צה.

יינצל מדינה של גיהנם ויזכה לחיי עולם הבא, אם כן לכל אומה ולשון היה צריך להודיע ולהזהיר אותם כדי שיינצלו כולם, כי כל הבריות מעשה ידיו של הקדוש-ברוך-הוא הם, ועל כולם היה לו לרחם ולזרזם לדרך ישרה. והנה לא מצינו בכל הנביאים שהיה מזהיר אלא ישראל בלבד, וכל כך למה? ואומר 'שונאי טוב ואוהבי רע גוזלי עורם מעליהם ושארם מעל עצמותם' [מיכה ג, ב] — הנה שמענו כי על גזל וחמסם היה הנביא מוכיחן ולא על אלוהות, כענין שנאמר למעלה 'הוי חושבי רע על משכבותם באור הבוקר יעשוה כי יש לאל ידם; וחמדו שדות וגזלו בתים ונשאו ועשקו גבר וביתו ואיש ונחלתו' [ב, א—ב]².

קלג ואתה בית לחם אפרתה צעיר להיות באלפי יהודה ממך לי יצא להיות מושל בישראל ומוצאותיו מקדש מימי עולם [מיכה ה, א]. אומרים המינים: זהו ישו שיצא מבית לחם להיות מושל¹. תשובה: כן דברת, אלא דכתיב בתחילת נבואת נחום 'ממך יצא חושב על יי' רעה' [נחום א, יא] — כמו כן תאמר כי בישו נאמר. וגם הנה התשובה דכתיב 'להיות מושל בישראל' — וכי מה אלוהות יש בזה שאינו מושל כי אם בישראל? וקרי לקמך דכתיב 'ויתר אחיו ישובו על בני ישראל' [מיכה ה, ב] — וכי יש לו אחים לאלוה? ואומר 'ועמד ורעה בעוז יי' בגאון שם יי' אלהיו' [ג] — הנה שמענו כי למושל הזה יש אלוה דכתיב 'בגאון שם יי' אלהיו', ואם אלוהים הוא, מי הוא אלוה שלו? ואומר 'והיה זה שלום אשר כי יבוא בארצנו' [ד] — וכי בשביל דבר זה בא ישו ונולד ממריא³, כדי להשלים להם מאיביהם? [וזה סותר מה שאמר בעצמו: לא תחשבו שבאתי לשום שלום בארץ, לא באתי רק לשלוח חרב ולהפריד בן מאביו. ובמשית צדקנו כתיב 'והשיב לב אבות על בנים ולב בנים על אבותם' [מלאכי ג, כד].] אלא פתרון העניין: בבית דוד הכתוב מדבר.

קלד ממך יצא חושב על יי' רעה יועץ בליעל [נחום א, יא]. אומרים המינים כי זהו נאמר על יהודה שקורין יודש אישקאריוט, על שמסר את ישו, כמו שכתוב בספר טיעותם¹. תשובה: אדם באדם — תוכל לומר: זה מסר את זה, לפי שאין אדם יודע מה שיש בלבו של חבירו; אבל מה מחשבה ועצה

קלג 1. מתי ב, 6; והשווה מלחמות השם, עמ' 130—131; יוסף המקנא, עמ' 88. 2. השווה סי' קג. 3. ואגנזייל, עמ' 116: מחריא. 4. ראה סי' קד, הע' 6, ולא נאמר שם 'ולהפריד בן מאביו', ועיין סי' קפ.

קלד 1. ראה סי' קד, הע' 1. 2. השווה סי' הברית, עמ' 63—64, וראה סי'

יכול אדם לחשוב על יי? והא כתיב 'אין חכמה ואין תבונה ואין עצה לנגד יי' [משלי כא, ל]. ואם ישו אלוה היה — מי היה יכול למוסרו, אם לא היה יודע מה בלבו של אדם הבא למוסרו, אם כן אין זה אלוה.

אבל נראין הדברים כי בישו עצמו הכתוב מדבר, על שחשב על יי לעשות עצמו אלוה, כמו שאתה אומר שזה שכתוב למעלה 'אתה בית לחם אפרתה וגו' ממך לי יצא להיות מושל בישראל' — אתה אומר: זהו ישו.

ועוד: לפי דברך, יהודה אישקאריוט מה רעה חשב או מה מסירה עשה? הלא ישו לכך בא בארץ למסור את עצמו בידי אדם ליהרג, ויהודה מה רעה עשה? ועוד: מנא לך 'ממך יצא' — דזהו קאי על ישראל? הלא אין ישראל נזכרים בכל זאת הפרשה. ופתרון הפרשה בעניין אחר [ויעץ בליעל] הוא סנחריב כדאיתא בחלק³.

קלה תפלה לחבקוק הנביא על שגיונות; יי שמעתי שמעך יראתי יי פעלך בקרב שנים חייהו [חבקוק ג, א—ב]. אומרים המינים: זהו ישו שנולד ברפת-בקר במקום עמידת שני בהמות, שור וחמור¹. תשובה: וכי מפני מה היה חבקוק מתיירא על כך דכתיב 'יי שמעתי שמעך יראתי'? וגם מה היה לו להתפלל על כך? וכי על חיי אלוה יש לו לאדם להתפלל דכתיב 'חיהו'? ואומר 'אלוה מתימן יבוא' [ג] — לדבריהם "אלוה מבית לחם יבוא" היה לו לומר².

ועוד תשובה אחרת: אמת הוא, בישו הכתוב מדבר; על כן היה מתיירא חבקוק ונתחלחל על ביאתו ועל שמועתו, והיה מתמיה עצמו על ביאת אלוה כזה שייוולד מאשה ויהרג, ואמר: איך ייתכן דבר זה? הלא מקדם כשנגלה הקדוש-ברוך-הוא בסיני, לא בדרך זה בא, אלא 'אלוה מתימן יבוא וקדוש מהר פארן סלה כיסה שמים הודו ותהלתו מלאה הארץ' — בדרך כבוד והגון וראוי לאלוה [ולא במקום מגונה ובמקום הטינופת]. ואמר 'שמעתי' שמעו של ישו 'ותחתי ארגו אשר אנוח ליום צרה' [טז], כי איך אמצא מנוח מפני יום צרה כזה שעתיד ישו לעשות עצמו אלוה ולעשות לו גדודים גדודים³, וכל מעשיו אינם דומים אלא כ'תאינה לא תפרח ואין יכול בגפנים כחש מעשה זית ושדמות לא עשה אוכל' [יז] — כן יכחשו כל

קמה, הע' 3. 3. רש"י לגחום שם, על-פי סנהדרין צד ע"ב.

קלה 1. שניים במקום שנים, עיין לוקאס ב 7; מלחמות השם, עמ' 26, הע' 5; עמ' 131, הע' 15; תשובת הנוצרים, עמ' 47, סי' מב. 2. הנוצרים פירשו שבית-לחם היא בדרומה של ירושלים, עיין ויליאמס, עמ' 397. 3. רמז לנוסע-הצלב.

המושכין אחריו בכל מעשיהם. 'גזר ממכלה צאן ואין בקר ברפתים' [שם], כי באחרית הימים ייהרג אותו אלוה שנולד ממכלא ורפת ואיננו. 'ואני ביי' אעלוה אגילה באלהי ישעי' [יח] — ולא באלוה כזה.

קלו לכן חכו לי נאם יי ליום קומי לעד [צפניה ג, ח]. ואומרים המינים כי זה אמר ישו¹. תשובה: ולדברך, ולמה לא נתקיימה הנבואה דכתיב בסמוך 'כי אז אהפוך אל עמים שפה ברורה לקרוא כולם בשם יי לעבדו שכם אחד' [ט]? והנה עדיין לא נתקיים זה, כי כל אומה ואומה קוראת בשם אלוה שלהם. ואף תוכל להשיב: כן דיברת, ישו אמר 'לכן חכו לי וגו' ליום קומי לעד', ובוה תדע שלא עמד בדיבורו ולא הקים אמרי פיהו דכתיב בסמוך 'כי אז אהפוך אל עמים שפה ברורה' — משמע עד בבואי, וזה כמה שנים עברו והלכו להם משבא ישו, ועדיין לא נתקיים זה.

קלו רני ושמחי בת ציון כי הנני בא ושכנתי בתוכך נאם יי; ונלוו גוים רבים אל יי וגו' [זכריה ב, יד—טז]. פותרים המינים בישו¹. תשובתו בצידו דכתיב 'ושכנתי בתוכך נאם יי' — וישו נהרג ונסתלק משם. ואם תאמר: הרוח שורה בתוכה, — הא אין שכינה בירושלים משגלו ישראל מתוכה שנאמר 'ועתה מה לי פה נאם יי כי לוקח עמי חינם' [ישעיה גב, ה]. אלא פתרון הפרשה על בית שני נאמר.

קלח כה אמר יי צבאות עד אשר יבואו עמים ויושבי ערים רבות; והלכו יושבי אחת אל אחת לאמור נלכה הלוך לחלות את פני יי ולבקש את יי צבאות אלכה גם אני; ובאו עמים רבים וגוים עצומים לבקש את יי צבאות בירושלים ולחלות את פני יי [זכריה ח, כ—כב]. פותרין המינים בישו שישב בירושלים וביקשוהו האומות וטעו אחריו¹. תשובה בצידו דכתיב 'כה אמר יי צבאות בימים ההמה אשר יחזיקו עשרה אנשים מכל לשונות הגוים והחזיקו בכנף איש יהודי לאמור נלכה עמכם כי שמענו אלהים עמכם' [כג]. הנה הכתוב מעיד כי לאלוהי היהודים יבואו ולא לאלוהי קרישטנהייט², ובאלוהינו שבשמים הכתוב מדבר ובאחרית הימים הוא מתנבא. וכן הוא אומר בישעיה 'והיה באחרית

קלו 1. יוסף המקנא, עמ' 89, סי' צה, ועיין שם, הע' 2.

קלו 1. השווה סי' קיט.

קלח 1. הירונימוס, פ"ל 25, טור 1477. 2. ראה סי' ל, הע' 17. 3. ואגנזיל,

הימים נכון יהיה הר בית י"י בראש ההרים ונשא מגבעות ונהרו אליו כל הגוים; ותלכו עמים רבים ואמרו לכו ונעלה אל הר י"י אל בית אלהי יעקב וירנו מדרכיו ונלכה באורחותיו' [ישעיה ב, ב—ג].

ואם יאמר לך שהם נקראים יהודים, לפי שהם מודים בישו ומתוודים כנגד הגלח³, — והא כתיב בירמיה 'הדבר אשר היה אל ירמיהו אל כל היהודים היושבים בארץ מצרים' [ירמיה מד, א] — הגה לך ראייה [ברורה] כי אנו היינו קרויים יהודים עד שלא גולד ישו; וגם בכל ספרי טיעותם אינם נקראים יהודים וישראל ויעקב כי אם קרישטן⁴.

ועוד: ואם הם קרויים ישראל ויהודה ואמונתם אמת וישר, אם כן על מה זה אמר הושע בן בארי הנביא 'ענה גאון ישראל בפניו וישראל ואפרים יכשלו בעוונם כשל גם יהודה עמם' [הושע ה, ה] ? ואומר ירמיה 'חטאת יהודה כתובה בעט ברזל וגו'' [ירמיה יז, א] ? אם כן נמצאת אומר שאין להם תקנה. ואם יאמר לך: כמו כן יש לנו לומר עליכם כי אין לכם תקנה, כי אתם מודים כי עליכם נאמר, — ויש להשיב: הא ודאי עלינו נאמר דבר זה וגם הרבה פורעניות שבמקרא. אבל זהו על עוונותינו את תורתו ועל שעבדו אבותינו אלהים אחרים, וחרה אף י"י בנו ובאבותינו והגלה אותנו למרק עוונותינו, ובאחרית הימים עתיד הקדוש-ברוך-הוא לנחמנו ולקבצנו ככל הכתוב בתורה ובנביאים ובכתובים כדכתיב 'והבאתי אותם בארץ אויביהם או אז יכנע לבבם הערל ואז ירצו את עוונם; וזכרתי את בריתי יעקוב וגו'' [ויקרא כו, מא—מב]. אבל הם שלא נקראו יהודה וישראל עד שבאו לאמונה זו, ומשבאו לכלל זה השם שייכשלו בעוונם, אם כן למתי יקומו ?

ועוד: הלא למעלה בסמוך כתיב 'כה אמר י"י צבאות צום הרביעי וצום החמישי וצום השביעי וצום העשירי יהיה לבית יהודה לששון ולשמחה ולמועדים טובים' [זכריה ח, יט] — במי נאמר ? אם תאמר: בכס נאמר וכל הפרשה בישו נאמר, אם כן למה אתם לא צמים אלו ארבע תעניות עד אחרית הימים ? הלא הצומות הללו בביאת זה הכתוב מדבר, בענין תלאו הכתוב, ואם בישו הכתוב מדבר — הלא ישו כבר בא, ואלו הצומות לא נעשו לכם ימים טובים. אלא ודאי בנו שנקראים יהודה נאמר זה, ויש לנו לצום עד אחרית הימים, עד אשר ישוב י"י אליהנו וירחמינו.

ואם יאמר לך: זה יהיה לכם אחרית הימים, כשתכירו האמת ותשובו אל אלוהות ישו כדכתיב בסיפיה דקרא 'ולמועדים טובים והאמת והשלום אהבו' [שם]; — תשיב לו: לא כן דיברת, דאין אמת זה אלא אמיתת דברים שבין

עמ' 122 מוסיף: בייכתא [Beichte] = וידוי בגרמנית. הנוצרי קושר את השם יהודים בלשון "מודים" ו"מתוודים". 4. ראה סי' קכג, הע' 1.

אדם לחבירו, וקרא דבסמוך לו מעיד עליו דכתיב 'אלה הדברים אשר תעשו דברו אמת איש את רעהו וגו' ושכונות שקר אל תאהבו כי את כל אלה אשר שנאתי נאם י"י' [טז—יז]. תדע שכל תשובה הכתובה בישראל אינו אלא לשוב לאלוהות שקיבלנו בסיני ולתורתו דכתיב 'ושבת עד י"י אלהיך ושמעת בקולו ככל אשר אנכי מצוך היום' [דברים ל, ב], ולא לתורה שלאחר זמן. ואם תאמר: זהו שנשוב אליכם ונהיה לעם אחד, — ראה מה כתוב בסמוך: 'ונתן י"י אלהיך את כל האלות האלה על אויביך ועל שונאיך אשר רדפוך' [ז], והרי אתם בכלל הזה. לכן לא ייתכן להיותינו לעם אחד, כי אלו כתובים לחיים ואתם למיתה, כי שונאינו ורודפינו אתם.

קלט ואומר אליהם אם טוב בעיניכם הבו שכרי ואם לא חדלו וישקלו את שכרי שלשים כסף [זכריה יא, יב]. המינים פוקרים ואומרים שזהו נאמר על התלוי שנמכר בשלושים פשיטים¹. ויש להשיב שמוסב לעיל שאמר 'ואכחיד את שלושת הרועים בירח אחד' [ח], פירוש — כך המשל, שאמר הרועה: אני רעיתי את הצאן שבעה ימים, ובעבור מורדם ורוע מעלליהם לא יכולתי לסבול טורחם ומסרתי אותם לרועה אחר תחת. וגם אותו הרועה לא היה יכול לסבול טורחם יותר משבעה ימים ותחזיר לי הצאן ומסרתי עוד הצאן לרועה אחר. וגם אותו הרועה לא יכול לרעותם יותר משבעה ימים ומסרם לי, ואני מסרתי אותם לרועה אחר, שלישי, ורעה גם שבעה ימים. הרי הכחדתי שלושת הרועים בירח אחד ואני עמהם, לא יכולנו לרעותם יותר מחודש ימים שהם שלושים יום. וביקשתי מהם שכרי ואמרתי 'אם טוב בעיניכם הבו שכרי ואם לא חדלו וישקלו את שכרי שלשים כסף' — הרי פשיט אחד ליום, שלושים כסף לשלושים יום שרעינו אני ורעיי.

קמ ביום ההוא יהיה י"י אחד ושמו אחד [זכריה יד, ט]. ואף-על-פי שגם עכשיו בוודאי הוא אחד, אבל שמו איננו אחד, שאין הכול קורין אותו י"י, והמינים הארורים קורין אותו ישו. וכן כל אומה ואומה קורין את האלוהות בשם עבודה זרה שלהם, כגון מחומט², [אבל לעתיד כולם יקראו בשם י"י].³

קמא בריתי היתה אתו החיים והשלום ואתנם לו מורא ויראני ומפני שמי נחת הוא; תורת אמת היתה בפיהו ועולה לא נמצא

קלט 1. יוסף המקנא, עמ' 92, סי' ק; והשווה סי' קלא. פשיטים — שם מטבע.

קמ 1. מוחמד. 2. השווה רד"ק.

בשפתיו בשלום ובמישור הלך אתי ורבים השיב מעווו; כי שפתי כהן ישמרו דעת ותורה יבקשו מפיהו כי מלאך יי צבאות הוא ואתם סרתם מן הדרך הכשלתם רבים בתורה שחתם ברית הלוי אמר יי צבאות; וגם אני נתתי אתכם נבזים ושפלים לכל העם כפי אשר אינכם שומרים את דרכי ונושאים פנים בתורה. [מלאכי ב, ה—ט]. כל זה הפרשה מפרשים המינים בישו¹. תשובה: כן הוא, בישו הכתוב מדבר, ולפי שהוא יתעה את הבריות, תקדים הכתוב וכתב 'כי מלאך יי צבאות הוא'—שליח הוא ולא אלוהים. ועוד: דהא כתיב 'להיות בריתי את לוי' [ד]—ומה ענין ישו אצל לוי? 'החיים והשלום'—הנה בישו לא היה לא חיים ולא שלום, [לא חיים—שנהרג, ולא שלום—כמבואר במתי, שלא יבוא לעשות שלום אלא לעשות מלחמה בין אב לבנים]². ועוד: דהא כתיב 'ואתנם לו מורא ויראנו'—הנה מצינו כי ישו עובד אלהים ולא נעבד. ופתרון העניין: בכוהנים הכתוב מדבר.

[משלי]

קמב מי עלה שמים וירד מי אסף רוח בחפניו מי צרר מים בשמלה מי הקים כל אפסי ארץ מה שמו ומה שם בנו כי תדע [משלי ל, ד]. אומרים המינים: זהו ישו¹. תשובה: ומה הוא אומר 'מה שמו?' וכי לא נודע ששמו ישו? 'ומה שם בנו'—וכי היה לו בן לישו? 'מי עלה שמם וירד'—מתי היה דבר זה בעולם, שירד האל לדור עם הבריות, שאמר: גם לעתיד יהיה כן? וכבר אמר שלמה המלך 'מה שהיה הוא שיהיה ומה שנעשה הוא שיעשה ואין כל חדש תחת השמש' [קהלת א, ט], וכיוון שלא היה כבר, לא יהיה לעולם². 'מי אסף רוח בחפניו'—מי היה בן אדם מעולם שאסף את הרוח המנשב בחופניו ותפשו? ואם אין הרוח הזה יכול לתופסו ולאוספו,—האל שהוא רוח-הקודש אפשר שייאסף באשה? 'מי צרר מים בשמלה'—דבר שאין יכול להיות הוא. 'מי הקים כל אפסי ארץ'—מי הוא אדם מעולם שהקים את הארץ ונשאה? זה לא היה אפסי ואיך תשא את רוח-הקודש שנאמר בו 'הנה שמים ושמי השמים לא יכלכלוך' [דברי-הימים ב, ו, יח]. אלא ודאי שקר הוא, ונער הייתי אם הייתי מאמין. ואם תאמר: אין חדש תחת השמש, וכבר היה לעולם שירד ודר עם הבריות;—'מה שמו ומה שם בנו' שאדע בדבר זה? אלא מדלא יודע בן-

קמא 1. עיין מלחמות השם, עמ' 134, הע' 22. 2. ראה סי' קלג, הע' 4.

קמב 1. עיין יוחנן ג, 13; מלחמות השם, עמ' 139, הע' 2. 2. השווה סי' קב.

אדם, בוודאי לא היה כדבר הזה מעולם ולא יהיה. 'כל אמרת אלות צרופה' [משלי ל, ה]—שאמר 'השמים שמים ליי' [תהלים קטו, טז], ולא יגור בארץ עם בני-האדם. 'מגן הוא' [משלי שם]—למאמינים דבר זה. 'אל תוסף על דבריו' [ו]—לומר: ירד האל לגור בארץ, 'פן יוכיח' לעתיד על שכיזבת בו.

[קהלת]

קמג מה שהיה כבר נקרא שמו ונודע אשר הוא אדם [קהלת ו, י]. פוקרים המינים ואומרים: זה על התלוי נאמר¹. ואתה שפיל לסיפיה דקרא: 'ולא יוכל לדין עם שתקיף ממנו' [שם]—נמצא שיש אחר תקיף וגיבור ממנו.

[שיר-השירים]

קמד צאינה וראינה בנות ציון במלך שלמה בעטרה שעטרה לו אמו ביום חתונתו וביום שמחת לבו [שיר-השירים ג, יא]. פותרים המינים ואומרים: הלא כל 'שלמה' שבשיר-השירים קודש הוא, ובזה אנו רואים שיש אם לישו¹. כך תשיב להם: ומה היה העטרה שעטרה לו אמו? הלא ישו עוטר לאמו לפי דבריכם, והיא לא עיטרה אותו². ועוד: אם על ישו נאמר זה, נמצא שהיתה לו אחות דכתיב 'באתי לגני אחותי כלה' [ה, א]. ועוד: מהו 'ביום חתונתו'? והלא אתם אומרים שבמיתתו קיבל מלכות, ואז לא הייתה אמו אצלו. אבל פתרון הפרשה—בוודאי קודש הוא³ והכי קאמר: 'צאינה וראינה בנות ציון'—בעטרה שעטרה לו התורה שנקראת אם שנאמר 'כי אם לבינה תקרא' [משלי ב, ג]⁴; והעטרה זהו זר זהב שעשו לארון לכבוד התורה⁵. 'חתונתו' הוא הקמת המשכן שהקימו לו ישראל ככלותו דכתיב 'וארשתוך לי באמונה וידעת את יי' [הושע ב, כב]⁶. וגם יש להם כי ישו אומר 'איגו נון קונושקו'⁷ וכו', הפירוש: אין לו אב ואם, לא אח או אחות, לא בן ובת, כי אם ישראל.

קמג 1. הירונימוס, פ"ל 23, טור 1060.

קמד 1. הנוצרים פירשו את שיר השירים כאלגוריה על ה"חתונה" בין ישו והכנסייה ומצאו רמזים על כך באוונגליון: מתי כה, 1 ואילך; יוחנן ג, 29; התגלות יוחנן כא, 2. 2. גריגוריוס, פ"ל 79, טור 507, פירש שאמו של ישו עיטרה לבנה. 3. שיר השירים רבה א, יא: כל מקום שנאמר במלך שלמה—במלך שהשלום שלו הכתוב מדבר; והשווה משנה ידים ג, ה. 4. על-פי המסורה כתוב אם, ועיין מהרש"א, חידושי אגדות ברכות גז ע"א. 5. שמות כה, יא; דעת זקנים מח, א. 6. עיין שיר השירים רבה ג, כא; רש"י במדבר ז, א. 7. Ego non cognosco = אינני מכיר; אלו מלות הפתיחה של פאראפראזה על מתי יב, 50—48.

פותרין ואומרים על התלוי¹. תשובה: והלא במעשה בראשית כתיב 'נעשה אדם' [בראשית א, כו] ופותרין אותו שהאב אמר לבנו: נחנו שנינו נעשה אדם², ואם היה נולד מאז ונולד גם היום — נמצא שהוא נולד פעמיים. ועוד תשיב לו: אם הם שלושה כינויים והכול אחד, אם כן כשנולד הבן נולד גם האב, בבת אחת נולדו שניהם כי אין בהם פירוד. ואם כן איזה מהם קורא לחבירו 'בני' ? ואיזה נקרא אב ? והלא לא קדם זה לזה אפילו כחוט השערה! ועל כורחך אתה צריך לומר שהאב היה קודם לבן ימים רבים, שהאב היה עירי ויחיד בלא בן³. ועוד: נמצא שהבן נולד שתי פעמים כאשר הוכחתי לפי דברייך.

ועוד אשאלך, השיבני: אתה אומר שהבן נוצר ממעי מריא⁴, — תודיעני אם האב ורות הטומאה היו בבטן עם הבן, או הבן לבדו. אם תאמר: הבן בלבד, — הלא דברייך מכחישים זה את זה, שהרי אתה אומר שאין נפרדין זה מזה לעולם; ואם תאמר שהיו שלושתן בבטן וגדלו שם, אם כן היו גם כן שלושתן בארץ עם בני־האדם ונתלו שלושתן, — ומי היה בשמים כל אותן הימים, מאחר שאין נפרדין ? ועוד: מי היה מנהיג את העולם אותן שלושה ימים שהיו קבורים⁵, ואין אחד מהם לא בשמים ולא בארץ ? אלא כל חכם לב יוכל להבין שאין ממשות בדבריהם.

קנ ואתה יי מגן בעדי כבודי ומרים ראשי [תהלים ג, ד]. אומרים המינים: זה המזמור ישו אמרו כשנתפש ונשפט¹. תשובתו בצידו: ואיך הגין עליו ? והלא נתלה !
'קולי אל יי אקרא ויענני' [ת]. והא כתיב 'אלי אלי למה עזבתני רחוק מישועתי דברי שאגתי; אלהי אקרא יומם ולא תענה' [כב, ב—ג] — והם גם כן אומרים שישו אמר מזמור זה כשנתפש ונתלה². והנה נמצא שדבריהם סותרים זה את זה: כאן אמר 'ויענני' וכאן הוא אומר 'ולא תענה' !
ואומר 'אני שכבתי ואישנה' [ג, ו]. על אלוה ישן היה מהתל אליהו ואמר 'אולי ישן הוא ויקץ' [מלכים א יח, כז].
'ליי הישועה על עמך ברכתך סלה' [תהלים ג, ט]. [אם הוא אלוה, היה

קמט 1. מעשי השליחים יג, 33; אל העברים א, 5; ד, 5. 2. השווה סי' ה; ס' הברית, עמ' 31—32. 3. טיעון דומה ובסגנון דומה נמצא בנסתור הכומר, עמ' 3 (שם במקום כינויים — קניינים, והיינו תכונות, איכויות) ובטענות ר' משה מסאלרנו, סימון, עמ' xvi, xvi. 4. ואגנוזיל, עמ' 152: חריא. 5. טענות ר' משה מסאלרנו, סימון, עמ' vi; וראה סי' קפד.

קנ: 1. הירוניםוס, פ"ל 26, טור 820—821. 2. ראה סי' קנז.

לו למימר "לי הישועה". ועל מה אמר ישו כן ? וכי מה ישועה בעשה לו ? אלא דוד על עצמו אמר זה המזמור, על שהצילו הקדוש־ברוך־הוא מיד אבשלום בנו כשהיה רודפו, ותחילת המזמור מעיד על זאת.

קנא ודעו כי הפלה יי חסיד לו [תהלים ד, ד]. כתוב בספר טיעותם¹ "קדוש לו". פותרין אותו בישו. תשובתו בצידו: יי ישמע בקראי אליי [שם]. והנה הכתובים מכחישים זה את זה דכתיב 'אלהי אקרא יומם ולא תענה' [כב, ג], כאשר פירשתי למעלה². וכתיב 'בשלום יחדו אשכבה ואישן' [ד, ט], וזהו שאמר אליהו 'אולי ישן הוא ויקץ' [מלכים א יח, כז]³.
ואומר 'נתת שמחה בלבי מעת דגנם ותירושם רבו' [תהלים ד, ח]. היה לו לומר "שמחתי בלבי ונתתי להם דגן ותירוש".
'ובחו זבחי צדק ובטחו אל יי' [ו]. אם על עצמו אמר כן⁴, — ולמה קראם רשעים וחטאים בתחילת הספר לאותן שהרגוהו ? והלא הוא בעצמו ציוה לעשות כן !⁵

[תשובת הריבית]

קנב מי יגור באהלך מי ישכון בהר קדשך; הולך תמים וגו' לא רגל על לשונו וגו' נבזה בעיניו וגו' כספו לא נתן בנשך וגו' [תהלים טו, א—ה]. מזמור זה נאמר להזהיר ולזרז בני־אדם להדריכם בדרך הישר.

מתוך זה המזמור מחרפין אותנו המינים ואומרים: מדוע אתם לוקחים ריבית מן הגוים ? והלא כתיב במזמור זה 'כספו לא נתן בנשך' בסתם, ולא הוציא מן הכלל לא ערלים ולא מולים ! תשובה¹: מי נתן תורה לישראל ? הוי אומר: הקדוש־ברוך־הוא. ביד מי ? ביד משה. ומשה אמר 'לנכרי תשיך ולאחיך לא תשיך' [דברים כג, כא]. ואם תאמר: גם בני עשו נקראים 'אחיך' שנאמר 'לא תתעב אדומי כי אחיך הוא' [ח], — ויש להשיב: אמת הוא שהיו אחים מקדם ונאסרה להרבית מהם, עד זמן שפסל את עצמו, ועתה נחשבו לזרים בראותם שחרב בית־המקדש ולא באו לעזרה שנאמר 'ביום עמדך מנגד ביום שבות זרים חילו ובכרים באו שערי וועל ירושלים ידו גורל גם אתה כאחד מהם' [עובדיה יא, 2]; וכל־שכן אשר הם בעצמם עזרו להחריבו

קנא 1. וולגאטה. 2. סי' קנ. 3. שם. 4. אוגוסטינוס, פ"ל 36, טור 79 ואילך. 5. ראה סי' קמח.

קנב 1. השווה יוסף המקנא, עמ' 61, סי' מט. על נושא הריבית בוויכוחים עיין רונטל, מחקרים, עמ' 275 ואילך. 2. השווה יוסף המקנא, שם, בשם ר' משה

שנאמר 'זכור י"י לבני אדום את יום ירושלים האומרים ערו ערו עד היסוד בה' [תהלים קלז, ז]; וגם שחושבין עצמן לבני נכר שאינם נמולים וכתוב 'כל בן נכר לא יאכל בו' [שמות יב, מג]. ואם תאמר: אם אבות חטאו, בנים מה חטאו? — ויש להשיב דלעולם, דכל זמן שעומדים במורדם; ואפילו אם ישוּבו להיות גרים, אפילו הכי עד דור שלישי לא יבואו בקהל י"י.³

ועוד יש להשיב על הריבית שממון כשר הוא, שהרי אמר שלמה 'מרבה הונן בנשך ובתרבית לחונן דלים יקבצנו' [משלי כח, ת] — כלומר: בצדק יכופר העוון שיש לו, ואילו היה גול, מה היה מועיל הצדקה? הלא כתוב 'זבח רשעים תועבה' [כא, כז],⁴ וגם כתוב 'לאחריך לא תשיך', אבל לנכרי — רצה לומר: שאינו נימול — תשיך.

[ואם יקשה לומר: הלא בני ישמעאלים נימולים? תשיב לו: מי שנימול לשמונה ימים נקרא אחריך, והלא ישמעאלים נימולים לשלוש עשרה שנים!]

קננ שמרני אל כי חסיתי בך [תהלים טז, א]. פותרים המינים בגלישיא¹ שהיא אומרת כן, רצה לומר: בישו שהוא אומר כן.² תשובה: 'רבו עצבותם אחר מהרו' [ד] — הלא הן ממהרים לאל אחר. ופתרון המזמור: דוד על עצמו אמר כן.

קננ למנצח לעבד י"י לדוד [תהלים יח, א]. פותרים המינים: זהו קרישטוס; 'ביום הציל י"י אותו מכף כל אויביו' [שם] — אומרים: כשעמד ישו מקברו והצילו מאויביו היהודים שהיו שומרים אותו בקבר שלא ימלט משם;¹ 'ומכף שאול' [שם] — זהו השטן; 'אלי צורי אחסה בו' [ג] — זהו אביו; 'אפפוני חבלי מות וגו' בצר לי אקרא י"י' [ה—ז] — כל זה אמר ישו לאביו; 'ותגעש ותרעש הארץ' [ח] — כל יושבי הארץ רעשו, אומרים, בביאת ישו; 'ויראו אפיקי מים ויגלו מוסדות תבל' [טז] — אומרים: אלו

בר' יחיאל מפאריס; ועיין רד"ק. 3. דברים כג, ט. 4. פירוש זה מנוגד לפירוש התלמוד (בבא מציעא ע"ב) ורוב הפרשנים הרואים בסיפא של הפסוק אזהרת עונש, עיין רונטל שם, עמ' 301, הע' 179. גם חסידי אשכנז הסתייגו מן הריבית, עיין ספר חסידים, סי' תתח (עמ' 203): "שלא יאמר אדם אני לוקח ריבית וחפץ אני לתת הריבית לגבאי צדקה למי שיחונן דלים, מוטב שלא יקח ריבית"; עיין גם י. בער, המגמה הדתית והחברתית של ספר חסידים, ציון ג (תרצ"ח) עמ' 30.

קננ 1. Ecclesia = הכנסייה. 2. אוגוסטינוס, פ"ל 36, טור 144 ואילך.

קננ 1. עיין מתי כז, 66. 2. Apostoli = השליחים. 3. ראה סי' קננ,

האפושטלוש² אשר נגלו בעולם לספר דברי ישו ואמונתו. וכן פותרין כל המזמור, מקצתו בישו ומקצתו בגלישיא.³

תשובה: מה ראייה יש להם לומר שדוד זה שכתוב כאן שזהו ישו? ובודאי כאן אינו ישו כי אם דוד ממש הוא. ובלשון גלחים אומר: "ארחמך אלהי חזק"י⁴ — הרי כאן שניים: המחזיק והמוחזק, ואתה אומר כי ישו ואביו אחד הוא. ואם תאמר: האנושות שהיה בישו⁵ הוא אמר כן על שהחזיקו והעלה אותו מן הקבר; — ואם גלמו⁶ של ישו אלוה הוא, אז בעצמו היה לו להתחזק ולעמוד, ואם איננו אלוה וגלמו דומה לגולם שאר בני-אדם, אלא שרוח אביו נזרקה בו לבוא בארץ לפדות את הנפשות מגיהנם, — אם כן גולם זה של ישו לא היה ראוי להעלות יותר משאר גולמי בני אדם, והנה כשהרוח פרה מן הגולם, אז היה ראוי להיות עפר כשאר גולמי הנביאים. ואם תאמר: והרי גולמי אליהו וחנוך לא שבו אל העפר; — יש להשיב: לפי שהם לא טעמו טעם מיתה⁷; אבל ישו שטעם טעם מיתה — אין הגוף נמלט ונפטר שלא תשוב אל העפר.⁸

ואם תאמר: הוא יותר נכבד משאר אנשים קדושים שהיה בהם רוח הקודש, — ויש להשיב: מאחר שהיה בדעתו לעלות עם הבשר, אז היה לו לעלות בגלוי לעיני השומרים ולעיני העם למען יאמינו בו, והוא לא עשה כן, כי לא ראה אותו איש אחד בעלותו כי אם מריא מגדלינא.⁹ ואם תאמר: זהו כדי ליתן שכר טוב למאמיניו, שאף-על-פי שלא ראו — האמינו על-פי הנביאים שניבאו עליו כבר; — אם כן בחייו למה עשה האותות? והנה אף לפי דבריך ישו בעצמו עשה מה שאין מאמינים בו¹⁰, לפי שלא ראוהו עולה מן הארץ לשמים. לכן אנשי לבב שמעו כי אין ממשות בדבריהם. וכן כל הפסוקים הללו אין אתה יכול לפרש אלא בשתי רשויות, כי ודאי הגוף לא נמלט מקללת אדם.¹¹

עוד חוזר ומספר לנו ירידתו: 'ישת חושך סתר סביבותי סוכתו' [יב] — מי ראה את זה? והלא כל בני-אדם היו מסתכלים בו כמו באדם אחר; וייראו אפיקי מים, שפותרין באפושטלוס, — תשובה: כן דיברת והיינו דכתיב 'מגערתך י"י מנשמת רוח אפך' [שם], כי חמתו של הקדוש-ברוך-הוא היה. ואם תאמר כן, רצה לומר: האפושטלוס יורו לעמים דברי ישו וגערתו, — אם כן 'גערת י"י' היה לו לומר, מאי 'גערתך'? הא אין לך לומר אלא כמו שפירשתי. וכן 'ויראו אפיקי מים וגו' ישלח ממרום יקחנו' [טז—יז] — "יקחנו"

הע' 1. 4. תהלים שם, פסוק ב. 5. היסוד האנושי שבו. 6. גופו. 7. בראשית ה, כד; מלכים ב, יא; דרך ארץ זוטא סוף פרק א. 8. לכל הפיסקה הזאת השווה ס' הברית (הוויכוח המיוחס לרד"ק), עמ' 83—84. 9. מתי כח, 1 ואילך. 10. גרם לכך; השווה סי' ה, הע' 3. 11. אדם הראשון.

היה לו לומר. ואם ישו בעצמו אמרו, נמצאת אומר שלא היה בידו יכולת להציל את עצמו כדכתיב 'יקחני ימשיני ממים רבים' [יז].

קנה מזמור זה פותרין המינים על האפושטלוס¹: השמים מספרים כבוד אל [תהלים יט, ב] — אלו האפושטלוס שסיפרו מעשה ישו לבני אדם; יום ליום יביע אומר [ג] — בכל יום היו הנביאים מתנבאים על ישו ועל ביאתו; 'בלי נשמע קולם' [ד] — ואין שומע לקולם; 'לשמש שם אוהל בהם' [ה] — כתוב בספריהם² "ובשמש", זהו ישו אשר מריא³ נעשית אוהל כאשר היה עובר במעיה; 'והוא' — ישו — 'כחתן יוצא מחופתו וגו' [ו]⁴. ובכן, כל חכם-לב יבין וישיכל שאין ממש בכל דבריהם ואינו אלא דבר בידיו וכזב, ומהפכין דברי תורה, ועליהם אמר ישעיהו 'הוי המעמיקים מימי לסתיר עצה וגו' [ישעיה כט, טו]. כי מה ענין ישו ולא אזכרתו בכל זה המזמור? הלא גם כן יכולין לפרש כל אומה ואומה ולשון את הדברים האלה על האלוהות שלהם.

וגם מה שמפרשים כאן, כי כל הנביאים ניבאו עליו בכל יום, — ואומר אני: אדרבה, כי כל הנביאים אמרו שלא לשמוע לו. משה רבינו אמר 'כי יסיתך אחיך בן אמן' [דברים יג, ז] — וכי בן אם מסית ולא בן אב? אלא שהוא ישו שעתידי יבוא ויאמר שהוא בן אם ולא בן אב⁵. בלעם אמר 'אוי מי יחיה משומו אלי' [במדבר כד, כג] — אוי לאותן שיחיו כשיבוא אותו איש שישים את עצמו אלוה ויטעה את הבריות אחריו, וזה היה ישו. ירמיה אמר 'ארור הגבר אשר יבטח באדם' [ירמיה יז, ה] — וזהו ישו, שהרי בכל עוון-גיליון הוא נקרא "בן אדם". ישעיה אמר 'עיני גבהות אדם שפל ושח רום אנשים ונשגב ימי לבדו ביום ההוא' [ישעיה ב, יא], ואין הכתוב מדבר אלא בישו שעשה את עצמו רם וגבוה על כל האנשים ועשה עצמו אלוה. דוד אמר 'אל תבטחו בנדיבים' — אלו הקדישים⁶, 'בבן אדם שאין לו תשועה' [תהלים קמו, ג] — זהו ישו הנקרא "בן אדם". הרי מצינו שכל הנביאים סותרים את מעשה ישו.

וגם אתה ראה והבן משמעות המקרא לפי פירושו, איך ייתכן כדבריהם שאומרים שבאפושטלוס המזמור מדבר, — אם כן הרי מה שהוא אומר 'מספרים', כמו כן היה לו לומר 'מגידים'. ומה שכתוב 'ובשמש שם אוהל בהם' — זהו ירונימוס קרא עליו תגר ברומי ואמר: אני וחבריי טרחנו

קנה 1. ראה סי' קנד, הע' 2; ועיין יוסינוס מארטיר, פרק 42, פיסקה 1.
2. וולגאטה. 3. ואגנזייל, עמ' 157: חריא. 4. טרטוליאנוס, פ"ל 2, טור 382.
5. ראה סי' סו. 6. כינוי של גנאי לקדושי הנצרות. 7. בנוסח הרשמי של

וכתבנו לשון העברי ללשון לטיין ולא שניתנו בו דבר, והנה קמו אחריו וכתבו ומהפכין הכל⁷. ואם יאמר, כי לסוף באו האחרונים וכתבו לפי המשמעות לפי לשון התיבות⁸, — וסוף-סוף בין כך ובין כך אין בידם כי אם הבל מעשה-תעתועים, ולפי טיעונם הפכו התיבות ופירשו דבר אשר לא דיבר יי. ועוד: אין הם יכולין לומר כי ממעי אמו, אשר שם שם אוהל, יצא 'כחתן יוצא מחופתו' וכגיבור ישיש 'לרוץ אורח' — הלא מלוכלך ומטונף יצא ומושכב בעריסתו כשאר ילדים. כי לדבריהם הא בוודאי כך היה לו לעשות: לצאת ממעי אמו ולרוץ ברחוב וליגדל לפי שעה להיות איש ושלא יצטרך עוד לאמו, כי אז כל רואיו יכירו אותו ויאמינו בו⁹. והנה נא ידענו כי לא כחתן יצא. ועוד: מעי אמו איך אתה יכול לקרוא אוהל? הא אין קרוי אוהל אלא דבר שמאחיל למעלה ולא למטה כדכתיב 'לאהל על המשכן' [שמות כו, ז], וכדרך כל אוהלים שמאחילים למעלה מאדם ולא למטה ממנו ולא מתחתיו, וישו כשהיה במעי אמו — רחם אמו סיבבו בין מלמעלה ובין מלמטה מתחתיו, והוא היה כרוך בשיליא מראשו ועד רגליו.

ואומרים: 'מקצה השמים מוצאו ותקופתו על קצותם' [תהלים יט, ז] — אין תקופה בלשון לטיין "אקורשום איוש"¹⁰ כמו "מרוצתו". והנה זאת ראינו, כי אין אלוהותו אלא במיעוט עם¹¹. ותדע כי בשביל כך אמר דוד 'יראת יי טהורה עומדת לעד' [י], ולא אמר "ישו", שאינה טהורה לפי שממקום הטינופת בא.

קנו יי בעוזך ישמח מלך [תהלים כא, ב]. פותרין המינים מזמור זה על

הוולגאטה נאמר במקום "לשמש" — "בשמש" [in sole] על-פי תרגום השבעים, ואילו הירונימוס תירגם כהלכה: soli. הירונימוס (340—420) תירגם את המקרא ללאטינית לאחר שהתמחה בלשון העברית ונעזר בחכמים יהודים. לפניו היו תרגומים משובשים, שנעתיקו בעיקר מן הנוסח היווני של תרגום השבעים. בהקדמה לתרגומו (פ"ל 29, טור 117) הסביר מדוע נטש את תרגום השבעים ונצמד למקור העברי. מכל מקום הצהיר, שתרגומו הוא על-פי משמעות המקור ואינו תרגום מילולי. תרגומו נתקבל ונפוץ (מכאן השם וולגאטה) בכנסייה הרומית, פרט לספר תהלים, שלגביו שמרה הכנסייה על התרגום הקדום המשובש. במרוצת הדורות נשתבש גם נוסח שאר הספרים בתרגומו של הירונימוס; והשווה ס' הברית, עמ' 43—44; טענות ר' משה מסאלרנו עמ' 59, מס' 45. 8. במאה ה"ג התחילו מלומדים באוניברסיטת פאריס לעסוק בביקורת הנוסח הלאטיני המקובל עד אז. 9. ראה סי' קב, הע' 5; והשווה נסתור הכומר, עמ' 6. 10. occursum eius; כמו ש' אלא; המלה "תקופה" מביעה הופעה מקיפה ופומבית יותר מ"מרוצה". 11. ראה סי' ה, הע' 3.

אביו של ישו על אשר המשיל את ישו בעולם, ומלך זהו ישו¹. תשובה: 'בעוזן ישמח מלך' — שומע אני כי העוז לי"י הוא ולא לישו, מדלא כתוב 'בעוזן תשמח מלך', כי אז הייתי אומר כי י"י ומלך שנוכר כאן אחד הוא, כי 'ישמח' באחר משמע, אשר איננו י"י. 'תאות לבו נתתה לו וארשת שפתיו בל מנעת סלה' [ג] — על אלוהות שבו אתה יכול לומר, דאם כן נמצאת אומר כי שני אלוהות יש, והאחד נתן לשני; ואם על אישות שבו נאמר, רצה לומר: מנשיית², — הנה ראינו כי לא כן היה, כי כמה פעמים התפלל על נפשו ועל הצלתו ולא נענה כדכתיב במזמור 'שמעה י"י צדק הקשיבה ריגתי': 'פלטת נפשי מרשע חרבך' [יו, ג]; וגם במזמור הסמוך לו נאמר 'ואתה י"י אל תרחק אילותי לעזרתי חושה; הצילה מחרב נפשי מיד כלב יחידתי' [כב, כ—כא]. הנה ראינו כי 'ארשת שפתיו' נמנע ממנו ולא נתן לו את תאוות נפשו. ובמזמור 'בך י"י חסיתי' כתיב 'כי שמעתי דבת רבים וגו' לקחת נפשי ומזמו וגו' בידך עיתותי הצילני מיד אויבי ומרודפי' [לא, יד—טז] — והוא לא ניצל מחרב ומיד אויביו אשר רדפוהו לקחת נפשו. 'חיים שאל ממך נתתה לו אורך ימים עולם ועד' [כא, ה] — אם באלוהותו נאמר, לדברך מי נתן לו? והלא הם אומרים כי אלוהים — בראשית הוא³; ואם על אישות שלו נאמר, — הנה ראינו כי אורך ימים לא נתן לו, כי לא חיה חצי ימיו. כי ימי שנות האדם שבעים שנה נאמר, והוא לא חיה כי אם שלוששים ושתיים שנים⁴. ואין אדם יכול לומר שלא מת ישו, כי כל עיקר אמונתם שזוהו שאומרים כי ישו טעם טעם מיתה בשבילם.

קנו אלי אלי למה עזבתני רחוק מישועתי דברי שאגתי [תהלים כב, ב]. פותרין המינים מזמור זה: ישו אמרו בעת תלייתו¹. ובספריהם: "אלי אלי פוקדיני למה עזבתני", ויש כמורכן כתוב בספרי המינים "אלי אלי ראה אותי למה עזבתני רחוק מישועתי חטאתי"². והנך רואה כי ישו בעצמו הודה שהוא חוטא, ואיך תאמר כי אלוהים הוא? גם נמצא שישו היה מתלונן על מה שעזבו אלוהים, ואם כן לא היה צדיק, כי כן אמר בתהלים 'נער הייתי גם זקנתי ולא ראיתי צדיק נעזב וזרעו מבקש לחם' [תהלים לו, כה].

קנה אלי אלי למה עזבתני. אומרים המינים: שתי רשויות, האב והרוח,

קנו 1. יוסף המקנא, עמ' 103, סי' קיב; ועיין רש"י לפסוק. 2. Menschheit = תכונת אדם (גרמנית). 3. ראה סי' קסח. 4. ראה סי' פא.

קנו 1. עיין מלחמות השם, עמ' 66, הע' 9. 2. וולגאטה; מתי כז, 46.

ולכן צעק ישו בעת תלייתו 'אלי אלי'¹. והוא מבואר לפנינו²: אם כן רשע היה, כיוון שנעזב שנאמר 'ולא ראיתי צדיק נעזב'; ומשל הדיוט הוא: מי שאין הקדוש-ברוך-הוא חפץ בו ועזבו, אז השדים לוקחים אותו³. 'ואנכי תולעת ולא איש' [תהלים כב, ז] — אומרים שזה אמר מרוב ענווה; 'כי אתה גוחי מבטן' [י] — ממריא⁴ אמי; 'סבבני פרים רבים' [יג] — היהודים ששפטוהו; 'כארי ידי ורגלי' [יז] — בספריהם כתוב: "פודירונט"⁵ ידי ורגלי, ואומרים שזוהו המסמרות שהיה מסומר בידיו ורגליו לשתי-וערב כשנתלה. ויש להשיב, כי דבר זה לא היה בישראל, לתחוב המסמרות ברגליים וידיים של בני-אדם הנסקלן או הנתלין. 'אספר כל עצמותי' [יח] — בספריהם כתוב 'ספרו כל עצמי'⁶; 'יחלקו בגדי להם ועל לבושי פיליו גורלי' [יט] — פותרין: כשתלאוהו חלקו בגדיו ביניהם⁷; 'אכלו וישתחוו כל דשני ארץ לפניו יכרעו כל יורדי עפר ונפשו לא חייה; זרע יעבדנו יסופר לאדני לדור; יבואו ויגידו צדקתו לעם נולד כי עשה' [ל—לב] — אלו הפסוקים כתובים בספריהם בעניין זה: לפניו יכרעו כל אשר ירדו בעפר, ונפשו לא חייה — "לו" כתוב⁸. ופותרין שכך אמר ישו: 'כי לי"י המלוכה ומושל בגוים' [כט], ולא ביהודים לבד מושל כמו שהיה עד עכשיו, וכל הגוים כמו שאכלו עד כאן כל דשני ארץ — כן רשאים עדיין לעשות, ובלבד שישתחוו לאביהם שבשמים, על ישו אשר פדה בנפשו את הנפשות אשר ירדו לגיהנם; והאפושטלוס יגידו צדקתו לעם נולד.

תשובה: איך תוכל לומר כי ישו אומר 'אלי אלי למה עזבתני'? הלא בעוזן-גיליון כתוב: רוח בא מן השמים ונכנס במריא⁴ ולקח לו בשר⁹. ולדברך, כאשר אלוה עזבו לאותו הגוף, — מה דיבור ורוח היה באותו הגוף? ואם תאמר: גוף ונשמה היה לו לישו כשאר בני-אדם, וגם אלוהות היתה בו, — אם כן מה צריך היה לו ליכנס במריא⁴ במקום טינוף? די היה לרוח ליכנס בו לאחר שנולד! ועוד: אם כן הוא, שנכנס בו לאחר שנולד, — והרי מצינו כמו כן בשאר אנשים שהיה בהם רוח הקודש, כמו משה ואליהו ושאר נביאים, וכן בדוד הוא אומר 'ורוח קדשך אל תקח ממני' [נא, יג]; וכי מפני כך, שהיה בהם רוח הקודש, נאמר עליהם שהם אלוהות? ¹⁰ ואם

קנה 1. השווה סי' ב, הע' 1. 2. סי' קנו. 3. פתגם קרוב לזה עיין K.F.W. Wander, Deutsches Sprichwörter-Lexikon, Leipzig 1870, II טור 94, מס' 2272. 4. ואגנוזיל, עמ' 162—164: חריא. 5. foderunt = נקבו (וולגאטה), כרו במקום פארי; עיין מלחמות השם, עמ' 66, הע' 12; סי' הברית, עמ' 73. 6. Dinumeraverunt omnia ossa mea (וולגאטה). 7. מתי כז, 35; ועיין כהן, עמ' 155. 8. IIIi (וולגאטה). 9. לוקאס א, 35. 10. השווה סי' הברית, עמ' 30. 11. מלכים ב ב, יא; ז. 12. ראה סי' קנד, הע' 9.

תאמר: מפני האותות שעשה ישו לעיני העם נאמר כי הוא אלוהות, — והלא עשה גם כן משה אותות מרובים, וכן אליהו עלה בסער השמימה לעין כל¹¹, מה שלא עשה ישו, כי בעלייתו לא ראה אדם, אלא שהם אומרים כי מריא מגדלינא¹² ופטר חמור¹³ ראו והעידו עליו שעלה.

ואם תאמר, כי לפי שהנביאים נביאו עליו, לפיכך אנו אומרים כי אלוהים הוא, — דבר זה לא תמצאו בכל הנביאים, שיהא הנביא מתנבא על ישו בן מריא⁴, כי אפילו במקום שאתם אומרים פסוק על ישו רמזו, כי הא דכתיב בירמיהו 'והיה אדירו ממנו ומושלו מקרבו יצא' [ירמיה ל, כא], ואומר 'כי ברא י"י חדשה בארץ נקיבה תסובב גבר' [לא, כא]¹⁴ — כי בכל מקומות שתמצא בו אפילו שם אלוהות, לא תמצא שנאמר דווקא בו.

ואם תאמר: הלא ישעיהו אמר 'הנה העלמה הרה ויולדת בן וקראת שמו עמנו אל' [ישעיה ז, יד], ותרצה לומר: מכאן שקרוי אל¹⁵, — לדברך כמו כן אני יכול למצוא לך אלוהות על-פי שמותם, כגון שמואל בן אלקנה שנולד לחנה על-פי הדיבור¹⁶ כשהייתה עקרה; כי שמואל זהו "שמו אל", בלשון גלחים: "נומן סואום דיאוש"¹⁷. ויחזקאל זהו "אל חזק" ובלשון גלחים "אומניפוטנטי דיאו"¹⁸; ועזריהו: "פורטי דיאו"¹⁹, וכן הרבה שמות שבמקרא. ואם תאמר: גם שמו הוא מעיד עליו, כי ישו זהו בלשון עברי "מושיע", — תשובה: דבר זה לא היה ואינו יכול להיות בכל לשון העברי, להיות תיבה מגזרת מושיע בלי עי"ן. ועוד: אם כן תוכל לומר ביהושע — זהו "יה מושיע"²⁰.

ואם תאמר: לא כי, לכל אלו מצינו שהיה להם אב, מה שאין בו בישו שנולד מאם בלא אב, — הרי אליהו מוכיח, כי אביו לא תמצא בכל המקרא, ואומר אני גם כן כי בלא אב נולד, וקח אותו לך לאלוהים, לפי שאיני מוצא בישו יותר מבשאר בני-אדם.

קנט אלהי אקרא יומם ולא תענה [תהלים כב, ג]. אומרים שזה אמר ישו. והרי דבריהם סותרין זה את זה, כי במזמור למעלה אמר 'תאות לבו נתתה לו וארשת שפתיו בל מנעת סלה' [כא, ג], וכאן הוא אומר 'ולא תענה'¹.

13. עיין לוקאס כד, 12. ואגנוזיל, עמ' 164 מעיר: כאן הם מזכירין את שם הקדוש פטרי בלשון גנאי וקורין אותו חמור; וראה מבוא עמ' 19. 14. עיין מלחמות השם, עמ' 79, הע' 5; והשווה ס' פד. 15. ראה ס' קב. 16. ואגנוזיל, עמ' 165: ר"ל הקב"ה. 17. Nomen suum Deus. 18. Omnipotenti Deo. 19. Forti Deo. 20. אבל עיין רש"י, במדבר יג, טז, על-פי סוטה לד ע"ב.

'ואתה קדוש יושב תהלות ישראל' [כב, ד] — הרי לך כי ישו בעצמו הודה כי קדוש ועיר² יושב תהלות ישראל הוא, ולא תהלות קרישטנהייט³. ואם תאמר: ישראל זהו קרישטנהייט, — תשובה: הלא זה השם נקרא לנו מימי יעקב אבינו ועל שמו נקרינו ישראל, אבל הם לא מחלצי יעקב יצאו, כי בני אדום המה⁴. וגם יש מהם שאומרים, כי מסורת בידם כי מבני יפת הם⁵, ואנו בני שם; וסוף-סוף מעולם לא נקראו ישראל. ואם תאמר: נקראו ישראל, לפי שהם שרי⁶ אל ומאמינים בו, — אם כן כל הדורות שהיו קרויים ישראל עד שלא בא ישו, כולם היו שרי אל ומאמינים, ולמה הם כולם ירדו לגיהנם? ועוד: אם מפני ראייה ואמונה הם קרויים ישראל, — והא אנו רואין ומאמינים באלוהי השמים ולא הם! ועוד: שהרי קריאת השם "ישראל" ולא "ישראל"!

קס בכ בטחו אבותינו בטחו ותפלטמו [תהלים כב, ה]. אמרו: ישו אומר, — אם כן נמצא שהיה לו אב. 'ואנכי תולעת ולא איש חרפת אדם ובזוי עמ' [ז] — נמצא שהיה מודה כי רימה תכסה על בשרו, שאם אלוהים הוא — דבר שאינו כן, — לא היה לו לדבר, ואפילו מפני ענווה. אלא כך היה לו לומר: אל אנוכי ולא איש, וכל זה אני סובל בענוותנותי, שכל רואי ילעיגו עלי, כדי להצילכם, ואז היה ענווה וגילוי שמו. 'עליך השלכתי מרחם מבטן אמי אלי אתה' [יא] — אבל לא ברחם ובבטן. ואם על התלוי נאמר, — והלא הם אומרים שנולד ממצח אשה וזנה¹, והרי הפסוק מעיד שנולד מרחם כשאר נולדים; הרי ספריכם מכזבים, שאומרים שחרוץ נכנס בתוך מריא².

אל תרחק ממני כי צרה קרובה כי אין עוזר [יב] — שומע אני שאם היה לו עוזר, ברצון היה ניצול ושללא ברצונו היה מה שהומת, אלא צרה הייתה לו, ואיך תאמר כי רצונו היה? 'סבבוני פרים רבים' [יג] — וכי היכן מצינו שישראל נקראו פרים? רומיים ושאר עמים נקראים כך כדפירש בישעיה: 'כי קצף לי"י על כל הגוים וגו' וירדו ראמים עמם ופרים עם אבירים' [ישעיה לד, ב-ז]³, וכן כל בהמות וחיות שבדגיא⁴ כולם פתרים דגיא⁵ על האומות.

קנט 1. השווה ס' קנ, קנא. 2. בארמית: מלאך. 3. ראה ס' ל, הע' 17. 4. ראה מבוא עמ' 14. 5. עיין יוסטינוס מארטיר, פרק 139; לעיל ס' קמו, הע' 5 (יון הוא מבני יפת — בראשית י, ב); ע"ע רוזנטל, מחקרים, עמ' 282, הע' 115. 6. מלשון שור, לראות. 7. ראה מבוא עמ' 15.

קפ 1. על-פי ירמיה ג, ג. ואגנוזיל, עמ' 167: ר"ל ממצח בתולה טהורה. אפשר שהוכתב רמז לכפירה הקאתארית, שלפיה נולד ישו מן האוזן ולא מן הרחם, עיין Borst במקום הנ"ל, עמ' 163, הע' 2. 2. לוקאס א, 35. 3. עיין ילקוט שמעוני, פרנקפורט דמיין תמ"ז, ישעיה סוף רמז רצא. 4. פרק ז-ח. 5. ראה

'היה לבי כדונג נמס בתוך מעי' [תהלים כב, טו] — ומפני מה היה מפחד ? והלא הם אומרים כי כן היה רצונו, וגם היה בידו למחות אם היה חפץ. 'כארי ידי ורגלי' [יז] — טעות הוא בידם שאומרים "כארו" כתיב, ובלשון גלחות "פודירונט", ובפתרון המזמור הוא מפורש⁵. 'הצילה מחרב נפשי' [כא] — לדבריד, זהו שנאמר לך למעלה: 'אקרא יומם ולא תענה' [ג], דהא ודאי לא נענה שהרי לא ניצל מידם, כי כל הצלה זו אינו לפותרה אלא עליו בחייו, כי במותו לא נמסר בידם. וגם הנה דבריהם מסותרים, שאמר למעלה 'וארשת שפתיי בל מנעת סלה' [כא, ג]⁶.

'אספרה שמך לאחי בתוך קהל אהללך' [כב, כג] — אם כן היו לו אחים לתלוי, וגם בעוון-גיליון נאמר שהיו לו אחים⁷, שמעון ויעקב, אם כי לא הייתה מריא⁸ בתולה. וכי יש לאלוהים לספר ? 'אספרה שמי' היה לו לומר. וכי יש לאלוהי אחים ? וגם היכן נתקיים זה שאמר 'בתוך קהל אהללך' ? והלא לאחר שהומת שוב לא בא בקהל ! 'ראי יי' הללוהו כל זרע יעקב כבודו וגורו ממנו כל זרע ישראל' [כד] — ואם כדבריהם, כי ישו בא להציל את העולם שלא יהיו כולם יורדים לגיהנם, טוב לחטוא כמו שהיו עושים בתחילה⁹ ; אם כן למה בא ומזהיר זרע יעקב וישראל יותר משאר אומות ? 'לפניו יכרעו כל יורדי עפר' [ל] — לדבריהם, שאומרים שישו אמר כן, 'לפני יכרעו' היה לו לומר, שהרי הוא פדאם בנפשו ולא אביו. ומה שכתוב 'ונפשו לא חייה' [שם] — אם בחיותו הוא רצה לומר, הנה ידענו כי כן היה, שהרי מת ונקבר ; ואם בנשמתו הוא אומר, שומע אני שלא נעשה בנשמתו אלא מה שנעשה לשאר נשמות שהוציא מגיהנם, שהרי כמו כן נפשם לא חייה.

'זרע יעבדנו' [לא] — וכי אלוה בר זרע הוא ? ואם תאמר : על מאמיניו הוא אומר כן, — דבר זה לא תמצא בכל המקרא, שיהא הקדוש-ברוך-הוא קורא למאמיניו 'זרע', כי אין לומר זרע אלא ביוצאי חלציים כעניין שנאמר 'זרע אברהם אוהבי' [ישעיה מא, ח]. ופתרון המזמור : דוד אמרו על שנלחם בעמלקי כשפשטו ושללו את ארץ פלשתים וארץ יהודה וצקלג שרפו באש.

קסא פותרים המינים על מי טבילתם : כי הוא על ימים יסדה ועל נהרות יכוננה וגו' שאו שערים ראשיכם והנשא פתחי עולם ויבוא מלך הכבוד [תהלים כד, ב—ז] — כך אמר ישו כשבא לתיכנס בגיהנם לקחת לו הנפשות¹. תשובה : ולדבריד, כך היה לו לומר — "כי הוא

סי' קנח, הע' 5. 6. ראה סי' קנו. 7. ראה סי' קפו. 8. ואגנוזיל, עמ' 168 : חריא. 9. השווה סי' קכא.

קסא 1. הירונימוס, פ"ל 26, טור 887 ; והשווה יוסטינוס מארטיר, פרק 36 ; ס' הברית

על מים יסדה", זהו הטובל בהם, הוא יעלה בהר ה' ; או : 'מי יעלה בהר יי' [ג] — זה הנטבל בהם, אבל כשהוא אומר 'מי יעלה בהר יי' וגו' נקי כפים ובר לבב וגו' [ג—ד] — משמע לנו כי נקי-כפיים הוא שיעלה בהר יי', ועל שהוא נקי-כפיים הוא עולה, ולא על 'כי הוא על ימים יסדה' ; ועוד : מאי דכתיב 'מבקשי פניך יעקב סלה' [ו] — "קרישטין"² היה לו לומר, כי הם לא נקראו יעקב ולא מבני בניו המה, כי בני עשו הם ונקראים אדום³. ויש טפשים⁴ בהם שאומרים, כי לא מבני אבות הם, אלא בני יפת הם⁵, והאבות ובני ישראל מבני שם הם, וכנענים⁶ מבני כנען. וכן נראים הדברים דכתיב 'בני יפת גומר ומגוג וגו' ובני גומר אשכנז וריפת' [בראשית י, ב—ג], והגויים נקראים אשכנזים, ולשון בני-אדם הוא שקורין להם ארץ אשכנז⁷. ואף-על-פי שיש בהן המדברים לשון לעז⁸, זהו מיעוטן, אבל כל עיקר הגויים אשכנזים הם. וישראל הם באו משם דכתיב 'אלה תולדות שם וגו' [יא, י] עד 'תרח הוליד את אברם' [כו].

קסב שאו שערים ראשיכם והנשא פתחי עולם ויבוא מלך הכבוד. ולדבריד, הרי מצינו שישו בעצמו ירד לגיהנם, והא כתיב 'לא תתן חסידך לראות שחת' [תהלים טז, י] — בלשונם : "לא תתן קדושך לראות גיהנם"¹. וכל אותם פסוק ופסוק אשר למעלה הימנו — 'לכן שמח לבי ויגל כבודי אף בשרי ישכון לבטח' [ט] — שני פסוקין הללו פותרין המינים בישו². נמצא דבריהם סותרים זה את זה. ועוד : כשהוא שואל 'מי הוא זה מלך הכבוד' [כד, י], היה לו להשיב : ישו זה מלך הכבוד. ואם יאמר : מי אומר 'מי הוא זה מלך הכבוד' ? תשיב ותאמר לו : ענן כבוד יי' אשר מילא את הבית³.

קסג תן להם כפעלם וכרוע מעלליהם וגו' כי לא יבינו אל פעולות יי' [תהלים כת, ד—ה]. הנה הדברים הללו סותרים את דברי עוון-גיליון שכתוב בו, כי ישו בשעת מיתתו אמר 'אבי סלח להם מה שעשו כי אינם

(הוויכוח המיוחס לרד"ק), עמ' 88. 2. ראה סי' קכג, הע' 2. 3. ראה מבוא עמ' 14. 4. ואגנוזיל, עמ' 170, מעיר : חכמים מלומדים. 5. ראה סי' קנט, הע' 5. 6. כינוי לסלאווים, עיין קוהוט, ערוך השלם, ערך כנען. 7. גרמניה, עיין ש. קרויס, תרביץ ג (תרצ"ב), עמ' 423 ואילך ; י' מאן שם ד (תרצ"ג) עמ' 391 ואילך. 8. צרפתית או איטלקית.

קסד 1. Nec dabis sanctum tuum videre corruptionem (וולגאטה) ; השווה מעשי השליחים יג, 35. 2. הירונימוס פ"ל 26, טור 858. 3. מלכים א ח, יא.

מבינים מה הם עושים¹, וכאן הוא אומר שמוסר דין עליהם על שעשו כן². ומה שכתוב 'ויעלו לבי' [ז] — סופריהם הטעום³, וגם הטפשים⁴ מודים כי אין זה מלשון ירונימוס⁵ ההופך לשון העברי ללשון לטיין, אלא אחרים כמו כן כתבו ספר תהילים לפי משמעות ולא לפי לשון התיבות, לכן יש לומר כי הם הטעום: 'י"י עוז למו'⁶ ומעוז ישועות משיחו הוא' [ח].

קסד בידך אפקיד רוחי [תתלים לא, ו]. זה אומרים שאמר ישו בשעת יציאת נשמתו¹; 'שנאתי השומרים הבלי שוא' [ז] — אלו השומרים את קברו²; 'אשר ראית את עניי' [ח] — כתבו 'עוניי'³; 'חנני י"י כי צר לי' [י] — כשמסרוהו ולשתי-וערב תלוהו; 'כי כלו ביגון חיי ושונתי באנחה כשל בעוני כוחי' [יא] — כתבו 'כשל בעניי'⁴ כוחי, לפי שהוקשה בעיניהם לומר שהיה עוון בישו; 'מכל צוררי הייתי חרפה וגו' בהווסדם יחד עלי' [יב—יד] — כתוב 'בבואם יחד'⁵; 'בידך עיתותי' [טז] — כתבו 'בידך גורלי'⁶.

תשובה: כן דיברת שהמומור בישו מדבר, 'הטה אלי אונך מהרה הצילני' היה לי לצור מעוז לבית מצודות להושיעני' [ג] — הרי זה מכוב תורתם שכתבו בה כי ישו ברצון נפשו מת, ופה ראינו שהתפלל להיושע. וגם בעוון-גיליון עצמו כתוב שאמר ישו והתפלל לאביו שיקח הכוס מעליו⁷. ואם תאמר: מה שהתפלל ככה — לא מפני שהיה רוצה להינצל, אלא לפי שדרך בני-האדם להתפלל על צערם, ולפיכך פילל גם הוא כמו-כן, לפי שבכל דרכיו היה נוהג כדרך כל הארץ, — אם כן הנה כיזבתם מה שאמרתם כי עליו אמר דוד 'י"י בעוז ישמח מלך וגו' תאות לבו נתתה לו וארשת שפתיו בל מגעת סלה' [כא, ב—ג] — הרי כאן נמנעו ארשת שפתיו. ואם תאמר: על שלאחר מיתה הוא שהיה מתפלל שלא יתעכב בשוחה, — ומה היה לו להתפלל על מה שיארע לו לאחר מיתה, אם אלוהים הוא? שאף-על-פי שבהיותו בארץ בחיים היה מתפלל כדרך כל הארץ, מכל-מקום לאחר מיתה לא היה לו להתפלל, שהרי כבר חזר לאלוהותו ונפרד מבני-אדם.

קסג 1. לוקאס כג, 34; והשווה ס' ריב. 2. הירונימוס, פ"ל 26, טור 899. 3. תרגום הוולגאטה: *et refloruit caro mea* = וישוב ויפרח בשרי. 4. ראה ס' קסא, הע' 4; ס' קנה, הע' 8. 5. הירונימוס תירגם כהלכה *gavisum est cor meum* כהלכה *plebis suae*. 6. תרגום הוולגאטה: "לעמר". 7. ראה ס' קנה, הע' 7.

קסד 1. לוקאס כג, 46. 2. ראה ס' קנד, הע' 9. 3. וולגאטה *humilitatem meam* = ענותנותי. 4. שם: *in paupertate* = בעוני. 5. שם: *convenirent simul*. 6. שם: *sortes meae* = גורלותי. 7. ראה ס' קפת. 8. ראה ס' קנו.

'בידך אפקיד רוחי' — אם אלוהים הוא ורוחו ונשמתו היתה אלוהות, אם כן אצל מי היה לו להפקיד רוחו? 'כשל בעוני כוחי' — נמצא שישו היה חוטא ומלא עוון כשאר בני-אדם. וגם לפי מכתבם שכתבו "בעניי", אין לך לפרש אלא בעניות צדקה שהיה בו ועשיר בחטא, כי בכל מקום שכתוב "עניי", פותרין כן שהוא עני אצל הנשמה⁸. 'הצילני מיד אויבי ומרדפי' [לא, טז] — זה לא היה אלא בחייו, כי לאחר מיתה מי רדפו? 'תסתירם בסתר פניך' [כא] — פותרין שזה אמר ישו על אותן שהיו מריבין ומריצין עליו, ונמצא שהם מכזבים את תורתם דכתיב בה: כשנתלה ישו אמר לאביו — אבי, סלת להם כי אינם יודעים ומבינים מה שהם עושים¹⁰.

קסה לשלמה אלהים משפטיך למלך תן וצדקתך לבן מלך [תתלים עב, א]. כך היה דוד מתפלל על עצמו, שהוא מלך, ועל שלמה בנו. והמינים פותרים כל המזמור בישו¹ ואומרים שדוד אמר על ישו, דמלך ובן מלך — זהו ישו. 'ייראוך עם שמש' [ה], כלומר שהוא היה קודם שמש 'זלפני ירח' [שם], לכך כתוב 'לפני', רצה לומר "אנטי"² בלשונם. וכן 'יהי שמו לעולם לפני שמש ינון שמו' [יז] — אומרים כי זהו ישו שהיה לפני שמש³. תשובה בצידו: וכי מה רמז ישו בכאן? ולדברייך כל אומה ולשון יכולין כמו כן לומר: על אלוהותם נאמר. ועוד — וכי היה לדוד להתפלל על ישו: תן לו משפטיך וצדקתך? וכי תאמר: דוד בנבואה הוא אמר כן ולא כמתפלל, — אם כן "תתן" היה לו לומר. 'ייראוך', שאומרים בלשונם "אנדט"⁴, זהו לשון כלייה, נמצא שדוד ניבא על ישו שתכלה יראתו עם השמש, שכן הוא אומר. ועוד: הרי נמצאת אומר, כי לפני שמש לא היה כי אם עם השמש והירח, והשמש והירח ברביעי נתלו⁵; נמצא כי ישו לא יוצר בראשית הוא. [ועוד:] סתם 'עולם' שבתורה אינו אלא כימי אדם על הארץ⁶. 'זלפני ירח דור דורים' [ה] — וכי קודם ירח מה דור דורים היו?

9. לפיכך פירש כאן הירונימוס, פ"ל 26, טור 908: קול תכנסיה ולא קול ישו מדבר כאן. 10. ראה ס' קסג, הע' 1.

קסו 1. הירונימוס, פ"ל 26, טור 1027 ואילך; והשווה תשובת הנוצרים, ס' ג; בראשית רבה, מהד' תיאודור, עמ' 6. 2. ante (וולגאטה). 3. על-פי האמונה הנוצרית היה ישו שותף למעשה בריאת העולם, ולכן היה קיים "לפני שמש"; עיין אל העברים א, 1—2; אל הקולוסיים א, 15—17. 4. הנוסח בתרגום השבעים הוא "ויאריך" במקום "ייראוך", ועל-פי זה תרגמו בוולגאטה: *et permanebit*, et permanebit. 5. ראה ישו תימשך כל ימי השמש ותיפסק *endet* בגרמנית) עמם. 6. בראשית א, יד—ט. 7. משפט זה מתייחס כנראה אל פסוק יז המובא בקטע הזה, והוא בא לחזק את הטענה שאין להוכיח מן הפסוק שישו היה לפני בריאת

קפו דבר אחר: אלהים משפטיך למלך תן וצדקתך לבן מלך. פוקרים המינים: מלך ובן מלך זהו האב והבן. כך תשיב להם: לדבריכם 'מלך' זהו האב ו'בן מלך' זהו הבן, ואם הייתם אומרים שמתפלל לאב ליתן קצת צדקו לבן, דבר הוא; אבל שהוא מתפלל שיתן משפטו למלך שהוא האב, — כלום יש גדול מהאב? ועוד: 'יפרח בימיו צדיק' [ז] — משמע: בעוד היותו חי, מכלל שיהיו ימים שלא יתה חי. ועוד: מהו 'וישתחו לו כל מלכים כל גוים יעבדהו' [יא]? והלא יהודים וישמעאלים וטרטרים ורוב עמים לא ישתחו לו! ואומר 'ירד כמטר על גו' [ו] — הא ודאי אין יראת ישו מועלת אלא כמטר של רחילא גזווא² שהוא יורד לקלקול. 'ורוב שלום עד בלי ירח' [ז] — ומה שלום היה בימיו של ישו או לאחריו? 'ירד מים עד ים' [ח] — ולא בים: אף לדברך אין ישו שולט לא בשמים ולא בימים, רק ביבשה. 'ויחי ויתן לו מזהב שבא ויתפלל בעדו תמיד' [טו] — וכי על חיות ישו ועושרו היה דוד מתפלל? והלא כל העולם יתפלל בעדו תמיד; נראה לי כי כאן הפכו המקרא וכתבו 'ויתפללו אליו'. 'לפני שמש ינון שמו' — הפסוקים סותרים זה את זה: למעלה כתוב 'עם שמש' וכאן 'לפני שמש', והם קורים "קודם השמש"⁴. וכתוב 'ברוך יי אלהים אלהי ישראל' [יח], ולא כתיב "ברוך ישו אלוהי קרישטנהייט"⁵.

קפו אלהים זדים קמו עלי ועדת עריצים בקשו נפשי ולא שמוך לנגדם [תהלים פו, יד]. אומרים המינים: זהו היהודים שהמיתו את ישו¹. תשובה: כאן אנו מוצאים שישו איש חוטא היה דכתיב 'כי אתה אדני טוב וסלח' [ה], ואין סליחה אלא על החטא. וגם מצינו שהוא כשאר בני־אדם נוצר בגוף ובנשמה וכל רוח־אלוהים לא היה בקרבו, כי פעם אחת היה הוא ופיטרוש ויוהנש תולכים בדרך, ויהי לעת ערב והנה הם באים בתחתית החר. אמרו לו: אנה אנחנו עולין ואנה גלין הלילה? כי לא ראו בית וכפר, והיה להם לעלות ולילך מעבר להר, והיו יראים שיחשיך עליהם הלילה

העולם. אצל ואגנטייל מובא המשפט בצורת קטע בודד לפני סי' קסה, עמ' 174. על מובנו של "עולם" במקרא השווה אלכו, עיקרים ג טז; רד"ק, ס' השרשים, בערכו; H. Loewe, "Jerome's Rendering of 'עולם'", HUCA 22 (1949) pp. 265ff.

קפו 1. השווה ס' הברית, עמ' 49, 75, 85. 2. רחל גזווא שהמים מחליקים מעליה על־פי גיטין ז ע"א למטה, והשווה שבת נד ע"ב. 3. et adorabunt de ipso (וולגאטה). 4. ראה סי' קסה, הע' 2. 5. ראה סי' ל, הע' 17.

קפו 1. אוגוסטינוס, פ"ל 37 טור 1095. 2. סיפור זה איננו באוונגליון, והוא

קודם שיגיעו לשום כפר. אמר להן ישו: כשנבוא לראש ההר, נראה לכל הצדדין אנה יש מקום ללון ונפנה שם². ויש להבין מכאן, כי אפילו רוח נבואה לא הייתה בו, כיוון שלא ידע מה שהיה בצד השני מעבר להר.

קסה נאם יי לאדני שב לימיני עד אשית אויבך הדום לרגליך [תהלים קי, א]. כאן פותרים המינים ואומרים שאמר דוד בנבואה, שכך אמר האב לישו בנו: 'שב לימיני'¹. 'עמך נדבות ביום חילך' [ג] — וכתבו "עמך נדבה תחילת יום חילך"² — כלומר כי עמו נברא העולם. 'מרחם משחר לך טל ילדותך' [שם] — 'משחר', כך קורין לכוּכב של שחר ואומרים כי כך רצה לומר, שמקדם כוכבים היה³. ותשובתו בצידו: 'נאם יי לאדני' — וכי לאיזה היה קורא דוד "דומינו" סתם, ולאיזה היה קורא "דומינו מיאו"⁴, פירוש "אדון שלי"? 'מטה עוזך ישלח יי' [ב] — שומע אני כי הוא לא יי, וגם כל עוז והדר לא היה בו כי אם שישלח אותו אחר. ואם תאמר: הוא המשלח והגשלה, — אם כן "מטה עוזי אשלח משמים" היה לו לומר. "עמך נדבה בתחלה" — כאן טעה הסופר הראשון⁵ מעט וכתב לפי המשמעות "עמך נדבות", והם עזרו להטעות הרבה וכתבו בדורות אחרונים דמשמע בראשית. אבל "עמך נדבות" יש לנו לפרש בטוב לפי פירוש ראשון. כך אמר אבישי לדוד: עמך נדיבים, עמי הארץ מזומנים ביום חילך ללחום מלחמותיהם⁶. ומה שכתבו "מקודם השחר ילידתך" — הנה מתוך דבריהם נמצאו מכוזבים, שהרי לא נולד עד שבאתה מריא אמו וילדתו. 'רדה בקרב אויביך' [ב] — הנה ראינו שרדו בו אויביו ולא הוא בהם. ועוד: אפילו לפי דבריהם ראינו מה שאין בישו נאמר זה⁷. אומר אני כי באחד בכל אלוהי העמים נאמר שגולדו כמו־כן, כי מה רמז ישו יש כאן? ועוד: היכן נאמר כאן להאמין בו ולקבלו לאלוהות?

אפוקריפי, והשווה מתי יז, 1.

קסה 1. מתי כב, 43—44, והרבה מקבילות; השווה תשובת הנוצרים, עמ' 50, סי' נד. 2. Tecum principium in die virtutis tuae in splendoribus sanctorum ante luciferum genuite. 3. (וולגאטה); ועיין ס' הברית, עמ' 47—48. 4. Domino meo. 5. מתרגם ספר תהלים שבולגאטה, ראה סי' קנה, הע' 7—8. 6. רש"י, פירוש שני. 7. שהרי ישו לא רדה באויביו. לכל הקטע הזה השווה רד"ק ולעיל סי' סו.

קטט דבר אחר: נאם י"י לאדני וגו'. תשובה: היכן תראו ובאיזה מקום תמצאו שהאב קורא לבנו "אדוני"? בודאי אין זה דרך ארץ! ועוד: באיזה חייל הלך ישו שנתנדבו ללכת עמו, ומי היו המלכים שגלחמו עמו? ולהיכן נאמר לישו 'שב לימיני'? אלא כך פירושו¹, שסיפר דוד ואמר: הקדוש-ברוך הוא אמר לאדוני אברהם 'שב לימיני', והוא היה זקינו של דוד, וכן דרך עולם שקוראים לזקיניהם אדוניהם. וי"י אמר לאברהם 'אנכי מגן לך' [בראשית טו, א], והאיש יושב לימין המגן, שהרי האיש נושא המגן ביד שמאלו; נמצא הקדוש-ברוך הוא המגן יושב לשמאלו של אברהם. ואברהם הוא יושב לימין הקדוש-ברוך הוא. ובמלחמות אמרפל וחביריו נאמר זה לאברהם. 'מטה עוזך ישלח י"י' — פירוש: אל תירא כי הם רבים ואתה מעט; י"י ישלח לך מטה עוז ותדרה בהם. 'עמך נדבות' — זה ענר אשכול וממרא שהם עמך דכתיב 'והם בעלי ברית אברהם' [יד, יג]; הם התנדבו ללכת עמך לאותו חייל דכתיב 'וחלק האנשים אשר הלכו אתי ענר אשכול וממרא' [כד]; ובנדבה הלכו עמו דכתיב 'וירק את חניכיו ילידי ביתו' [יד], נמצא שמעצמן יצאו בנדבה. 'בהררי קודש' [תהלים קי, ג] — בגבורת הקדוש-ברוך הוא. ומי גרם לו זה? 'טל ילדותך' [שם] — פירוש: זכות שהזכרתי 'מרחם משחר' [שם], כלומר סמוך ליציאתך מן הבטן. 'נשבע י"י ולא ינחם' [ד] — שתהא כהונת מלכי-צדק שלך: 'על דברתי מלכי-צדק' [שם], כלומר על הדבר אשר בירך את אברהם קודם הקדוש-ברוך הוא כדכתיב 'ויאמר ברוך אברהם לאל עליון וגו' וברוך אל עליון אשר מיגן צריך בידך' [בראשית יד, יט—כ]. י"י על ימינך מחץ ביום אפו מלכים' [תהלים קי, ה], שנאמר 'ויחלק עליהם לילה הוא ועבדיו ויכם' [בראשית יד, טו]. כל זה, אמר דוד, עשה הקדוש-ברוך הוא לזקיננו. ואחר-כך מתפלל על עצמו: 'ידין בגוים מלא גיוות' [תהלים קי, ו] — כלומר: כך ידין לי הקדוש-ברוך הוא ויהרוג הרבה גויות; 'מחץ ראש על ארץ רבה' [שם] — הוא ראש של רבת בני עמון אשר הרים ראש על מבצר הנחר שהיה שותה, כלומר על חוזק מבצר המים אשר ברבה דכתיב 'וישלח יואב מלאכים אל דוד ויאמר גלחמתי ברבה גם לכדתי את עיר המים' [שמואל ב יב, כז].

ותקשה למינים עוד: מאחר שאתם אומרים שאב והבן ורוח-הקדוש אחד הוא, — ותלא אין אחד יכול לומר כך? אם לא שיהיו שניים. אמנם כי אין זה הפסוק משמע אלא כי האחד ירא והשני מחזיק אותו, כלומר: שב לימיני ואל תירא. הלא תראה כי הם שניים, אחד גיבור ואחד חלש. ועוד: משמע שהאחד יושב והשני עומד, ואותו שיושב אומר לעומד: שב לימיני — על

קטט 1. רש"י, פירוש ראשון; רד"ק; עלי-פי נדרים לב ע"ב ומקבילות. 2. נאום

כורחך שניים הם. ועוד: אם כדבריתכם ששניים אחד הם, — ולמה לא אמר: "נשב עד שעשינו את אויבינו הדום רגלינו"? על כורחך כי לא אלוהות ואדון אחד הם.

ועוד תשובה: שהם אומרים כי אלוהים הוא, — אם כן הם כופרין בי"י, שהרי כתוב בתורה 'ראו עתה כי אני הוא ואין אלהים עמדי אני אמית ואחייה מחצתי ואני ארפא ואין מידי מציל' [דברים לב, ט]. ואם יאמר לך: 'אני אני הוא' — משמע ששניים הם, האב והבן³, — יש להשיב: אני הוא שבים ואני הוא שבהר סיני; ואף-על-פי שבים נגלה כגיבור איש-מלחמה ובהר סיני נגלה כזקן יושב ודורש ומלמד, אל תאמר: שתי רשויות הן, כי אם י"י אחד הוא⁴.

קטע נאם י"י לאדני שב לימיני. אומרים המינים שהאב אמר לבן: שב לימיני 'עד אשית אויבך הדום רגליך' — אלו היהודים שתלאוהו, הם אויביו. ויש להשיב: הרי דוד אמר פסוק זה, ובימי דוד הם נעשו שונאיו? והלא לא גולד ולא נמסר בידם ולא תלאוהו באותו זמן. ואם תאמר: 'אויביו' — זהו השדים שבגיהנם, שהיו מושלין בצדיקים וברשעים¹, — אם כן למה ירד לגיהנם לגזול מן השטן הנשמות שגיתנו לו במתנה? ² היה לו להמתין הנדר שנדר לו אביו שיתנם לו להדום רגליו. ואם פשט המקרא משמע להבא, ודוד אמר הנבואה על העתיד, אז אשאלך: ישיבה זו באיזה עניין היתה, ואיך היה יושב אצל אביו קודם שנולד? ועוד: קודם שציוות לו לישב, איך נהג, איך שכב, איך עמד? ³ ואם תאמר שעמד, — והיכן היה עומד? אם לפני אביו או לאחוריו או לצדדיו או עומד באוויר, ואמר לו אביו 'שב לימיני'? הנני שואל אותך: ישב או לא? ואם תאמר: ישב, נמצאת משווה אותו שתי רשויות יושבות זה אצל זה; ואם תאמר: לא ישב, נמצא שעובר מצוות אביו⁴. ואם כדברייך, שהאב אמר לבן 'שב לימיני', — אם כן אין כוח ביד הבן לשית את אויביו הדום רגליו אלא בעזרת האב, ואם כן מסירה גדולה מסר האב לבנו: הבן ירד והיה סבור שאביו ישית את אויביו הדום רגליו, ונהפך הוא, שהוא נעשה הדום רגליו אויביו.

אפס מקרא זה אמר דוד על עצמו, ופתרונו: נאום י"י אלי בשביל אדוני-שואל הרודף אחרי⁵ — 'שב לימיני' עד אשית שואל אויבך הדום רגליך.

י"י לאדני וגו'. 3. עיין מלחמות השם, עמ' 59, הע' 64. 4. כעין זה בפרקי רבי אליעזר, ראש פרק לד.

קטע 1. ראה מבוא עמ' 15. 2. השווה סי' רג, הע' 17. 3. השווה נסתר הכומר, עמ' 5. 4. השווה סי' סז. 5. רש"י, פירוש שני. 6. ראה סי' קלה.

ואם תאמר: כיצד יושב דוד לימין הקדוש-ברוך-הוא? — יש להשיב: 'לימיני', רצה לומר, אני אעמוד לימינך להושיע נפשך, כעניין שנאמר לעיל במזמור הסמוך לזה: 'כי יעמוד לימין אביון להושיע משופטי נפשו' [תהלים קט, לא]. עניין אחר: 'שב בעזרת שאול הימיני דכתיב' ויען שאול ויאמר הלא בן ימיני אנכי [שמואל א ט, כא]. ומלת 'לאדני' — רצה לומר: בשביל אדוני, כמו 'י"י ילחם לכם' שמות יד, יד, רצה לומר: בשבילכם. ועוד יש לפרש: 'שב לימיני' — המתן לתשועת ימיני הנפרעת משונאי ישראל שנאמר 'ימינך י"י נאדרי בכח ימינך י"י תרעץ אויב' [טו, ו]. ומצינו לשון "ישיבה" שהוא המתנה אצל ישועה ומלך דכתיב 'כי ימים רבים ישבו בני ישראל אין מלך ואין שר' [הושע ג, ד].

'מרחם משחר' — והרי מרחם טומאה יצא ישו כשנולד שנאמר 'אשה כי תזריע וילדה זכר וטמאה שבעת ימים כימי נדת דותה תטמא' [ויקרא יב, ב]. ואם תאמר: במקום קדוש וטהור נולד, — והרי כתיב 'פעלך בקרב שנים חייהו' [חבקוק ג, ב], והם דורשים "בקרוב שניים"⁶, שור וחמור; נמצא שהוא נולד במקום לכלוך וטינוף וסרחון ואשפה ברפת בקר. 'אתה כהן לעולם' [תהלים קי, ד] — אם הוא כהן, דוחו עבד משרת, אם כן אינו אלוה. 'מנחל בדרך ישתה' [ז] — זהו נחל סרוח וטיט הנמשך בדרך. ואם תאמר: הוא נחל מים חיים הנמשך בדרך ונובע ממקורו והוא ישתה ממנו, — וכי 'על כן ירים ראש' ? אדרבא! על כן יבוש ויכבוש פניו לקרקע ולא ישא ראשו ויהי אבל וחפוי-ראש, שצריך לשתות פן ימות בצמא. והרי משה גדול הימנו שנאמר 'יהי שם עם י"י ארבעים יום וארבעים לילה לחם לא אכל ומים לא שתה' [שמות לד, כח]. ואדם הראשון היה גדול הימנו, שהוציאו הקדוש-ברוך-הוא מאדמה טהורה וקדושה⁷, ולא היה לו אב ואם ולא סרח בבטן אשה.

קעא אהללה י"י בחיי [תהלים קמו, ב]. בעוד שאני חי, אבל לאחר מותי אין אומר ואין דברים. כך ישו: לאחר פגירתו היה רימה ותולעה ולא שוה לכלום. 'אל תבטחו בגדיכים בבן אדם שאין לו תשועה' [ג] — פירוש: הקדישים¹ שהתנדבו את עצמם למות על יראת ישו, אל תבטחו בהם שיתפללו בעדכם, כי אין תפילה לאחר מיתה. 'בבן אדם שאין לו תשועה' — גם אל תבטחו בישו שהוא בן-אדם ונתלה, כי לא יושיע, כי לא יוכל להושיע את עצמו ואיך יוכל להושיע את אחרים? 'תצא רוחו ישוב לאדמתו' [ד] —

7. השווה ירושלמי נזיר פ"ז ה"ב: נטל הקב"ה ממקום המזבח וברא בו אדם הראשון.

קעא 1. הקדושים, ראה מבוא עמ' 19.

רצה לומר: רוחו של אותו בן-אדם שתבטחו בו ותאמרו עליו שהוא בן-אלוהים. 'ביום ההוא אבדו עשתונותיו' [שם] וכל דעותיו ומחשבותיו, וייכלמו וייבושו כל הבוטחים בו. אבל 'אשרי שאל יעקב בעזרו שברו על י"י אלהיו' [ה], כי הוא אל אמת, אלוהינו חי וקיים לעד ומלך עולם, 'עושה שמים וארץ, את הים ואת כל אשר בם השומר אמת לעולם' [ו].

הוי שקוד ללמוד תורה כדי שתשיב לאפיקורוס¹

[מתיאוס]

קעב כתוב להם בתחילת עוון-גיליון שלהם, שהם קורין אותו איוון-גיליון², שהם מספרים תולדות ישו [הנוצרי], שיצא [ממש כדת] מלכים, ואומרים: פלוני הוליד פלוני עד 'מתן הוליד את יעקב ויעקב הוליד את יוסף אישה של מרים שממנו נולד ישו שקורין אותו קרישטוס'³.

וכך אנו משיבין להם: אם עדיין לא גישאה לבעלה — למה נקרא שמו 'אישה'? היה לו לומר "ארוסה של מרים"⁴, ולא היו מספרים שקר בתפילתם, שכך הם מזמרים שמעולם לא בא עליה⁵. ועוד: אם הם רוצים להודיענו שהוא ממשפחת מלכים, — ולמה העביר תולדתו ותולדות יוסף, שלא היה אביו [מעולם] ולא היה לו עמו שום קורבה [מעולם]? עד שהוא מספר ייחוסו של יוסף, היה לו לספר ייחוסה של מרים ולומר: פלוני הוליד פלוני, עד "פלוני הוליד את מרים אשר ילדה את ישו". אלא שייחוס מרים לא ידעוהו, ולא באתה ממשפחת מלכים. ואם יאמר לך: היא הייתה קרובתו של יוסף, — אותה תשובה תמצא לעיל בפרשת 'ויצא מגזע ישי וגר' בישעיה⁶.

וכך כתובה תולדה דישו⁷: 'אלה תולדות ישו בן דוד בן אברהם; אברהם הוליד את יצחק ויצחק הוליד את יעקב ויעקב הוליד את יהודה ואחיו; ויהודה את פרץ וזרח מתמר ופרץ את חצרון וחצרון את רם; ורם את עמינדב ועמינדב את נחשון ונחשון את שלמון; ושלמון את בועז ובועז את עובד מרות ועובד את ישי; וישי את דוד המלך ודוד [המלך] את שלמה מאשת אוריה; ושלמה את רחבעם ורחבעם את אביה ואביה את אסא; ואסא את יהושפט ויהושפט את יהורם ויהורם את עוזיה; ועוזיה את יותם ויותם

ויכוח בין יהודי לנוצרי
(גרמניה, חיתוך-עץ מהמאה ה-16)

קעב 1. על-פי אבות ב, יד. הכותב פותח את הפרק במאמר הוזה כדי להצדיק את עיונו באוונגליון ובאמונות הנוצרים, ועיין סנהדרין לח ע"ב; והשווה יוסף המקנא, עמ' 15, הע' 3; רונטל, ויכוח דתי, עמ' 62. 2. Evangelion. 3. מתי א, 16-1. 4. יוסף המקנא, עמ' 130, סי' כא. 5. ראה סי' רנג, הע' 7. 6. הרשימות דלהלן תוקנו על-פי כ"י. 7. עיין מרחביה, עמ' 274 ואילך.

את אחז ואחז את יחזקיה; ויחזקיה את מנשה ומנשה את אמון ואמון את יאשיה; ויאשיה את יכניה ואחז והם היו בגלות בבל; ולאחר גלות בבל הוליד יכניה את שאלתיאל ושאלתיאל את זרובבל; וזרובבל את אביהוד ואביהוד את אליקים ואליקים את עוזר; ועוזר את צדוק וצדוק את יכין ויכין את אליהוד; ואליהוד את אלעזר ואלעזר את מתן ומתן הוליד את יעקב; ויעקב הוליד את יוסף אישה של מרים שממנה נולד ישו שקורין בני-אדם קרישטוס [משיח]. וכתוב כל הדורות: מאברהם עד מלכות בית דוד ארבעה-עשר דורות, ומדוד המלך עד גלות בבל ארבעה-עשר דורות, ומגלות בבל עד ישו ארבעה-עשר דורות. זהו ייחוס ישו בעוון-גיליון שלהם שנכתב על-ידי מתיאוש⁸.

וכתוב להם בספר לוקס⁹: ישו נשתמד וכשנטבל נפתחו השמים; וירד עליו רוח הקדש בדמות יונה וקול בא מן השמים ואמר אתה בןי אהובי כי בך חפצתי; והוא ישו נתגדל והיה [כ]בן שלשים שנים וחכם היה ישו בן יוסף בן הילי; בן מתת בן לוי בן מלכי בן יגיי בן יוסף; בן מתת בן עמוס בן גחום בן חסלי בן נגיי; בן מחת בן מתת בן שמעי בן יוסף בן יהודה; בן יוחנן בן רישא בן זרובבל בן שאלתיאל. מנה בספר לוקס מיוסף אבי ישו עד שאלתיאל עשרים ושניים דורות, [ומשונים השמות וחשבונם בספר לוקס קדש שלהן: יוסף בן יעקב בן מתן עד דוד, כמו כתוב לעיל, ובספר לוקס כתוב יוסף בן הילי בן מתת] ובספר מתיאוש מנה שנים עשר דורות [עד] שאלתיאל. 'בן נירי; בן מלכי בן אדי בן קוסם בן אלמודם בן ער; בן יוסי בן אליעזר בן יורם בן מתתיהו בן לוי; בן שמעון בן יהודה בן יוסף בן יורם בן אליקים; בן מליא בן מגי בן מתתיהו בן נתן בן דוד'. [ועתה בספר לוקס עשרים ואחד דורות ובספר מתיאוש חמישה-עשר דורות]. הרי משונים שמותם וחשבונם לדעת שקרותם וטעותם¹⁰. הרי כתבתי ייחוסו מספר לוקס ומתיאוש.

ועוד: כתיב בספר יוהניש¹¹, כי פיליפוס מצא את נתנאל ואמר לו: זה שכתוב בתורה ובנביאים מצאנו בישו שהוא בן יוסף מנצרת; אמר לו נתנאל: וכי מן נצרת יצא דבר טוב? אמר לו פיליפוס: בוא וראה לישו, וכאשר בא לפניו אמר: בוודאי ובאמת [בן אלהים הוא בן] יוסף הוא. הרי כאן העידו עליו פיליפוס ונתנאל שהוא בן יוסף, והנוצרים אומרים: לא היה לו אב, וזה כתוב באר היטב בעוון-גיליון.

פרוננסקי, והשווה מלחמות השם, עמ' 141–142. 8. ג, 21–31. 9. השווה נסתור הכומר, עמ' 9, 12. 10. יוחנן א, 45–49 וע"ש.

קעג כתוב להן: יוסף לקח בעולה שלו 'ולא ידע אותה עד עת נולד בן שלו ראשון ילוד אשר נקרא ישו'. והלטיין: 'יונה אקציפיט קוניוגום סואום עיט נון קוגנביט עיאם דונק פיפריט פיליאום סואום פרימויניטום קווי בוקאטור יזום'¹.

קעג כתוב להם: כאשר שבו המלכים שהלכו לבקש את ישו 'והנה מלאך נראה בחלום אל יוסף ויאמר לו קום קח את הנער ואת אמו ולך וברח למצרים ושב שם עד אומרי אליך כי עתיד הורדוס לבקש את הנער ולאבדו', ויברח יוסף למצרים². וכל כך למה? אם אלוהים הוא, למה היה ירא מן המלך? והלא אנו רואים ממלאכי אלוהינו וממשרתיו שלא היו יראים מבשר-ודם ועשו שליחותו של מקום בגלוי, ולא היה כוח באדם ליגע בהם להזיק להם כלום, כמו שכתוב בלוט 'ואת האנשים אשר פתח הבית הכו בסנוורים' [בראשית יט, יא]; ובאלישע כתיב 'ויתפלל אלישע אל יי' ויאמר הן נא את הגוי הזה בסנוורים ויכם בסנוורים כדבר אלישע' [מלאכים ב, ו, יח]; וכתוב 'וישלח ירבעם את ידו מעל המזבח לאמר תפשוהו ותיבש ידו אשר שלח עליו ולא יכול להשיבה אליו' [מלכים א יג, ד]³.

קעה כתוב להם: 'אז יצאו אל יוחנן מטביל יושבי ירושלים וכל יהודה וכל המלכות עד הירדן והיו מטבילין בירדן'⁴, ואותה טבילה קורין הם טופא בפטישמא⁵. וכל כך למה? ומי ציווה לו ליוחנן לעשות זאת הטבילה? באיזו תורה מצאה? לא בקדמונית ולא בחדשה! ועוד: אם הטבילם — במים חיים הוא הטבילם, אבל אלו הגוים שלמדו ממנו — למה אינם עושים כן במים חיים? כי כך אנחנו רואים שאינן חוששין וטובלים במים שאובים וממלאים בכלים⁶.

קעו כתוב להם: אז בא ישו אל הירדן ליוחנן ויטבילהו יוחנן בירדן, וכשעלה מן הירדן נפתחו לו השמים וירא רוח יורדת מן השמים כדמות

קעג 1. מתי 24–25: *Joseph accepit coniugem suam; et non (cognovit) [cognoscebat] eam donec peperit filium suum primogenitum (qui vocatur) Iesum [et vocavit nomen eius]*. (וולגאטה). השווה יוסף המקנא, עמ' 129, ס' יז.

קעג 1. מתי ב, 13–14. 2. השווה יוסף המקנא, עמ' 130–131, ס' כב, ולהלן ס' רמו.

קעה 1. מתי ג, 5–6. 2. ראה ס' ע, הע' 1. 3. השווה יוסף המקנא, עמ' 131, ס' כג; להלן ס' רסד. מים שאובים פוסלים המקווה, משנה מקוואות ב, ד.

יונה ובאה עליו, והנה מן השמים קול ויאמר זה בני בחירי בו רצתה נפשי¹. וכל כך למה? וכי יש אלוה שצריך לקדשו מטומאה כבשר-יודם? ועוד: שכבר כתוב להם במקום אחר, שרוח נכנס במרים אמו לכתחילה כשנתעברה². עכשיו, להיכן הלך אותו הרוח? אם אתה אומר שנטמא הרוח בתוך מעיה, נמצא שהיא טמאה כשאר נשים.

ועוד: שכך מזהיר בתורתם, שלא יעשה להם טבילה אלא פעם אחת, ואם יש אדם שיעשה יותר, נקרא מין בתורתם³. וזה שהייתי סבור שלא היה צריך לקדושה אחרת כי אם מאלוהותו היה קדוש, וישו נמצא שלוש פעמים נתקדש: פעם אחת כשנכנס במעי אמו הייתה רוח-הקודש; וכשנטבל על-ידי יוחנן כשאר בני-אדם הייתה רוח-הקודש; וכשעלה מן הירדן הייתה רוח-הקודש — הרי שלוש פעמים.

ועוד: כשהם מטבילין את האנשים אינם מטבילין כי אם הנפש, שכן קורין גופו של אדם קודם שנטבלו "כלי ריק"⁴. והצלמים שבבתי תועבותם וכל כלי תשמיש עבודה זרה כגון קלוקין⁵ וכלים⁶ — למה מטבילין אותם?⁷ וכי יש להם רוח ונפש?

קעז כתוב להם שהובא ישו במדבר וניסהו השטן; ויצא ישו ארבעים יום וארבעים לילה ואחר כך נרעב, ויבוא המגסה ויאמר לו אם בן אלהים אתה תגזור שהאבנים האלו יהיו לחם, ויען ישו ויאמר כתוב כי לא על הלחם לבדו יחיה האדם כי על כל מוצא פי יי' יחיה האדם¹, אז העלהו השטן בעיר-הקודש ויעמידהו על פינת ההיכל, ויאמר לו אם בן אלהים אתה, תפול לאחורייך, שכן כתוב כי מלאכיו יצוה לך לשמך בכל דרכיך². ענה לו ישו, כתוב לא תנסה את יי' אלהיך³, ועוד העלהו השטן על הר גבוה והראהו כל ממלכות העולם, ויאמר כל זאת אתן לך אם תפול ותשתחוה לי, אמר לו ישו, כתוב את יי' אלהיך תירא ואותו תעבוד⁴, אז הניחו השטן⁵. וכל כך למה, שהוא מספר שהיה צם ארבעים יום וארבעים לילה? ומה

קעז 1. מתי ג, 13—17, ע"ש. 2. לוקאס א, 35; והשווה מלחמות השם, עמ' 143—144. 3. על-פי חוקי הכנסייה הרומית אסור לאדם נוצרי לטבול יותר מפעם אחת בחייו. האיטור הוכרז רשמית על-ידי הוועידה הלאטיראנית הרביעית בשנת 1215, עיין מאנסי, כרך 22, עמ' 989—990, סעיף 14. 4. ראה רונטל, בקורת, עמ' קכד, הע' 8. 5. ראה ס' צו, הע' 1. 6. גביעים, מלשון כלף [Kelch] בגרמנית; והשווה ס' חסידיים, ס' תלג. 7. את כלי הפולחן הנוצרי נהגים לייעד לשימוש על-ידי הזית במי טבילה.

קעז 1. דברים ח, ג. 2. תהלים צא, יא. 3. על-פי דברים ו, טז. 4. שם ו, יג. 5. מתי ד, 1—11. 6. השווה מלחמות השם, עמ' 144—145. 7. משה ואליהו

שבח יש זה לאלוהים שהוא צריך לאכילה ולשתייה? והלא כל מלאכי אלהינו המשרתים לפניו אינם צריכים לאכילה ולשתייה! ועוד: משה שהיה בשר-יודם היה ניזון מזיו שכינה [שני פעמים] ארבעים יום וארבעים לילה, לחם לא אכל ומים לא שתה; וכן אליהו⁷. ועוד: שלא יכלו ישראל לראות קלסתר פניו של משה עליו השלום עד ששם על פניו מסוה, מפני שקרב לפני קונו; וזה שקרא עצמו אלוהים על אחת כמה וכמה! ועוד: למה נרעב? אם תאמר: מפני הבשר, — ונבשר היאך יכול לצום ארבעים יום וארבעים לילה, כי אם מרוח-הקודש, ואותו רוח-הקודש נתן בו כוח לצום ארבעים יום וארבעים לילה, ולמה פירנסו כל הימים בלא אכילה ובלא שתייה ובלא רעב וצמא? ועוד⁸: כשאמר לו השטן, אם בן-אלוהים אתה עשה לחם מן האבנים ואכול, — למה השיב לו, כי לא על הלחם לבדו יחיה האדם? תשובה זו משובשת היא, כי השטן היה יכול להשיב לו: הואיל כי לא על הלחם לבדו יחיה האדם כי על כל מוצא פי יי' יחיה האדם, — לכך עשה לחם מן האבנים, שהרי על מוצא פי יי' יחיה האדם, בין מן העצים בין מן האבנים. ועוד: למה ניסהו השטן בכל אלו נסיונות? והלא גלוי וידוע לכל העולם שהשטן מלאך רע הוא⁹ ויודע גלויות ונסתרות כמו מלאך אחר, ואם הדבר אמת שהוא אלוה, למה הטריחו בכל זאת ולא היה ירא ממנו?

קעח כתוב להם: אם יכך יהודי בלחי, נטה לו לחי האחרת ואל תכה אותו כלל¹.

קעט עוד כתוב להם בספר מתי²: ויירא ישו כיתות רבות סביבותיו וילך מעבר לנהר פרת, ויבוא סופר אחד ויאמר לו רבי אלך אחריך אל המקומות אשר תלך שם, ענה לו ישו, שועלים יש להם חפירות ולעוף השמים קינים,

עלו למרום ועשו מופתים גדולים, ואף-על-פי-כן לא עשו אותם אלוה — על טענה זו חזר ר' משה מסאלרנו כמה פעמים, עיין טענות, סימון, עמ' 101, 101, 101. 8. השווה ס' מח. 9. מכאן עד סוף הקטע הדברים זהים כמעט מלה במלה עם דברי ר' משה מסאלרנו, טענות, עמ' 31, מס' 10. 10. מדרש בראשית רבתי, מהד' אלבק, עמ' 24—25. לכל הקטע השווה בסתור הכומר, עמ' 9.

קעח 1. תרגום מגמתי של מתי ה, 29, שם נאמר: כל איש אשר יכך על הלחי הימנית, הטה אליו גם האחרת. מקור התרגום הוא בתולדות ישו, עיין קרויס, עמ' 84; והשווה ס' רלב.

קעט 1. מתי ח, 18—20. 2. השווה יוסף המקנא, עמ' 132, ס' כו—כז, ועיין שם הע' 2.

מה הודאה צריכה לו? והלא כל מה שנסתר לכל העולם כולו גלוי הוא לו, והוא אמר 'מודה אני לפניך וכו'!²

קפג כתוב להם¹: 'בעת ההיא הלך ישו הגה והנה בשבת ותלמידיו היו רעבים והיו מקטפים שיבילים מן הקמות ואוכלים, והפרושים היו אומרים כשראו אותו, הנה תלמידיו עושים שאין ראוי לעשות, וישמע ישו ויאמר להן, הלא קראתם מה שעשה דוד כאשר היה רעב הוא ואשר עמו, ויבא דוד בבית האלהים ולחם הפנים אכל² שלא היה רשאי לאכול ולא הותר לו ולאשר עמו כי אם לכוהנים לבדם, ועוד אמר להם, לא קראתם מה שכתוב שהכהנים מחללים את השבת בהיכל ואינם נאשמים³, אומר אני לכם שיש כאן חשוב מההיכל, ועוד יש לכם לדעת, מהו חסד חפצתי ולא זבח⁴.

ועוד: ששאלו לו ישראל באותה שעה, שבא לפניו אדם אחד שיבשה ידו, ואמרו לו אם מותר בשבת לעשות רפואה למען ילשינו עליו, ואמר להם, מי בכך אדם שיש לו צאן אחת שתיפול בבור בשבת ולא יעלנו מן הבור בשבת, על אחת כמה וכמה כי טוב אדם מן הצאן, ועוד אם יש מותר בשבת לעשות טובה⁵.

מה תשובה זו שענה ישו להם? אם דוד עשה שלא כראוי⁶, מכל מקום אין היתר להם באותן שיבולים לקטף ביום השבת. ועוד: אם הכוהנים עושים עבודה בהיכל בין בחול בין בשבת, כאשר הן מצווים, — ובזאת מי התיר להם לחלל את השבת בקטיפת שבילים? ובזאת שאמר 'חסד חפצתי ולא זבח', כלומר שהוא אינו חפץ בזבח וקרבן, — והלא ראינו שהוא ציוה לאותו מצורע שריפא לילך לכהן ולהביא קרבן כאשר נצטווה לשאר מצורעים בתורה קדמונית⁷, ועכשיו היאך יכול לומר 'חסד חפצתי ולא זבח'? ועוד: שאמר 'מי בכך אדם שיש לו צאן אחת וכו'', — והלא שקר הוא, שכך גלוי לכל העמים שאין ישראלים רשאים להעלות שום בהמה בשבת, לא מבאר ולא מחפירה⁸, ומדוע השיב להם כך? ובכך היה מתיר להם לעשות מלאכה בשבת.

קפג 1. מתי יב, 1—7. 2. שמואל א כא, ז. 3. ראה במדבר כח, ט—י. 4. הושע ו, ז. 5. מתי יב, 10—12. 6. חז"ל הצדיקו את מעשה דוד בשל פיקוח נפש, עיין מנחות צה ע"א וב; רד"ק על הפסוק בשמואל א; והשווה מלחמות השם, עמ' 148. 7. מתי ח, 1—4; יוסף המקנא, עמ' 131 סי' כד; מלחמות השם, עמ' 149. 8. רמב"ם, הל' שבת כה, כו. הנוצרים ידעו ולעגו על שמירת השבת הקפדנית של היהודים אפילו במקרים שגבלי עם פיקוח-נפש. סיפור סאטירי על יהודי שנפל לתוך בור בשבת, ולא רצו היהודים להוציאו בו ביום, מובא בעמק הבכא לר' יוסף הכהן, וינה 1852, עמ' 56, על-פי "ספרי אשכנז, בלאטין"; והשווה L. Poliakov, The History of Anti-Semitism, לונדון 1965, עמ' 124.

ואני בן-אדם אין לי קרקע במה שאוכל להשים את ראשי'. [ואם אלוה הוא, למה קרא עצמו בן-אדם?] ².

קפ במתי' כתוב להם באותו המקום שאמר לו הסופר: רבי, אלך אחריו — 'אמר לו אחד מתלמידיו אדוני הניחה לי עד שאקבור את אבי, ענה לו ישו בוא אחריי והנה מלקבור מתי'. ואותו אדם עשיר היה, ואמר לו ישו: מכור כל נכסך ולך אחר, וילך האיש לביתו ויקבור את אביו ולא מכר נכסיו ולא הלך אחרי ישו². 'וייכנס ישו בספינה וילכו עמו כל תלמידיו, והנה סער גדול בים והספינה חישבה להישיבר³ ויבא הרוח בעבור הים בחזקה גדולה וישו היה ישן, ויבואו תלמידיו ויעוררוהו, אמר להם ישו, מקטני אמונה אתם, למה אתם יראים שעה קטנה? וכי יש רעה גדולה מזו שאמר לאותו תלמיד: הנה מלקבור אביך? והלא אין מצווה גדולה מלקבור מתים נכריים⁴, וכל-שכן אביו של אדם! ועוד: שאומר שהוא היה ישן, ואם אלוהים הוא, היאך ישן? והכתיב 'הנה לא ינום ולא יישן שומר ישראל' [תהלים קכא, ד] ⁵.

קפא כתוב להם שאמר ישו לבעל השדה השוכב על המטה: קום לך, 'לבעבור תדעו כי יש לבן-אדם שמושל בארץ לסלוח חטאות; אז אמר ישו לבעל השדה, קום לך ושא את מטתך ולך אל ביתך'.¹ [הרי שקרא עצמו בן-אדם]. ²

קפב כתוב להם: 'בעת ההיא אמר ישו מודה אני לפניך אלוהי השמים ואלוהי הארץ שהסתרת זאת מחכמים ומנבונים מה שגלית אותו לי, שכן רצון לפניך, בואו אלי כל היעפים והמתכבדים ואני אשביעכם, הביאו צוואריכם בעולי והאמינו בי שאני עניו ושפל-רוח ותמצאו מרגוע לנפשיכם, עולי רך הוא ומשאי קל הוא'.¹ וכי היה צריך לומר 'מודה אני לפניך? אם אלוהים הוא,

קפ 1. מתי ח, 21—26. 2. עירוב פרישיות יש כאן, בהשפעת סיפורים אפוקריפיים, והשווה סי' קצא. 3. על-פי יונה א, ג, ואינו במתי. 4. "מת מצוה", שאין לו קוברין, אפילו כהן גדול מתעסק בקבורתו, עיין מגילה ג ע"ב; רמב"ם הל' אבל ג, ח. 5. השווה יוסף המקנא, עמ' 132—133 סי' כט; נסתור הכומר, עמ' 11.

קפא 1. מתי ט, 2—6. 2. השווה יוסף המקנא, עמ' 132, סי' כה, ועיין שם הע' 1.

קפב 1. מתי יא, 25—30, ע"ש. 2. השווה מלחמות השם, עמ' 147.

קפד כתוב להם: 'כמו שהיה יונה במעי הדגה שלושה ימים ושלושה לילות כן יהיה [בן האדם בלב הארץ] שלושה ימים ושלושה לילות'.¹ וזה אינו יכול להיות, שהיה ישו בארץ שלושה ימים ושלושה לילות, שהרי ישו נצלב [ונקבר ביום השישי מקולל]² בערב, כמו שהם אומרים,³ ועמד ביום ראשון בהשכמתו.⁴ [שהוא יום אידם שקורין קצח,⁵ אם כן לא היה כי אם יום אחד ושני לילות]. [ואם תאמר] מקצת יום ככולו,⁶ אף-על-פי כן אינו כי אם שלושה ימים ושני לילות.

קפה כתוב להם ש'אמר לו אדם אמך ואחיך עומדים בחוץ ומבקשים אותך; ועמד ישו וישב על שפת הים; [ויתקבצו אליו כיתות רבות וייכנס באונייה וכל הכיתות עומדות על שפת הים]; וידבר אליהם משלים הרבה ויאמר אליהם משל זה: יצא הזורע לזרוע; ונפל מן הזרע קצת בדרך ויבואו העופות ויאכלו קצת מאותו זרע, וקצת אותו זרע נפל במקום אבנים שלא היה שם לחלוחית מן הארץ, ויבש אותו הזרע; ויש שנפל על הקוצים; וקצת מן הזרע נפל באדמה שמינה ונתגדלה התבואה מידה אחת למאה מידות ומידה אחת לשישים ומידה אחת לשלושים; מי שיש לו אוזניים לשמוע ישמע; ויקרבו אליו תלמידיו ויאמרו, למה אתה מדבר משלים עם הכיתות; ויען ישו ויאמר להן, לכם ניתן לב להבין רזי מלכות שמים ולא להם; ומי שיש לו [חכמה] יינתן לו ויושפע לו בטובה, ומי שאין לו מה שיש לו יוקח ממנו; על כן אני מדבר משלים, כי הם אינם רואין ואינם שומעים ואינם מבינים; לקיים בהם מה שנאמר שמעו שמעו ואל תבינו וראו ראו ואל תדעו; השמן לב העם הוזה ואזניו הכבד ועיניו השע פן יראה בעיניו ובאזניו ישמע ולבבו יבין ושב ורפא לו;¹ ואשרי עיניכם הרואות ואזניכם השומעות, ועתה אפרש לכם אמת המשלים ואתם שמעו, כך זה וכך זה — ופירש להם כל דבר.²

ועתה רואה אני שבפעם הזאת לא דיבר [נכונה שדיבר לעם ברוח] תחבולות, [שלא יוכלו להבין, והיה לו להחכים. ועוד: שקללים: 'השמן לב העם הזה וגו'.

קפד 1. מתי יב, 40; וראה יונה ב, א. 2. ראה מבוא עמ' 19. 3. מתי כז, 45 ואילך. 4. שם כח, 1—6. 5. ראה מבוא עמ' 19. 6. עיין פסחים ד ע"א.

קפה 1. ישעיה ו, ט—י. 2. מתי יב, 47; יג, 18—1, ע"ש. כל הקטע הזה, כמעט מלה במלה, נמצא בטענות ר' משה מסאלרנו, עמ' 35, מס' 14.

קפו כתוב להם: 'יהי ככלות ישו לדבר את הדברים האלה הפתרונו שפתר לתלמידיו וכל הנסתרות שאמר להן עבר משם; ובה לעירו ויהי מלמד בבתי כנסיותיהם, ויתמהו עליו כל השומעין ויאמרו, מאין חכמה ותבונה לזה; ולא זה בן נפחא הוא, ואמו מרים ואחיו יעקב ויוסף ושמעון ויהודה ואחיותיו הלא כולם עמנו הם ומאין תורגלו לו כל החכמות האלו; ענה ישו ואמר להם, איך גביא בלא כבוד אלא בעירו ובביתו; על כן לא עשה גדולות רבות'.¹

וכך אני שואל לך: אם היו למרים בנים ובנות לבד ישו, וליוסף נפחא אם היו לו בנים ובנות מאשה אחרת? אם תאמר: יש להם בנים ובנות, הרי טוב; לכך אמרו היהודים מכיריו: הלא אנו רואים אחיו ואחיותיו, יעקב ויוסף ושמעון ויהודה, שאינם עושים חכמות גדולות כמוהו. אבל אם תאמר שלא היו לו בנים ובנות וולתי ישו,² — למה אמרו היהודים כן: הלא אחיו ואחיותיו עמנו [אינם עושים כמוהו]? ולמה קורין לאלו קרואי שמות אחיו ואחיותיו כמו לאחרים? ולמה לא השיב להם ישו: שוטים, כל מה שאמרתם שיש לי אחים ואחיות כזב הוא, ולא אני בן נפחא [ואין לי אחים ואחיות]. וזאת שאתם תמהים מחכמתי, אל תתמהו, כי כל חכמות שבעולם שלי הן. אלא אמר להם כמו שאומרים מן הליצנים:³ בכל מקום שהם הולכים חולקים להם כבוד יותר מבבתיהם. ועוד: מי היו האחים שירדו עמו לכפר נחום?⁴ אם תאמר: הם תלמידיו, — והלא [כבר נקראו האחים שכן] כתוב: הוא ואחיו ותלמידיו ירדו לכפר נחום; ואם תאמר: כל ישראל נקראו אחים זה לזה,⁵ — והלא הם נקראים במקום אחר על שמם, שכך כתוב: כשראו ישראל את האותות שעשה ישו, תמהו ואמרו זה לזה, מאין חכמה וגבורה לזה? ולא בן נפחא הוא? ואמו מרים ואחיו ואחיותיו הלא הם עמנו כולם!⁶

קפו כתוב להם: 'ויעבור משם ישו וילך אל צור ואל צידון, והנה אשה

קפו 1. מתי יג, 53—58, ע"ש. לפי המסורת הנוצרית היה יוסף אבי ישו נגר ולא נפחא, וראה ס' רה; במקור הלאטיני: faber, ופירושו בעל-מלאכה, נגר או נפח; והשווה תירגומו של ר' שם-טוב אבן שפרוט ב"אבן בוחן", P.E. Lapide, Der Prüfstein aus Spanien, Sefarad 34 (1974), p. 249; ושם השינוי כאן קשור במה שקרוי הביא בתולדות ישו, עמ' 287, הע' 6; והשווה טענות ר' משה מסאלרנו, עמ' 33, ס' 12. 2. ראה מבוא עמ' 17. 3. בדרנים ונגנים שנדרו ממקום למקום, בייחוד במאות הי"ב והי"ג. 4. ראה יוחנן ב, 12. 5. מדרש תנחומא, מהד' בובר, פ' נשא, עמ' 26, ס' ג: שכל ישראל אחים הם; ועיין רונטל, בקורת, עמ' קלז, הע' 28. 6. מארקוס ו, 1—3; מכאן שישראל לחוד ואחיו ואחיותיו לחוד. רוב הקטע הזה עם דברי ויכוח ברונטל, ויכוח דתי, עמ' 66; תחלק האחרון של הקטע נמצא כמעט מלה במלה בטענות ר' משה מסאלרנו, עמ' 33, מס' 12.

בנענית הולכת אחריו וצועקת ואומרת לו חנני אדוני בן דוד, בתי מלאה שדים; וישו לא ענה לה כלום ויקרבו אליו תלמידיו ויבקשו ממנו ויאמרו אליו, מחול לה שהיא צועקת אחרינו; ויען ויאמר, איני שלוח כי אם אל צאן אובדות בית ישראל; והאשה באתה ותשתחו לו ותאמר, אדוני הושיעני; ויען ישו ויאמר לה, אין טוב לגזול לחם מן הבנים ולתתו לכלבים, ותען האשה ותאמר, אדוני, הכלבים אוכלים מן הפתיתים הנופלות משולחן אדוניהם; ויען ישו ויאמר לה, אי אשה, גדולת אמונתך, יהי לך כאשר תחפוצי, ותרפא בתה בשעה ההיא¹.

ומה שענה להם ישו: 'איני שלוח כי אם אל צאן אובדות בית ישראל', כלומר שהוא לא בא לארץ אלא למחול לפושעי ישראל חטאתם; והואיל שבא למחול ולסלוח לישראל, מדוע הפשיעם והכשילים והעוירים שהיו נכשלים במיתתו? וכי אין אומה בעולם שיכול להכשילם אלא אותם שבא לפדות ולהושיעם? ועוד: שהוא אמר אל הכנענית: אין טוב לגזול לחם מן הבנים ולתתו לכלבים, — דומיית זאת², לא אמר אלא כלומר: לא טוב שאגזול החסד שיש לי לעשות לבני ישראל ואתננו לשאר אומות, כלומר לזאת הכנענית שנקראת כלבתא³.

קפח כתוב להם שצעק ישו לאביו לאחר שנצלב⁴ ואמר: 'אב שלי, אם יכול להיות הפסק הצרה שלי, והלאטיין: "פאטיר מי סי עשט פוסיבילי טראנציאט א מי קאליקש אישטי וירון טאמן גון סיקוט איגו וואלו סיט סיקוט טו ביש"⁵.

ועתה אם אלוהים הוא, למה קרא עצמו בן-אדם? * ותלא מציגו בכמה מקומות שמוזהר אותנו שלא לדמותו לבן-אדם, כמו שאמר בלעם 'לא איש אל ויכזב ובן אדם ויתנחם' [במדבר כג, יט]; ועוד: שאמר דוד 'אל תבטחו בנדיבים בבן אדם שאין לו תשועה' [תהלים קמו, ג]; ועוד כתוב 'ארור הגבר אשר יבטח באדם ושם בשר וזרועו' [ירמיה יז, ח]⁶. וכל אלו הדברים

קפח 1. מתי טו, 28—21. 2. משל הוא. 3. ראה קהלת רבה ז, מז; רזנטל, ויכוח דתי, עמ' 66, הע' 31.

קפח 1. נראה שצ"ל שנעצב, והשווה סי' קצו. 2. מתי כז, 39: Pater mi, si [possibile est], transeat a me calix iste, verum tamen non sicut ego volo, sed sicut tu (vis) (וולגאטא). הכותב תרגם calix (כוס) לפי המשמעות: צרה, וראה איכה ד, כא. תרגום החלק השני של הפסוק יבוא בהמשך הקטע, ראה הע' 6. 3. השווה סי' קעט, קפא. מראש הפסקה הזאת ואילך עד סוף הפסקה זהים הדברים כמעט מלה במלה עם דברי ר' משה מסאלרנו, טענות, עמ' 35, מס' 13. 4. השווה

היו בישו, שנקרא שמו בן-אדם כמו שמצינו בעוון-גיליון, שבכל מקום אפילו הוא עצמו קרא את עצמו בן-אדם, "פילי הומא"⁷. וכתוב 'כל האדם כוזב' [תהלים קטז, יא], והוא כיזב ושיקר וניחם כמו שכתוב בעוון-גיליון שלהם, שביקש ישו ואמר: 'אבי אתה כל-יכול העבר את כוס זה מעלי אבל לא יהא כרצוני כי אם כרצונך'⁸. ואם הוא אלוה, הרי לך שכיוזב, כי מי יכול לבטל רצונו? וניחם, שהרי הוא לא בא אלא לקבל אלו הצרות כמו שנאמר בעוון-גיליון 'לא בא בן-האדם להשרת אלא לשרת וליתן את נפשו פדיון לרבים'⁹, ואחר כך אמר העבר כוס זה מעלי — הרי שניחם.

ועוד: אם עשה האות הזה להודיע כוחו וגבורתו, שריפא בעל השדה, — ולמה אמר 'לבעבור תדעו כי יש בן-אדם מושל בארץ לסלוח'? * היה לו לומר כי אלוהים מושל בארץ. ועוד: אם אלוהים הוא, למה ענה שקר לאותו סופר, שאמר לו שאין לו קרקע כמו שיוכל להשים ראשו? * והלא כתוב 'והארץ לא תמכר לצמיתות כי לי הארץ' [ויקרא כה, כג]! ועוד כתיב 'לי' הארץ ומלוואה תבל ויושבי בה' [תהלים כד, א]; ועוד אמר להם במקום אחר 'נתונה לי מלכות וממשלת שמים וארץ'¹⁰.

קפח כתוב להם: 'וילכו אחד עשר תלמידיו אל ארץ הגליל בהר אשר ציום ישו, ויראוהו וישתחוו לו [מקצתם] ויש מהם אשר לא האמינוהו, ויבא ישו וידבר אליהם, נתונה לי כל ממלכות השמים והארץ, לכו אתם ולמדו את כל הגוים את כל אשר ציוויתי אליכם והנני עמכם כל הימים עד קץ העולם'¹¹. והנני מתמיה: מה זאת שאמר 'נתונה לי כל ממשלת שמים וארץ' — ומי נתן לו? [אם הוא בן-אלוהים, איך צריך הוא מתנה? ותלא כל העולם כולו שלו הוא! ו] אם תאמר שאביו נתן לו, — וכי הוא ואביו שניים הם? ותלא אתה אומר: שניהם חלק אחד הם, לא זה גדול מזה, לא בממשלה ולא בכוח ולא בבניה. ועוד: שאמר 'הנני עמכם כל הימים עד קץ העולם' — כלומר: עד סוף העולם הזה אהיה עמכם, אבל לא אהיה עמכם לעולם הבא¹².

סי' עט. 5. השווה סי' צד, הע' 3. 6. מארקוס יד, 36; והשווה מתי במקום הנ"ל. 7. מתי כ, 28. 8. ראה סי' קפא. 9. ראה סי' קעט, והשווה יוסף המקנא, עמ' 132, סי' כח. 10. מתי כח 18, ע"ש. תלוכן החלק האחרון של הקטע השווה טענות ר' משה מסאלרנו, שם.

קפח 1. מתי כח, 16—20, ע"ש. 2. השווה יוסף המקנא, עמ' 133, סי' ל; מלחמות השם, עמ' 152; כל הקטע זהה כמעט מלה במלה עם דברי ויכוח ברוזנטל, ויכוח דתי, עמ' 67.

[מַרְקוֹשׁ]

קצ כתוב להם: לאחר שריפא בתו של שר בית־הכנסת והשליך כל אנשי הבית מן הבית, רק פטר ויעקב ויוחנן ואבי הנערה ואמה, והוא אמר לנערה קומי, אני אומר לך, — מיד קמה. ועוד כתוב: אחר הדברים האלה ייקרא ישו לכל שנים עשר תלמידיו ויתן להם ממשלה להוציא רוח הטומאה מן הארץ; ויצו אותם שלא יובילו בידם [צידתם בלכתם בדרך כי אם מקל ולא יקחו עמם] לחם; ולא יהיו להם מנעלים ולא ילבשו שתי כתנות¹.

ואני מוצא במקום אחר כתוב בעוון־גלילון, שלא יכלו כל תלמידיו להוציא רוח הטומאה מנער קטן אחד, שכן כתוב להם ייבא ישו אל תלמידיו וירא כיתות רבות אצלם והסופרים מדברים עמהם; ויראו כל העם ונדמו ויתפחדו וירוצו אליו וישאלו בשלומם, וישאלם מה הדברים שאתם מדברים עם תלמידיי; ויען אחד ויאמר, רבי, הבאתי בני אליך והוא אילם; ורוח רעה מבעתתו והוא מוציא רוק ומשליך קצף מים מפיו ואני אמרתי לתלמידיך שיוציאו הרוח מבני ולא יכלו; ויען ישו ויאמר אליהם, אי דור עיקש, עד מתי אהיה עמכם ועד מתי אסבול את מריכם, הביאו אותו אלי; ויביאוהו וישאל את אביו ויאמר, מהו הזמן שהיה בו רוח הטומאה, ויאמר, מנעוריו. ויוצא את רוח הטומאה מן הנער².

קצא כתוב להם: יוצא ישו בדרך וירץ אל ישו אדם אחד [להשתחוות] בברכיים כורעות [לפני ישו] ויתחנן אליו ויאמר לו, רבי הטוב, מה אעשה שאנחל חיי העולם הבא; ויען לו ישו ויאמר לו, למה תקראני טוב אין טוב כי אם אלוהים לבדו; אין אתה יודע את המצוות לא תרצח לא תנאף לא תגנוב לא תענה בריעך עד שקר לא תעשוק כבוד את אביך ואת אמך¹; ענה לו ואמר, רבי, את כל זה שמרתי מנעורי; וישו היה מחבבו ואוהבו ויאמר לו, עוד אחת יש לך לעשות, מכור את כל אשר לך ותן לעניים ויהיה לך אוצר בשמים ולך אחרי².

[נמצא שכל תלמידיו קראוהו: רבי³. ועוד:] עכשיו [שאמר לו, למה אתה קורא אותי טוב ואין טוב כי אם הקדוש־ברוך־הוא לבדו, — בעצמו הודה שאיננו טוב ואיננו אלוה; וכשאמר לו: אין אתה יודע לשמור המצוות

קצ 1. מארקוס ה, 42—35; ו, 7—9, ע"ש. 2. שם ט, 14—26; השווה יוסף המקנא, עמ' 133, סי' לא—לב.

קצא 1. שמות כ, יב—יג; ויקרא יט, יג. 2. מארקוס י, 17—21; השווה גסחור הכומר, עמ' 5. 3. ולא יותר מזה. על התואר "רבי" עיין בער, לבעית דמותה,

שבתורת משה, זה עשה ותחיה,] — לא אמר: לך ועשה טבילה, אלא מצוות קדמוניות ציווה לו, ובאותן המצוות הבטיחו לחיי עולם הבא⁴.

קצב כתוב להם: יזיהי בערב ויצא ישו אל ביתניא עם שנים עשר תלמידיו, וביום האחר בצאתם מביתניא נרעב ישו, וירא מרחוק עץ תאנה והייתה תאוותו עליו ויבוא לראות אם יש שם תאנים ובבואו לא מצא בעץ כי אם העלים, ויקצוף ויאמר, ממך לא יצא פרי שיאכל לעולם¹. ולמה נרעב? אם תאמר: מפני הבשר, — והלא ראינו במשה עליו השלום שהיה בשר־דם, שצם ארבעים יום וארבעים לילה מפני שקרב אצל השכינה², וזה שאתה אומר שהוא עצמו אלוה — למה נרעב בבשרו? ואם תאמר שהנרעב נרעב, — וזה איך ייתכן? שהרוח לא אוכל כלום! ועוד: שבא ישו לראות עץ תאנה אם יש שם תאנים, — וכי מאותו מקום שראה את האילן לא ידע אם בו תאנים אם לאו? ואם תאמר: כנגד הבשר דבר זה, — וכי הבשר סובר כלום ויודע כלום? והלא ידוע לכל העולם שאין הבשר יודע כלום ואין מבין כלום כי אם הרוח.

ועל זאת אני מתמיה: אם הוא אלוהים ורוח אלוהים בו, מדוע לא ידע מאותו המקום שאין שם פרי? ועוד: אם לא מצא פרי, למה קילל את האילן? שמא מתוך שהטריחו לילך לשם בחינם, ובשביל זה כעס עליו וקיללו? והלא ציווה אל האפרשטולס³: 'אהבו את אויביכם והטיבו לשונאיהם, והתפללו על עושקיהם ובירכו את אוריהם'⁴; ומה עשה לו האילן הזה, שלא פשע כלום, שלא שלח בעדו להתל בו לומר: בוא ואכול מפירותי; ולמה קיללו ותובישו בלא דין ובלא דברים?⁵

קצג כתוב להם במרקוש¹: כששאלו תלמידיו אותו, למתי יהיה הקץ, וענה להם שהוא נעלם מן המלאכים ומן הבן, אבל האב ורוח־הקודש יודעים. ואם מדברים שכולם שווים הן, הן בכוח הן בדעת, — מפני מה נעלם מאחד מה שידוע חבירו? אלא מפני שאין הבן קודם² כמו האב.

עמ' 130, הע' 28*. 4. השווה יוסף המקנא, עמ' 134, סי' לג.

קצב 1. מרקוס יא, 11—14, ע"ש. 2. השווה סי' קעז. 3. ראה סי' קנד, הע' 2. 4. לוקאס ו, 27—28, ע"ש. 5. השווה מלחמות השם, עמ' 151.

קצג 1. יג, 4; 32; ע"ש. 2. קדמון, והשווה הקטע הבא.

קצר כתוב להם: 'בימים ההם אחר הצרה ההיא יהפוך השמש לחושך וירח לא יאיר אורו; וכוכבי שמים יירדו וגבורות שבשמים יתמוטטו; ואז יראו את בן-האדם בא בעננים עם צבא רב וכבד; ואז ישלח מלאכיו ויקבץ בחיריו מארבע רוחות העולם מקצה הארץ עד קצה השמים; ולעץ תאנה נמשל משל זה כשענפו יהיה רך ועליו נולדו, דעו כי בקרוב יהיה הקץ; וכאשר תראו את כל אלה עשויין דעו כי בקרוב יהיה הקץ; אמת אני אומר לכם, לא יעבור דור זה עד שיהיו כל אלה; השמים והארץ יעבורו ודבריי לא יעברו; ומן היום ההוא ומן השעה ההיא אין מי יודע לא מלאכים בשמים ולא הבן כי אם האב. כאדם שהולך בגלות ואין בני ביתו יודעים באיזה יום יבא ובאיזה שעה¹.

ועכשיו נפלאות לי מאוד ממה שאמר, שהבן לא יודע אותו היום ואותה שעה שיבוא. ואם הוא כמו אביו, — מי יכול להסתיר לפניו שום דבר ושום מעשה. ועוד: שהוא בעצמו יבוא בלא ידיעתו. עתה נראה שהוא חסר דעת מאביו².

קצה כתוב להן בעניין מרקוש¹: בערב פסח 'כשהיו יושבין על השולחן לקח ישו את הלחם ויבצע ויברך ויתן להם לתלמידיו ויאמר להם, קחו זה הלחם כי הוא גופי'. ועוד: 'ויקח את הכוס ויברך ויתן לכולם וישתו כולם ממנו; ויאמר להם, זהו דמי בעדות החדשה'. באיזה עניין נתן להם גופו שאכלו אותו? חתך חתיכה מגופו שנתן להם, או נעשה מקודם גופו ללחם ויין ומן השיירים נתן להם? ואותו גוף שאכלו ושתו — להיכן הלך וירד? אם הלך לדרכו לבדו, או אם היה מעורב בקיבה עם שאר האוכל?

קצו כתוב להם: 'כשבא ישו עם תלמידיו לכפר ששמו גיא-שמנים ויאמר אל תלמידיו, שבו בזה עד שאתפלל; והולך עמו את פטר ואת יעקב ואת יוחנן והתחיל להתפחד ולהיחרד; ויאמר, עציבה נפשי עד מוות, שבו בזה ושיקדו; ויעבור מהם מעט ויפול על פניו על הארץ ויתפלל; ואמר אבי, אתה כלי-יכול, אם אפשר תעביר הכוס הזו ממני, אבל לא כרצוני אלא כרצונך; ויבוא אל תלמידיו וימצאם ישנים ויאמר אל פטר, שמעו, לא יכולתם שעה אחת לשקוד עמי; שיקדו והתפללו שלא תבואו לידי ניסיון. הרוח מתקיימת אבל הבשר חלש הוא; וגם הלך ויתפלל אותה תפילה; וילך וימצאם ישנים

קצר 1. מרקוס יג, 24—35, ע"ש. 2. השווה ס' קצג.

קצה 1. יד, 22—24.

שהיו עיניהם כבדות משינה ולא ידעו להשיב אותו דבר; ויבוא פעם שלישית ויאמר להם, שבו ונוחו כי זה השעה שניתן בן-אדם ביד רשעים, קומו ונלכה, כי הנה קרוב שימסור אותי¹.

ולפני מי היה מתפלל ישו? וכי היה צריך לחלות ולחנן? והלא כתוב 'אומר ועושה גוזר ומקיים'². והוא אמר שהתחיל להתפחד ולהיחרד 'ויאמר לתלמידיו, עציבה נפשי עד מוות'. ואם תאמר שהוא מדבר כנגד הבשר שהוא מפתח, — והלא הוא אומר 'עציבה נפשי! ועוד: בכל מקום שאתה אומר: דבר זה נגד הבשר, — הייתכן לומר כך? הלא כל העולם יודעים שהבשר אינו מדבר ואינו יודע כלום אלא כאבן, כי אם מכוח הרוח. ועוד: שהיה מתפלל לפני אביו להעביר כוס זה ממנו, [כלומר] — אתה יכול להעביר ממני ולא אני]. ואמר 'לא יהא כרצוני אלא כרצונך' — אם כן לא היו הרצונות שוות, ואם שתי רצונות להם, נמצא שאינו אלוהים³. ועוד: שאתה אומר בכל מקום שברצון קיבל ישו כל הצרות הללו כדי לפדות את בניו, ואם רצונו היה — תחנונים הללו למה? ואם לא היתה דעתו לקבל כל זאת, מדוע לא הציל את גופו? שכך אמר להם: 'הרוח מתקיימת, אבל הבשר חלש'⁴.

קצז כתוב להם: ישו אמר כשנצל¹ 'עציבה נפשי עד המות' והבשר רוגזת ורוגזת². ועתה אמור לי: מי רוצה ומי מתאוה? הוי אומר: הנפש, ואותו איזו קורין אותו בלשון לאטיין "רציאו"³, ואי אפשר לכל ברייה בלא שלושה דברים הללו: גוף ונפש ורציאו, ומן הנפש יוצא רציאו. והיאך אמר, 'לא יהא כרצוני אלא כרצונך'? והלא אותו נפש מן האב היא באה, ורצון אביו באותו כוס היה, ואל תדיחיני עוד לומר: כנגד הבשר דיבר, שאין הבשר יודע טוב ורע כי אם הרוח. ואם תדיחיני עוד לומר: ודאי כנגד הבשר דיבר שהבשר מפתח, שאי אפשר שלא יעשה כדרכו, ודרך הבשר הוא להרהר הרהור אשה ולישון ולהרעיב, — והוא היאך יכול הבשר לצום ארבעים יום וארבעים לילה?⁴ ואם תאמר: מפני שבאותו בשר היה רוח-הקודש, לכן לא משל בו הרהור, —

קצו 1. מרקוס יד, 32—42, ע"ש. 2. על-פי איוב כב, כה; ועיין ברכות נז ע"ב וברכת "ברוך שאמר" בתפילת שחרית; השווה נסחור הכומר, עמ' 8. 3. עיין יוסף המקנא, עמ' 127—128, ס' י, הע' 2. 4. השווה מלחמות השם, עמ' 150.

קצז 1. ראה ס' קפח, הע' 1. 2. ראה ס' קצו; והשווה יוסף המקנא, עמ' 126, ס' ו. 3. ratio, במובן כוח המחשבה; השווה טענות ר' משה מסאלרנו, סימון, עמ' VII; סימון, שם, העיר שמקור הדברים בראב"ע, שמות כג, כה; השווה גם להלן ס' רג, פיסקה רביעית. 4. השווה ס' קעז. 5. השווה מלחמות

אם כן למה לא היה ממשלה לאותו רוח להציל את הבשר מפחד ומרעב?
כי אנו יודעים שנפחד ונרעב, שהרי אמר 'עציבה נפשי'. ולכך נפלאות לי
שאנו רואים חנניה מישאל ועזריה, שהיו בני-אדם ונשלכו לתוך כבשן האש
שאינו מיתת קשה מזו, — ומכל מקום לא נפחדו ולא נעצבו ולא ניזק להם
כלום, לא בבשר ולא בנפש, ואפילו בבגדיהם, שכן כתוב 'די לא שלט נורא
בגשמהו ושמע ראשהו לא התחרך וסרבליהו לא שנו וריח נור לא עדת
בהו' [דניאל ג, כו]. והוא לא הציל את נפשו וגופו ואפילו מפחד⁵. ואם
תאמר: רצונו וחפצו היה בכך, אם כן תחנונים למה?⁶

קצח כתוב להם: 'ובשעה השישית ויחשך העולם עד השעה התשיעית,
ובשעה התשיעית צעק, אלי אלי למה עזבתני'.¹ ואם היה אלוה, למה [צעק
ולמה אמר 'עזבתני']? והלא כל הצרות כולן באו לו מרצונו וישרו הם
בעיניו, ובאהבה קיבל הכול וברצונו נעשה לו כל זאת?²

[לוקש]

קצט כתוב להם, שבא מלאך למרים אמו לבשר לה 'הנך הרה ויולדת בן
וקראת שמו ישו'; הוא יהיה גדול ובן עליון ייקרא ויתן לו אלוהים את כיסא
דוד אביו; וימלוך בבית יעקב עד עולם ולמלכותו אין קץ'.¹ הלא היה לו לומר
שיהיה אלוה וימשול על כל העולם, על העליונים ועל התחתונים. [ועוד: אם
אלוהים הוא, מי נתנו לו?] ואיך בן-אלוהים צריך הוא למתנה? והלא כל
העולם כולו שלו הוא!² ועוד: מה זה הכבוד שניתן לו, 'כיסא דוד אביו'?
[ודוד לא מלך על כל העולם!] וכי מלכות אחת כבוד הוא לאלוהים?³ ועוד:
שקרא את דוד 'אביו' — וכי מי נברא תחילה, דוד או בנו? [הלא לדבריהם הוא
קדם לכל הנביאים!]⁴

ר כתוב להם בתורתם: 'ובמלאת ימי טהרה [ככתוב בתורת משה]¹ הביאה
אותו לירושלים'.² עכשיו משמע שהייתה טמאה כשאר יולדות, כיוון שאמר

השם, עמ' 150. 6. עיין חרב פיפיות, עמ' 65, הע' 24.

קצח 1. מרקוס טז, 33—34, ע"ש. 2. השווה נסתור הכומר, עמ' 2.

קצט 1. לוקאס א, 26; 31—33. 2. השווה ס' קפט; מלחמות השם, עמ' 64—65.
3. השווה ס' קג, הע' 5. 4. השווה ס' קסה.

ר 1. ויקרא יב, ו. 2. לוקאס, ב, 22, ע"ש. 3. שם 24; והשווה ס' הברית

'ובמלאת ימי טהרה'. ועוד: שהביאה קרבן משתי תורים ומשני בני יונה³,
שאינו בא אלא על הטומאה.

רא כתוב להם בלוקאס¹: 'כשהיה בן שתיים-עשרה שנה הלך לירושלים עם
אבותיו לחג הפסח; וישבו אבותיו וייוותר הוא לבדו בירושלים; ויראו
אבותיו ויתמהו כי לא חזר עמם וישבו לירושלים ויבקשוהו וימצאוהו בין
התלמידים²; ותאמר לו אמו, למה עשית זאת, אביך ואני עציבים וכואבים
ומבקשים אותך'. ומי היה אותו אב, זה שאמרה לו אמו? אם אמרה זה על
יוסף, למה נקרא שמו אלוה?³ ואם אמרה לו מאביו שבשמים, נמצא שהוא
חוטא שהכעיס את בוראו. ועוד: [אם] אביו שבשמים, [מדוע לא מצאנו?] וכן
צריך הוא לבקש אותו? והלא הכול גלוי וידוע הוא לפניו!

רב כתוב להם: פעם אחת רצה לילך לשומרון והיו עמו כיתות רבות,
ולא רצו להניחן בעיר שמריא¹ בשדה, וישו קובל על עצמו ואומר 'שועלים
יש להם חפורות ולעופות השמים קינים ואני בן-אדם אין לי קרקע במה
שאוכל להשים את ראשי'.² כלומר: שכל כך היה עני. ונתן מחמישה ככרי
לחם ומשני דגים לאכול לחמשת אלפים בני-אדם שהיו עמו שם³.

רג כתוב להם בספר לוקש¹ בעוון-גיליון: מי שחטא לאב — ימצא מחילה,
ומי שחטא לרוח הטומאה — לא ימצא מחילה, לא בעולם הזה ולא בעולם
הבא. ואם שלושתן אחד, למה לא ימצא מחילה לרוח הטומאה?²

רד 'מעשה באיש אחד שהיה עשיר מופלג ודיבש¹ שמו [והיה לבוש
מעילים ופורפורין והיה לו לאכול מעדנים, והיה עני אחד שמו לְרוּשׁ שהיה

(הוויכוח המיוחס לרד"ק), עמ' 92.

רא 1. ב 42—48, ע"ש. 2. במקור נאמר: בין המורים; בספרות הרבנית מכונים
חכמים לומדי-תורה גם בשם תלמידים. 3. אם יוסף הוא אבי ישו, הרי אינו אלוה.

רב 1. שומרון. 2. לוקאס ט, 52—53; 58. 3. שם 13—17, וגם מכאן יוצא
שישו היה עני.

רג 1. יב, 10. 2. השווה יוסף המקנא, עמ' 127, ס' ט; שם עמ' 137, ס' מא
והע' 1; נסתור הכומר, עמ' 3; ועיין א"א אורבך, ערוגת הבושם ד, עמ' 47.

רד 1. dives = עשיר בלאטינית, וכך בוולגאטה; בפי העם נקרא שם האיש על

שוכב לפני פתח בית העשירי דיבש והיה לזרוש מלא מורסא שקורין קלון בלע"ז²]; והיה צועק כל שעה לעשירי שיעשה לו חסד [מאותן פרפריות הנופלים מן הפת שיריים משולחנן] ולא רצה [העשירי ליתן לו כלום ובאו הכלבים ומלקקים את חוליו של לזרוש]. לסוף מתו שניהם, העשירי הלך לגיהנם ולזרוש הלך בחיקו של אברהם. וכשראה העשירי שלזרוש יושב בלא צער בחיקו של אברהם, בנחת בגיל ובחווה, והוא עצמו בצער גדול, נידון באש ולהבה בתוך פיו, — 'צעק ואמר, אברהם אדוני, אמור לזרוש אחי שיטבול אצבעו הקטן במים ויטיף לי בפי מפני הלהבה הגדולה היוצאת מפי; וענה אברהם ואמר לו, זכור לך, כשהיית באותו עולם והיו לך כל שאילתך וחפצך ותאוות לבך ולזה אחיך לזרוש היה צער גדול מחולי ורעב, וביקש ממך מן הפתיתים שנפלו משולחנך ולא ריחמת עליו לתת אותם לו; ועתה הוא יהיה בשמחה ובנחת ואתה תהיה בצער; ואמר דיבש הנני מבקש ממך שתשלח לבית אבי, שיש לי שם חמישה אחים ויזהירם שלא יבואו בצער גדול כזה שאני שרוי בו; וענה אברהם ואמר לו, משה ושאר נביאים יש להם לשמוע להם; ענה דיבש ואמר לאברהם, אם לא ישמעו למשה ולשאר נביאים 'אבל למתים שתשלח להם להזהירם ישמעו ויאמינו וינצלו מצער הגדול הזה; אמר לו אברהם, אם לא ישמעו למשה ולנביאים גם כן לא ישמעו למתים אם אשלחם לשם'³.

ועכשיו שומע אני שאברהם ולזרוש היו בגן-עדן, והיאך תוכל לומר שכולם ירדו לגיהנם, [הן טובים הן רעים] ?⁴ ועוד: שאמר אברהם שיש להם לשמוע למשה ולשאר נביאים, — משמע אם ישמעו לתורת משה ולמצוות נביאים, שאז יבואו בגן-עדן [ואף-על-פי שקודם ישו היה]⁵.

רה כתוב בספר שאמר ישו לפטר חמור — שמעון בן כיפה הוא פטר¹ — 'השטן מתעסק ומבקש להניעותכם, ואני ישו אבקש מן י"י מלקצר אמונתך'²; ואם היה עצמו אלוה, מה היה צריך לבקש לו מאחרים ? ועוד: שהוא בעצמו לא קרא את עצמו אלוה כי אם נביא או עבד או שלוחו של מקום³. [ועלי לבאר לך את עדות זו על עצמו]. כי בבואו במדינה אז ישב עם בני המדינה. אמר להם: יראו את י"י אדוני האדונים. והיו תמיהים ממנו ואמרו: מה

שם עושרו. 2. clou = מורסה בצרפתית, מלאטינית: clavus. 3. לוקאס טז, 31—32, ע"ש. 4. השווה נסתור הכומר, עמ' 10; ס' הברית, עמ' 24—25, 89; וראה מבוא עמ' 14. 5. השווה טענות ר' משה מסאלרבו, עמ' 39, מס' 15.

רה 1. ראה מבוא עמ' 19; על "כיפה" עיין קרויס, עמ' 297. 2. לוקאס כב, 32—31, ע"ש. 3. ואגנזייל, עמ' 240: רוצה לומר הקב"ה. 4. השווה ס'

נעשה לבן הנגר הזה ושם אמו מרים ואחיו יעקב ויוסף ושמעון ויהודה אצלינו בנצרת בגליל בארץ ישראל. ובראותו כי הכירוהו ואמרו יחוסו, אמר: לא יהיה נביא מבוזה ולא יתחרף כי אם במדינתו ובמקום שמכירין אותו, וברח מיד⁴. כי ביקש הורדוס המלך להורגו, — כי הוא מעיד בעצמו שהוא נביא ולא אלוה, שהרי אמר: לא יהיה נביא מבוזה כי אם במדינתו⁵. וגם בסוף ספר פסול אמר: 'ישו אשר ממדינת נצרת'⁶. ואמר בספר שלישי של יחנא: 'לא דיברתי מלבי כי אם האב אשר שלחני שם בפי לדבר'⁷ — שהרי קרא לעצמו שלוח. ועוד אמר שלא מלבו אומר, — אם כן אינו אלוה. ועוד: שבספר שלישי של מתיאוש מעיד הוא בעצמו שנולד מבטן כשאר בני-אדם, והוא עבד של הקדוש-ברוך-הוא, כמו שאמר ישעיה 'הן עבדי אתמוך בו בחירי רצתה נפשי'⁸. כל זה מפורש לעיל במקומו בישעיהו⁹.

רו כתוב להם בספר לוקס¹: 'כשהביאו את ישו לתלות, תלאוהו בין שני גנבים, אחד מימינו ואחד משמאלו והוא באמצע; זה שתלו משמאלו ליגלג עליו ואמר, אם אתה משיח הושע את עצמך וגם לנו; וזה מימינו אמר, אתה לא היית ירא-אלוהים ובשביל כך אתה באותו צער; כי אנו יש לנו דין לפי מעשינו וזה שבינינו לא עשה כלום; ואמר לישו, אדוני, חנינו כשתבוא לשמים; ואמר לו ישו, אני אומר לך באמת היום אתה תהיה עמי במחיצתי'. ואם אלוה הוא, למה הניח לעשות לו כל כך בושות משונה לתלותו בין הגנבים, וגם על קלח של כרוב ?²

ועוד כתוב להם: 'כל מי שמאמין בישו אפילו כגרעין אחד של חרדל יכול בדיבורו להמש הר ממקומו'³. ואנו רואין שאפילו קדשין שבהם אינם יכולים לעשות כן, כל-שכן שאר העם. אם כן אין בהם שמאמינים בבורא.

[יוהנש]

רז כתוב להם: 'עשיתה חופה בקנה בגליל והייתה שם חתונה והייתה שם מרים ובנה ישו; וישו נקרא לשם עם תלמידיו וחסר יין, ואמרה אמו מרים לישו, אין להם יין; ואמר אליה ישו, מה לי ולך אשה, עדיין לא בא שעת;

קפו. 5. מתי יד, 1 ואילך; מדינה כאן פירושה אחת מערי-השדה. 6. יחנן א, 45. 7. שם יב, 49, ע"ש. 8. מתי יב, 17—18. משפטים שלמים בקטע הזה מועתקים מנסתור הכומר, עמ' 5—6, וראה מבוא עמ' 10. 9. ראה ס' קט, קכ.

רו 1. כג, 32—33; 39—43, ע"ש. 2. כך לפי תולדות ישו, ראה קרויס, עמ' 80, 225—226. 3. מתי יז, 20.

ואחר כך ירד לכפר נחום ישו ואמו ואחיו ותלמידיו ושם ישבו מעט, והיה קרוב לפסח¹. והם אומרים שאמו של ישו לא נקראת אשה. [שאין נקראת] בתורתם [עד שתהא] בעולת בעל, ועכשיו [מצינו] כאן שישו בנה הוא בעצמו קרא לה אשה². ואם הוא אלוה, — לעולם לא יאמר שקר וכזב. ועוד: ממה שהוא אומר 'מה לי ולך', כלומר מה אנו חוששים אם חסר היין; ואם אומר: מי יחוש כי אם בעל הסעודה, — והוא היה בעל הסעודה? ³ [ואם הוא אלוה, מה היה שאמר 'עדיין לא בא שעתו'? וכי בכל עת לא היה כוח בידו לעשות דבר? אבל נראה שלא היה טהור לכל הצורך להשביע את השמות⁴.]

רח כתוב להם: 'ויעזוב ישו את ארץ יהודה וילך בגליל; והיה רצונו לעבור בשומרון; ויבוא במדינת שומרון הנקרא שיכר אצל החלקה אשר בשכם אשר נתן יעקב ליוסף בנו¹; ויהי שם מעיין יעקב, וישו היה יעף וישב על המעיין, ובשעה השישית ביום באתה אשה [יפה] משומרון לשאוב מים ויאמר לה ישו, תני לי מים לשתות; ותלמידיו היו במדינה לקנות להם אוכל; ותאמר אליו האשה השומרנית, איך תוכל לשתות עמי שאתה יהודי ואני אשה שומרנית ואין היהודים אוכלים עם השומרונים'. ואם הוא אלוה, למה היה עיף ולמה היה צריך לשתות? אם תאמר: הבשר היה עיף, — זאת לא יהיה לעולם בלא רוח, כי זו מידת האדם: בעוד שהבשר מחובר לרוח, אז אדם יעף, אבל בשר שרוח־הקודש בתוכו אינו יעף לעולם³.

ועוד: למה אמרה האשה 'ותלא אין היהודים נוהגים לשתות מים עם השומרונים'? והלא אנחנו שותים מים עם כל אומה ולשון! ולפי זה תלשון תוכל להבין שנבלה שאל ממנה, כלומר לשכב עמה. ואם תאמר שלא שאל ממנה נבלה, — והא כתיב אחריו שבאו תלמידיו מן העיר ומצאו אותו מדבר עם האשה ונפלאו מאד⁴; ממה היו מופלאים? נמצא שחשדו אותו. ומה תלמידיו שהיו עמו יומם ולילה ומגדלין עמו, — אף-על-פי-כן חשדוהו, ואנחנו שלא ראינוהו מעולם, — על אחת כמה וכמה.

רז 1. יוחנן ב. 1—4; 12—13. 2. השווה יוסף המקנא, עמ' 125, סי' ב. 3. השווה שם עמ' 135, סי' לו. 4. השמות הקדושים, שבכוחם נעשים מעשי פלאים. וראה סי' לה.

רח 1. מדינה — ראה סי' רה, הע' 5; שיכר = סוכר (מנחות סד ע"ב), מזרחית משכם, כנראה וזה עם הכפר הערבי עסכר, ושם באר עתיקה, ראה ז. וילנאי, יהודה ושומרון, תל-אביב תשכ"ח, עמ' 325; ועיין בראשית מח, כב ורש"י שם. 2. יוחנן ד, 3—9; והשווה רמב"ם, הלי' אבות הטומאה ב, י. 3. השווה יוסף המקנא, עמ' 134, סי' לה. 4. יוחנן ד, 27.

רפ כתוב להם שאמר קדוש יהגש¹: 'יש לנו לכבד את היהודים שהרי ישועתנו באה מהם'. ותלמידין: "נושטרא סאלוס איקס יודיאיש אישט"². הרי תראו כי ישו עצמו דיבר טוב על היהודים!

רי כתוב להם שעבר ישו במקום אחד 'ומצא שם חולה שהיה חולה שלושים ושמונה שנים; ואמר לו ישו תרצה להירפא', ויאמר לו אדוני, כך הייתי חפץ; 'ויאמר שא מטתך ולך; מיד נתרפא ויקח מיטתו וילך ואותו יום שבת היה; ולכך באו אליו היהודים ואמרו ששבת הוא ואסור לעשות מלאכה בשבת ולישא משאות¹. ואמת הם אמרו: אם עשה רפואתו, הרי טוב; אבל לישא את מיטתו למה ציוות לו²?

ריא כתוב להם: 'שתבוא תשעה שכל [מתים] שבקברים ישמעו את קולו; ויקומו הטובים לתקומת חיים והרעים לעמוד במשפט'. [כך אמר להם יוחנן שכך אמר ישו]. 'ואיני יכול לעשות כלום מלבי ומעצמי, אבל כשאני שומע אני שופט ומשפטי ישר, איני מבקש כי אם ששלחני¹. [ועכשיו שקר אמר להם, והלא רצונו וששלחו אחד הוא, ואין יכול לומר: איני מבקש חפצי! וכי יש להם שתי רצונות, מה שזה רוצה זה אינו רוצה? והלא שניהם רשות אחת להם לדבריהם! ² ואם אחד אומר 'איני מבקש חפצי', כלומר לא היה לו חפצו באותו עניין, — אבל חפץ אביו הוא!]

ועוד: אם הם אומרים שזה היה משיח, [מפני מה שתק ולא דיבר? הרי] כתוב 'ונחה עליו רוח יי' וגו'' [ישעיה יא, ב]³, והיאך היה יכול לומר שלא היה יכול לעשות דבר מלבו ומעצמו? 'אבל כשאני שומע אני שופט' — והלא כתוב אחר זה הפסוק 'והריחו ביראת יי' ולא למראה עיניו ישפוט ולא למשמע אזניו יוכיח; ושפט בצדק דלים והוכיח במישור לענוי ארץ והכה ארץ בשבט פיו וברוח שפתיו ימית רשע' [ג—ד]. ועוד: אם הם אומרים שזה משיח אלוהים הוא, — ולמה אמר 'ונחה עליו רוח יי' ? מכלל שהוא בעצמו לאו אלוהים הוא! ⁴ ועוד: אם היה כתוב בזה הפסוק שלוש פעמים

רפ 1. יוחנן ד, 22. 2. *salus ex iudaeis est* (Nostra!) (וולגאטה) — תרגום מגמתי עם תוספת שאיננה במקור.

רי 1. יוחנן ה, 5—10. 2. על-פי ההלכה גם הריפוי אסור בשבת, חוץ מבמקרים של פיקוח-נפש, וראה מתי יב, 10. כל הקטע נמצא כמעט מלה במלה בטענות ר' משה מסאלרנו, עמ' 40, מס' 18.

ריא 1. יוחנן י, 30. 2. שם יד, 28. 3. ראה סי' קז—קח. 4. השווה

'רוח', אז היה כמו שהם אומרים: אב, בן ורוח-הקודש; אבל עכשיו שכתוב ארבע פעמים 'רוח' בפסוק זה, מי היה הרביעי? ⁵

ריב כתוב להם שאמר ישו במקום אחד 'אני ואבי אחד אנחנו' ¹, ובמקום אחר כתוב שאמר ישו 'אבי גדול ממני' ², —ועתה הוא מכחיש את דבריו. ותם אומרים: כנגד הבשר הוא דיבר זה, ואנו משיבים להם: הואיל והם אומרים שהשלושה חלקים חלק אחד הם, ולא זה גדול מזה לא בכוח ולא במעשה, — אם חלק אחד לקח הבשר ולבש אותו כאדם הלוּבש לבוש אחד מבגד, ואם הוא לבש הבשר, מה חסרון יש לו בעבור זאת, ומפני מה הוא כאן מחליש ומקטין על זאת?

ועוד יש לנו להשיב לאותן מינין שאומרים לנו, שבעוון מיתת ישו אנחנו בגלות זה ³. והלא קודם [מיתתו] היינו בגלות ⁴! ועוד: שכן כתוב להם, בשעת מיתתו של ישו ביקש מאביו ואמר 'אבי, מחול להם מה שעושים בי, כי אינם יודעים מה שהם עושים' ⁵. ועכשיו אני רואה: אם האב והבן דבר אחד הוא ורצון אחד יש להם, — נמצא שכל עוון זה נמחל להם ⁶.

[שאלות אל הנוצרים]

ריג הוי שקוד ללמוד תורה ודע מה שתשיב לאפיקורוס ¹ ולשואל להם. ובדברך עמהם אל תניחיהו ליכנס מדבר לדבר, / כי כך דרך הגוי העז והנמהר ² / לדלג מדבר לדבר. ואל לעד דבר דבר על אופניו ³, / כי כשמרגיש שלא יכול לאמת דבריו, / אז יתחיל לדברים אחרים. והחולק עמהם יהיה לבן-חיל לשואל או להשיב על דבר אחד, ולא יניחנו לפטר מאותו דבר אחד עד שיסיימו.

ואז תמצא את הגוי בוש וקסר ⁴ / כי ימצא בעיקר כופר / וכל ישראל יתנו אמרי שפר ⁵.

ריד כתיב להם: כשם שהבשר והנשמה יחד הם אדם, כך [לדבריהם] אלוהות ואדם יחד הם משיח קרישטוס. וזה הלאטיין: "סיקוט אנימא עט קארו אונוס אישט אומא איטא דיאוש עט אומו אונוס אישט קרישטוס". אם כן כשנהרג האדם נהרג גם האלוהות? ¹

רטו כתוב להם: כשהיה נולד מרחם אמו כשאר כל בני-אדם, ויפתח רחמה וילדה זכר ותקרא אותו אלוהים ¹.

ריג 1. ראה סי' קעב, הע' 1. פיסקת-המבוא הזאת, בפרוזה חרוזה, באה אצל ואגנזייל, עמ' 189, אחרי הקטע הראשון שבפרק הקודם, וכך גם בכ"י פוננסקי. נראה שראוי יותר להעמידה כאן בראש הפרק. 2. על-פי דברים כח, נ; חבקוק א, ו. 3. על-פי משלי כה, יא. 4. על-פי ירמיה טו, ט. 5. על-פי בראשית מט, כא.

ריד 1. ראה יוסף המקנא, עמ' 126, סי' ה, ושם בהערה הנוסח הלאטיני. ב-sententiae של פטרוס לומבארדוס (פ"ל 192, טור 530) נמצא אותו הרעיון וניסוחים דומים.

רטו 1. על-פי לוקאס ב, 11—12. 2. אבות-הכנסייה פירשו את עץ הדעת בתור

יוסף המקנא, עמ' 136, סי' מ. 5. כל הקטע נמצא בטענות ר' משה מסאלרנו, עמ' 40, מס' 19.

ריב 1. יוחנן ה, 30. 2. שם יד, 28. 3. השווה סי' הברית, עמ' 62—63. הנוצרים תלו טענה זו בקריאת היהודים בשעת משפט ישו: "דמו עלינו ועל בנינו", מתי כז, 25; ראה גם יוסטינוס מארטיר, פרק 16 (ברויאר, מקורות, עמ' 5); בער, לבעיית דמותה, עמ' 135, הע' 43; כהן, עמ' 160 ואילך. 4. שתי טענות יש כאן: א. הגלות איננה עונש על הריגת ישו; ב. היהודים שהיו בגלות בימי ישו לא היו אשמים בהריגתו; לטענה זו השווה י' בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תל-אביב תשי"ט, עמ' 10. 5. ראה סי' קסג, הע' 1. 6. השווה יוסף המקנא, עמ' 136, סי' לט; סי' הברית, עמ' 64. כל הקטע נמצא בטענות ר' משה מסאלרנו, עמ' 39.

תשאל למינים: כתוב בפרשת בראשית שאמר י"י 'הן האדם היה כאחד ממנו לדעת טוב ורע ועתה פן ישלח ידו ולקח גם מעץ החיים ואכל וחי לעולם' [בראשית ג, כב]. כך תשאל לו: מה היה חושש הקדוש-ברוך-הוא ומה איכפת ליה אם יחיה האדם לעולם? ותלא מנהג העולם שאין אדם חפץ שיתכלו מעשיו, אם נטע כרם או אילן לא רוצה שייבש, אם בנה בית לא רוצה שיפול. אלא לפי שראה הקדוש-ברוך-הוא שעתיד ישו להטעות העולם ולומר שהוא אלוה, אמר הקדוש-ברוך-הוא שימותו בני-אדם וישו ייתלה בעץ אחד ואל יאכל מעץ החיים, וידעו כל באי עולם כי לא אלוה הוא.²

רצו כתוב להם: האב לא נורע, [והבן נורע, והרוח יצא משניהם]. אם כן היה האב קודם לבן. וכשהוא אומר: [הרוח] יצא משניהם, אם כן על-כורחך היה עת שהיה האב בלא רוח. ואתם אומרים ששלושתן שווים בגדולה ובזקנה ובכל דבר, וזה אינו על כורחכם.¹ והלאטיין בקוויקונקי בולט: "פאטרוש אין ייניטום פיליאוס ייניטום שפיריטום סנקטום אב אוטרוקווי פרוצידיט".²

ריז כתוב להם שישו אמר לפטר חמור¹ יש בינינו מי שימסור אותי בזה הלילה ואני אהיה תפוש ויעשו בי דינים. אמר לו פטר: כיוון שאתה יודע עתידות, אם [בן] אלוהים אתה, ולמה לא הגדת לי עד עתה? אמר לו ישו: אל תאמר לשום אדם שאני אלוה, כי מאז שיצאתי מתורת מולדתי מריתי נגד בוראי ונגד תורתו.²

ריח כתוב להם: ישו היה יושב על מעיין של מים ואכל לחם ושחה מים, ובא לו אדם אחד ואמר לישו, אדוני, שמעתי שאתה אלוה ואתה יכול לעזור לי מדוחקי. ענה לו ישו: אוי לו לאדם שנולד בפקחות עיניים ולא יכול

פריפיגוראציה של הצלב (ראה התגלות יוחנן כב, 2), ואפשר שהשואל מתכוון גם לכך; עיין גם תשובת הנוצרים, עמ' 5, סי' ד.

רצו 1. כלומר, על כורחכם אין זה כך. 2. עיין יוסף המקנא, עמ' 127, סי' ה, ושם בהערה הנוסח הלאטיני.

ריז 1. ראה סי' רה, הע' 1. 2. הדברים הם פאראפראזה בתוספת פרשנות מגמתית על-פי מתי כו, 21; טז, 16, 20.

לראות בתן. כמו שאתה רואה שאני בשר-ודם כאדם אחר, — והיאך הייתי יכול להיות אלוהים? ¹ בתמייה! ²

ריש כתוב להם שישו הלך בדרך ובא לו אדם אחד. אמר לו ישו: אם אתה רוצה להכיר כוחו של הקדוש-ברוך-הוא וכוחו של בשר-ודם? [עלה ישו על האילן]. אז אמר לו: שלח לי ירך. וירם ישו את ידו נגדו למעלה. אמר לו ישו: כשם שאיני יכול ליגע לידך למעלה, כך איני יכול להצילך.¹

רכ כתוב להם שמריא שוכבת בחיקו של ישו, והוא היה מספיד עליה שהיא תמות.¹ ואם הוא אלוה, למה הרג את אמו? והכתיב 'כבד את אביך ואת אמך' [שמות כ, יב]. ואם תאמר שהמלאך הרגה, — והלא שהוא שלוחו! וכיוון שהיה יכולת בידו למחות ולא מחה, מעלה עליו הכתוב כאילו הוא הרגה בעצמו.²

רכא כתוב בספריהם: כשילדה מריא את ישו, היה המלך אוגוסטוס שבאותן הימים; שלח לחפש אחריו ולבערו מן העולם, ואמו הטמינה אותו באבוס של חמור.¹ ולמה לא שמר את עצמו? ועוד: ולמה לא נגלה לעיני המחפשים אותו והיה אומר אליהם, הנני ואין לכם כוח לעשות לי מאומה, כי על כן נולדתי ואגדל עוד שלושים ושלוש שנה;² כמו אחרי-כן כשגדל היה אומר שבן-אלוהים הוא³ וחיבוהו מיתה כבן מסית ומדיח.⁴

ולמה היה פורח באוויר למלט ממוות נפשו, עד שבא יודש אישקאריטא ופרח עליו והפילו ארצה בעל-כורחו ושלא בטובו ותלאוהו? ⁵ היה לו לומר: הנני, עשו לי כטוב בעיניכם, כי על כן באתי לקבל ייסורין ומיתה להציל את העולם מדין גיהנם.⁶

ועוד: הנפלאות שעשה, — למה המתין עד שהיה גדול ובר-דעה? היה לו לעשות נפלאות מן הבטן ובינקותו בעוד שהיה בן שנתיים או שלוש שנים,

ריח 1. סיפור זה איננו באוונגליון. 2. ראה סי' קל, הע' 3.

ריש 1. סיפור אפוקריפי.

רכ 1. נראה שהמקור הוא בספרות האפוקריפית. 2. על-פי שבת נה ע"ב; נו ע"ב.

רכא 1. ראה לוקאס ב, 1—7; מתי ב, 13; ויש כאן עירוב פרשיות; והשווה נסתר הכומר, עמ' 10—12. 2. ראה סי' לת. 3. מתי כו, 64. 4. ראה סנהדרין מג ע"א (דקדוקי סופרים). 5. כך בתולדות ישו, ראה קרויס, עמ' 43, 289.

ואז היו כל העולם מאמינים בו וניצלים מן הדין. אך דעו כי מכשף היה, וכל נפלאותיו היו על-ידי כישוף⁷, ועל כן נידון למיתה כדין וכמשפט⁴ כאשר ציוונו יי' אלהינו יתברך שמו ויתעלה לגצח⁸.
ועוד תשאל להם: מדוע לא נתנבאו הנביאים משנתלה ישו, לא בין ירושלים ולא בין האומות? אלא שמע מינה שרוח השקר חזקה על העולם כל כך, עד שרוח הנבואה נמנעה מלבוא.

רכב כתוב להם: לא בשביל שחילל ישו את השבת הרגוהו היהודים, אלא בשביל שאמר שהוא אלוה¹.

רכג כתוב להם בעוון-גיליון: אמר ישו אל האפושטולוס¹ שלו, אני ישו נולד מן מריא האשה, גם בן יוסף², הרוצה להאמין — יאמין³.

רכד ישו היו לו שלושה אחים, והוא היה הרביעי האחרון, וכן כתוב בעוון-גיליון של יוהניש בפטישטא¹, וזה בקבורת התלוי, שכך היה צועק ואמר: אני יש לי שלושה אחים, ואין לאחד מהם פוגע רעות כמוני².
ועוד כתוב, שאמר פילאטוס לישו: למה אתה עושה את עצמך בן-אלוהים? והלא אחיך אינם עושים כן. והשיב לו המקולל: ודאי הם אחיי שנולדו מאמי, אבל אני לא נולדתי מטיפה זרע כמותם ואיני בשר-וודם כמותם³.

רכה כתוב להם בעוון-גיליון, שישו קרא לעצמו גמל. כי כאשר אמר 'אוי לכם הפרושים והצדוקים החניפים, שאתם מסננים את הזבוב ובולעים את

6. ראה מבוא עמ' 15. 7. ראה סי' לה. 8. שמות כב, יז ורש"י שם.

רכב 1. עיין מתי כו, 63—66.

רכג 1. ראה סי' קנד, הע' 2. 2. דברים בנוסח זה אין באוונגליון, אבל ראה יוחנן א, 45. 3. על דרך "הרוצה לטעות יטעה", בראשית רבה ח, ז.

רכד 1. הכותב מחליף את יוחנן השליח ביוחנן המטביל, וראה סי' עה, הע' 5. 2. הדברים אינם באוונגליון, שם מסופר שארבעה אחים היו לישו, ראה מתי יג, 55, והשווה סי' קפו; ועיין מבוא עמ' 17. 3. דברים מפורשים כאלה לא אמר ישו על עצמו באוונגליון, ראה יוחנן יח, 33—37; הדברים הם על-פי תולדות ישו, ראה קרויס, עמ' 41.

הגמל¹, והגמל אנוכי, וכן אותם נביאים חשובים כזוברים אתם מגיחים ואין אומרים להם שום דבר, אלא אתם מקבלים נבואתם; אבל אני שאני חשוב כגמל, לסבול צרות בעבורכם באתי; כשם שהגמל סובל את המשאוי מרצונו, כך ירדתי מרצוני לסבול צרות לפדות את העולם, ואתם בולעים אותי, כלומר: יש בדעתכם להורגני².

רכו [כתוב בעוון-גיליון: שאלו תלמידיו לישו כשעלה לשמים. אמרו לו: עד מתי תחזור אצלינו? אמר להם: מהיום עד אלף שנים אני אבוא אליכם ואוציא אתכם מדין של גיהנם, ואם לא אחזור לכם עד אלף שנים, בוודאי תדעו שלעולם לא יהיה לכם תקומה¹, וחשבון שלהם — כבר עברו אלפיים שנה².]

רכז [כתוב להם בעוון-גיליון: 'כל מי שאין נימול מעור ומבשר אין יכול ליכנס בגן החיים'. בלאטיין: "קווי גון פואיריט שירקונציסוש די קרני (עט) פעליש גון פוטישט אינטררי אין ריגנום דיא"י¹. ערל-בשר אינו ראוי לעבודה הקדושה ופסול לכך דכתיב 'בהביאכם בני נכר ערלי לב וערלי בשר להיות במקדשי לחללו את ביתי וגו' כה אמר יי' אלהים כל בן נכר ערל לב וערל בשר לא יבוא אל מקדשי' [יחזקאל מד, ז—ט]. אלמא ערל-בשר אינו ראוי לעבודה הקדושה, שהרי קראו הכתוב ערל טמא².]

רכח כתוב להם¹, שכומריא² אחת היתה ובתוכה כומריות³ וכולן בתולות, **רכה** 1. מתי כג, 23—24. 2. ראה פירוש מעין זה אצל ראבאנוס מאורוס, פ"ל 107, טור 1071.

רכו 1. השאלה והתשובה אינן באוונגליון. על יסוד הדברים האמורים בהתגלות יוחנן כ, 2—6, האמינו נוצרים רבים כי "סוף העולם" יבוא עם הופעתו השנייה של ישו, אלף שנים לאחר הופעתו הראשונה, ובשל כך היתה ניכרת תכונה רבה באירופה הנוצרית לקראת סוף המאה העשירית. 2. ראה סי' קג, הע' 2.

רכז 1. Qui non fuerit circumcisisus de carne (et) pellis non potest entrare in regnum Dei. במעשי השליחים טו, 1 הנוסח שונה, והדברים שם נאמרים על-ידי היהודים. בס' נצחון לר' יו"ט ליפמן ממיליהויון נאמר בס' ריח: "וכן כתב להם ספר גריגוריוס, מי שאינו נימול כאברהם יצחק ויעקב לא יוכל להכנס לגן עדן". 2. ראה יבמות עב ע"ב, והשווה צונז ס"פ, עמ' 466.

רכח 1. הסיפור מובא בחיבורו של אב-הכנסייה אוגוסטינוס, De civitatis Dei, ספר 10, פרק 16 (פ"ל 41, טור 295); גם הוא דן בשאלה, מה בין מעשי-הפלא

וכל רומיים מחזיקים בהן פרושות⁴. והנה אחת מהן זינתה ואמת הדבר היה. וייאספו רומיים ורצו להמית הזונה. ואמרו כל שאר הכומריות: לא זינתה אחותינו. ואמרו הרומיים: בזה גדע שלא זינתה, אם תמלא הכברה מלאה מים ותביאנה מנהר טיבר, ולא תצא טיפה דרך הנקבים, אז תיבחנו כי כנים דברכם, וברור הוא שהיא נקייה. ונתנו לה זמן לבקש על נפשה, וגם הכומריות ביקשו עמה שיעשה לה גם ונשתטחו לפני עבודה-זרה שלהן. ונעשה לה גם, והביאה כמצוותן הכברה מלאה מים מן גהר טיבר, ואף-על-פי שברור היה שזינתה. וזה היה קודם שגולד ישו. הרי מטעותם יש הוכחה, [שמה] שמתרפאין מקדירות שלהן אינו מכוח העבודה-זרה, אלא כך הוא גזירה לפני המקום⁵ להתרפאות בזה הדבר ובוזה העניין ובוזה הזמן, שהרי הזונה הזאת נושעה קודם שגולד ישו. [ואם יאמר: למה לא גתרפא קודם-לכן? נראה לי להשיב: 'משגיא לגוים ויאבדם' [איוב יב, כג]⁶].

רכט כתוב להם, אשר קדוש פיטרוש אמר להם: אנחנו לא ידענו אם נושענו אם אין, אם יש לנו צדק אם אין, אם יש לנו ישועת י"י אם אין¹.

רל כתוב להם, כל המתהללים באילים והמשתחוים להם¹: 'אך תורת אמכם קדושה והמצוות ישרות וטובות'².

רלא כתוב להם: גלחים, אל תדברו ליהודים משום אמונה, כי היהודים שורשיהם, ואם השורשים מצליחים גם הענף מצליח¹.

המיוחסים לעובדי-אלילים לבין מופתי אישי המקרא. 2. בספרות ימי-הביניים באשכנז-צרפת מציינת מלה זו בית-כומרים, מינור, ראה תשובות גאוני מזרח ומערב, מהד' מילר, ס' קנב; ס' חסידים, ס' רסב. 3. נזירות. 4. המדובר הוא בבתולות ששימשו במקדש רומי (Vestales). נאסר עליהן לקיים יחסי מין, ומי שנתפסה בקלקלתה נדונה למיתה ונקברה חיים. 5. ואגנוזיל, עמ' 132: ר"ל הקב"ה; על מקום כתיביו לה' עיין אורבך, חו"ל, עמ' 53 ואילך. 6. עיין רש"י, שמות יד, ב, ד"ה לפני בעל צפון, על-פי המכילתא. גם על ישו סיפרו אגדה אפוקריפית דומה, שמיילא בגדו מים והביאם לאמו, ראה Hofmann, Das Leben Jesu nach den Apokryphen, לייפציג 1851, עמ' 230—231.

רכט 1. הדברים אינם באוונגליון בנוסח זה, וראה מתי כו, 69—70.

רל 1. על-פי תהלים צז, ז. 2. אל הרומיים ז, 12, ע"ש.

רלא 1. במאה ה"ג אסרו ועידות הכנסייה הרומית על כמרים מן השורה להתווכח עם יהודים על ענייני אמונה, ראה מאנסי 22, טור 32 (משנת 1227); 24, טור 200 (משנת 1277); גרייול, מפתח: Disputations.

רלב כתוב להם: אין דינם לרדוף את היהודים אלא הישמעאלים¹.

רלג כתוב להם: יהודים אין דינם לכוף אותם לעבוד יראתם כי אם הישמעאלים¹.

רלד כתוב להם בספר אלכסנדרוס¹: כשילדה מריא² את בנה ישו בבית-לחם בתור אחד, ושם היה חשיכה גדולה יותר מן האורה, [ומיד כשגולד ישו בא שם אורה גדולה יותר מן החשיכה בתור, ואחר כך בא חשיכה גדולה מן האורה], ובא יוסף בן פנדירא³ ולקח הנער ושם אותו ברפת בקר⁴, ששם היו אוכלין ביחד שור וחמור⁵. ובאו לשם שלושה מלכים⁶ ובאתה אמו וציוותה למולו וענו לה המלכים: לא נמול אותו כי אלוהים הוא. וענתה להם מריא² אמו ואמרה: כיוון שיצא מזרע היהודים מארבע יריכיים⁷ — צריך למולו.

רלה מעשה¹ בקיסר אחד שרצה לגסות ולידע איוה אמונה טובה ומעולה,

רלב 1. בימי מסע-הצלב השני הביע אב-המינור ברנארד מקלארוו (1090—1153) את דעתו נגד הריגת יהודים וטען שאין דינם כדון המוסלמים, ראה אגרותיו, פ"ל 182, טור 567 ואילך. עמדתו נתפרסמה בין היהודים, ראה הברמן, עמ' קטו. השווה רוזנטל, ליקוטים, עמ' 342 הע' 42. בכמה נוסחאות של תולדות ישו מסופר, שהגמון אחד ציווה לנוצרים שלא להרוג יהודים ולא להכותם, אף להיטיב להם, ראה קרויס, עמ' 49, 84, 87, 209.

רלג 1. עמדתה הרשמית של הכנסייה הרומית היתה שאין להכריח את היהודים בכוח הזרוע להמיר דתם, ראה גרייול, עמ' 13—14, 227—229.

רלד 1. המקור אפוקריפי; על לידת ישו במערה ועל חילופי אור וחושך בשעת לידתו ראה E. Hennecke, New Testament Apocrypha I, פילאדלפיה 1963, עמ' 383—384; 413—414. 2. ואגנוזיל, עמ' 142: חריא. 3. זה כינויו של יוסף אבי ישו בתולדות ישו (ראה קרויס, עמ' 64, 118, 187), על-פי שבת קד ע"ב, סנהדרין סז ע"א (דקדוקי סופרים). 4. ואגנוזיל שם: שקורין קריפא [Krippe] = אבוס בגרמנית. 5. השווה ס' קלה. 6. באוונגליון (מתי ב, 1—12) מסופר על אנשים חכמים שבאו מן המזרח והשתחוו לישו התינוק. מסורת נוצרית מאוחרת עשתה אותם לשלושה מלכים. 7. מאב ומאם. תוויכח בין מריה והמלכים על מילת ישו איננו באוונגליון.

רלה 1. עיקר המעשה מובא ברוזנטל, ויכוח דתי, עמ' 71, ויש כאן עיבוד ספרותי-עממי של הסיפור הידוע בראש ספר הכוזרי; והשווה י. דן, "סיפור אשכנזי על

ואיזו יראת יי' — אם אמונת ישראל או אמונת נוצרים או אמונת ישמעאלים. מה עשה? לקח אחד מישראל ואחד מנוצרים ואחד מישמעאלים, ויתן אותם בבית־הסוהר כל אחד לבדו, וילך לכל אחד ואחד לבדו להחליף אמונתו באמונה אחרת, ואם לאו יחתוך ראש כל מי שימאן.

וילך תחילה אל היהודי ויאמר לו לבחור דת נוצרים או חוק ישמעאלים, או ינתק אותו אבר לאבר. ויען היהודי ויאמר לקיסר: חס וחלילה לי שאניח אלוהי מחוללי² צורי ואלי אלהים חיים ומלך עולם³, ואדבק באמונת פגר ומת. דע כי על תורת אלוהינו ועל ייחוד מלכנו ועל קידוש שם יוצרינו אסכול אלף מיתות זה אחר זה ואקיים מה שנאמר 'כי עליך הורגנו כל היום' [תהלים מז, כג]. כשראה הקיסר כי לא יכול לו להעבירו על דתו / ולא קם ולא זע⁴ מתורתו, / ויביאו על פתח קברו / וחרבו של הקוסטינר⁵ שלופה על צווארו / לאיימו ולצערו, / ולא חש על דבריו לשכות צורו.

אז הניחו הקיסר וילך אל הגלגל הנוצרי ויאמר לו להיות יהודי או ישמעאלי או ישא מיתה קשה. ניאץ⁶ בליעל דבר זה לעשותו / וידבק מאד בשקר אמונתו / ויבך ויתחנו לקיסר להניחו בדתו / כי האמת והיושר אתו / ועל כן סבל ישו מיתתו לפדות אותו / ושאר חטאים כמוהו להביאם במחיצתו / וצווח מאוד ויוסף דברתו. / והקיסר זעף לקראתו / ויאמר לקצר אמרתו / ולגלות לו עצתו / אם ישנה — יכתב להחיותו / ואם לאו — אחת דתו להמיתו⁷. כשראה הגלגל כי הקיסר העיר את חמתו⁸, וכי כלתה אליו רעתו⁹, ובחר לו בחיים ויאמר: מאחר שהוכרח לעזוב דתו, רצה להיות יהודי ולא ישמעאל. כי אין תועלת וממשות באמונה ישמעאלית, כי מחומט אלוה שלהם נשתכר ביין וגשלך באשפה, ובאו החוזרים ועברו באשפה ומצאוהו וגררוהו וסבבוהו וימיתוהו ואכלוהו¹⁰, ואיך ייתכן שיהיה אלהים? ועל כן אמונת ישראל טובה מזה.

התגירות מלך ערבי, ציון כו (תשכ"א) עמ' 135. 2. על־פי דברים לב, יח. 3. ירמיה י, 4. אסתר ה, ט. 5. תהויר את החייבים מיתה למלך, ראה במדבר רבה א, ט. 6. סירב, והשווה מחזור ליום כיפור, עמ' 571, שורה 27, ושם אותו צירוף־תיבות ממש. 7. על־פי אסתר ד, יא. 8. על־פי תהלים עח, לח. 9. על־פי אסתר ז, ז. 10. כמעט כל המוטיבים של הסיפור הנה על מות מוחמד מצויים באגדות על חיי מוחמד, שהפיצו סופרים נוצרים במערב בתקופת מסעי־הצלב, מתוך מגמה להשמיץ את שמו של נביא האיסלם, עיין V. Chauvin, Bibliographie des Ouvres Arabes etc. פאריס 1907, עמ' 213, ושם ראשי פרקים ממאמרו של Alessandro d'Ancona, La leggenda di Maometto in Studij di Critica e Storia Occidente, שהופיע בכתבי־עת איטלקי וגם בספרו Letteraria, כרך ב, בולוניה 1912, עמ' 167 ואילך; השווה גם N. Daniel, Islam and the West, Edinburgh 1962, pp. 104-5, REJ; and the West, 88 (1929), עמ' 17, ואגנוזיל,

אז הניח הקיסר אותו והלך לישמעאלי ואמר לו לעשות כמשפט הראשון לעזוב יראתו ולברור לו או אמונת ישראל או אמונת נוצרים, או יסכול מיתה משונה. אז גשתנו רעיוני / ודמעות נזלו מעיני / ופרש ידיו לנגד הקיסר / ובכה ויאמר: / למה יעשה אדוני ככה¹¹ להכריח אותי / ולהעבירני על דתי / שבה נולדתי ונתגדלתי ונתרוממתי / ותורתי אמת וישרה / זכה וטהורה / יפה וברה¹² / ואין כל התורות צרופות ויקרות כתורתנו המעולה / ועליה אעשה כלה¹³. / ויחר אף הקיסר על מיליו / ויצו להסיר את ראשו מעליו. / וירא כי שלף הקוסטינר חרבו / ותבא חרטה בלבו / ויבקש להרחיב לו זמן עד למחר / ואז יבחר. / וניתן לו שאילתו / ונעשה בקשתו¹⁴. / למחר צעק בקול רם ואמר: יי' אלוהי אברהם, אבי אבי ישמעאל, אלוהי ישראל הוא הצור תמים¹⁵ / בורא כס והדומים¹⁶ / אותו אבחר לחלקי ולגורלי¹⁷ / אני עבדו והוא אלי / ואמונת ישו עוון וזימה / אינה שווה למאומה / ואין תורת מאמיניו תמימה¹⁸ / רק בושות וכלימה / ושקר ומעילה / כי הוא נצלב ונתלה / ולא יכול להציל את עצמו / ואיך יושיע את עמו / ובעודנו חי לא נמלט / ומיד רודפיו לא פלט / ואיך אעבוד אותו במותו / עם העובדים אותו? / הרימותי את ידי¹⁹ / די שאתיה יהודי.

כששמע הקיסר כך, שהיהודי רצה למות על תורתו ולא רצה לזון מאמונתו הנה והנה, והגלגל והישמעאלי שניהם כפרו בהבלם והודו לאמונתו, — אז בחר לו הקיסר את אמונת ישראל בעצמו, ונתגייר הוא והגלגל והישמעאלי והיו גירי צדק ואמת.

רלו בזה יהגו ולא ישגו בני אל חי¹: לשאול להם תחילה, מאיזה אומה הם. אם יאמר: מזרע ישראל הם², — אף אתה הקהה את שיניו³ ואמור לו מה שאמר ישעיהו 'מי נתן למשיסה יעקב וישראל לבוזזים הלא יי' זו חטאנו לו ולא אבו בדרכיו הלך ולא שמעו בתורתו' [ישעיה מב, כד]; ואומר 'ואחלל שרי קדש ואתנה לחרם יעקב וישראל לגדופים' [מג, כח]. ואם אתם

עמ' 144 הוסיף אחרי "באשפה": (הגהה: על כן לא יאכלו בני ישמעאל את בשר החזיר), הגהה זו חסרה אצל מינסטר, אוונגליום (ר' מבוא הע' 72), מהר' 1582, עמ' 96. 11. על־פי שמות ה, טו. 12. על־פי שיר השירים ו, י. 13. על־פי בראשית יח, כא. 14. על־פי אסתר ה, ח. 15. דברים לב, ד. 16. על־פי ישעיה סו, א. 17. על־פי ישעיה יז, יד; גז, ו. 18. על־פי תהלים יט, ח. 19. על־פי בראשית יד, כב.

רלו 1. הושע ב, א; ועיין במדבר רבה ב, טו. 2. ראה מבוא עמ' 14. 3. ראה סי' סג, הע' 1. 4. על־פי ירמיה מח, א. פוונסקי, שילה, עמ' 147,

מיעקב, אם כן אתם חוטאים. ועוד: אנה נותתם למשיסה ולבוזוס? והלא אתם שאנגנים ושקיסים על שמריכם מנעורכם ולא הורקתם מכלי אל כלי⁴ ובגולה לא הלכתם.

רלז עוד תקשה למינים מנבואות הושע דכתיב 'אם זונה אתה ישראל אל יאשם יהודה' [הושע ד, טו]; ואומר 'כי כפרה סוררה סרר ישראל' [טז]; ואומר 'אל תשמח ישראל אל גיל כעמים כי זנית מעל אלהיך' [ט, א]; ואומר 'סבבוני בכחש אפרים ובמרמה בית ישראל' [יב, א]; ואומר 'אני ידעתי אפרים וישראל לא נכחד ממני כי עתה הזנית אפרים נטמא ישראל' [ה, ג] — הרי קורא אותם זונה, סורר, טמא. ואומר 'כענבים במדבר מצאתי ישראל' [ט, י]; ואומר 'כביכורה בתאנה בראשיתה ראיתי אבותיכם המה באו בעל פעור וינזרו לבושת ויהיו שיקוצים כאהבם' [שם]. ואם אתם ישראל¹, — מתי עבדו אבותיכם בעל פעור?

אך דעו לכם כי תואנה אתם מבקשים. כי כבר אמר 'כי נער ישראל ואוהבהו וממצרים קראתי לבני' [יא, א]. מי היה במצרים — אנחנו או אתם? ועלינו סיים הנביא 'שובה ישראל עד ימי אלהיך כי כשלת בעוונך' [יד, ב], והיכן נכשלתם אתם? אנו כשלנו בגליות הרבה ועלינו נאמר 'ארפא משובתם אוהבם נדבה כי שב אפי ממנו' [ה], ואינכם צריכין רפואה כי לא חליתם כמונו. וכתוב 'אהיה כטל לישראל יפרח כשושנה' [ו]. ועוד אמר ישעיה 'זה יאמר לימי אני וזה יקרא בשם יעקב וזה יכתוב ידו לימי ובשם ישראל יכנה' [ישעיה מד, ה].

ואם ישיבו לך: לא על ישראל לבד נאמר זה, כי אם גם על שאר אומות או על בני עשו, — אז תאמר להם נבואה זו שאמר ישעיהו: 'קרבו גוים לשמוע ולאומים הקשיבו וגו' כי קצף לימי על כל הגוים וחמה על כל צבאם וגו' וחלליהם יושלכו ופגריהם יעלה באשם וגו' וכל צבאם יבול וגו' הנה על אדום תרד וגו' חרב לימי מלאה דם וגו' כי זבח לימי בבצרה וטבח גדול בארץ אדום וגו' כי יום נקם לימי וגו' מדור לדור תחרב לנצח נצחים אין עובר בה' [ישעיה לד, א—י]. ואם אתם מבני עשו² או משאר גוים, — ראו כל אלה הפורעניות תבואנה עליכם.

מביא את הקטע הזה להשוואה עם קטע מחיבור אחר, שבו טוען היהודי, שכיוון שהנוצרים הם ישראל לדבריהם, הרי שברכת יעקב "לא יסור שבט מיהודה" נתקיימה בהם.

רלז 1. ראה מבוא עמ' 14. 2. ראה מבוא שם.

רלז יש לשאול למינים: למה אתם מעקרים אפילו אות אחת מתורת משה? הלא ישו בעצמו הוא אומר שלא בא לעקור תורת משה ולא דברי הנביאים, כי כל זמן ששמים וארץ קיימין לא תיעקר ולא תאבד אפילו אות אחת ואפילו סוף-פסוק אחד¹; ואם כן היאך אתם מניחים כל מצוות שבת ומילה?

רלז שאל לנוצרים: מפני מה אינם שומרים השבת? והלא ביום השביעי שבת אל מכל מלאכתו¹ וכתוב 'זכור את יום השבת לקדשו; ששת ימים תעבוד ועשית כל מלאכתך; וביום השביעי שבת לימי אלהיך לא תעשה כל מלאכה וגו' כי ששת ימים עשה ימי את השמים ואת הארץ את הים ואת כל אשר בה וינח ביום השביעי על כן ברכ ימי את יום השבת ויקדשהו' [שמות כ, ח—יא]. ועל-כרחך יום שבת שאנו שומרים הוא יום שביעי שבו שבת אל, ונהר סמבטיון² יוכיח, שאתם יודעים שהאנבים שובתים ביום השביעי, רצוני לומר ביום השבת.

ועוד: מדבריתם אתם נתפסים, שאתם קוראים אותו "ספטם דיא"י³ — "ספטם" הוא שביעי, "דיא"י" הוא יום — וקוראין אותו יום שביעי. ואם תאמר שתחליפו התלוי⁴ ביום ראשון שאתם קורין אותו "דומיניקא"⁵, — מכל-מקום שאתם עושים מלאכה בשבת שהזיכרם המקום בלי לעבור בו, אתם עוברים על דברי משה וסותרים דבריו.

ועוד: אף לדבריהם שתחליפו את השבת ליום ראשון⁶, — למה אינכם סוקלים באנבים המחללין אותו, כמו שעשו בני ישראל במדבר למקושש עצים ביום השבת⁷ על-פי הדיבור⁸?

ועוד פוקרים בזה: 'ויכל אלהים ביום השביעי מלאכתו אשר עשה' [בראשית ב, ב] — משמע שביום השביעי סיים מלאכתו⁹. תשובה בציוד: 'וישבות ביום השביעי מכל מלאכתו אשר עשה; ויברך אלהים את יום השביעי ויקדש אותו כי בו שבת מכל מלאכתו אשר ברא אלהים לעשות'.

רלז 1. על-פי מתי ה, 17—18. סוף-פסוק הוא שמו של טעם (מטעמי המקרא) תבא בתיבה האחרונה של כל פסוק וצורתו קו קטן מאונך; במקור הלאטיני של הוולגאטה: apex = נקודה או קו קטן ומחודד.

רלז 1. בראשית ב, ג. 2. בראשית רבה יא, ו; וראה סי' פג, הע' 2. 3. התרגום המדויק של "את היום השביעי" הוא: septimum diem. 4. ואגנוזיל, עמ' 9: ר"ל המשיח. 5. Dominica [dies] = יומו של האדון, בצרפתית: dimanche. 6. על-פי יוחנן א, 10. 7. ואגנוזיל שם: ר"ל זונטאג, ראה סי' פו. 8. במדבר טו, לב ואילך; והשווה סי' צג. 9. ואגנוזיל שם: ר"ל על-פי הקב"ה. 10. עיין הירונימוס, פ"ל 23, טור 940; מרחביה, עמ' 181.

[ב—ג]. וכן פירושו: 'כי בו שבת'—שהרי סיים מלאכתו ביום הששי, ולא היה לו לעשות מאומה, כי כלה וסיים ביום הששי ושבת ביום השביעי.

רמ תשאל למינים: אתם ידעתם כי אדם המת טמא הוא ומטמא נושאים ונוגעים וכל אשר באוהל אשר הוא שם¹, ואתם מטמאים בהן כל שעה ומכניסין אותו בבתי עבודה-זרה שלכם². הרי בכל דבריהם ומעשיכם אתם משחיתים וענייכם הבל ורעה רבה.

רמא [שאלה שאל לגוים:] כתיב בישעיהו 'העם המכעסים אותי על פני תמיד וזוכים בגנות ומקטרים על הלבנים; היושבים בקברים ובנצורים ילינו האוכלים בשר חזיר ומרק פיגולים כליהם' [ישעיה סה, ג—ד]. וזהו פירושו: [ומקטרים על הלבנים]—הרי מקטרים בכל יום על הלבנים על קבריהם¹; [היושבים בקברים]—שקוברים פגריהם בבתי עבודה-זרה שלהם ומטמאים את עצמן באוהל המת; 'ובנצורים ילינו'—מלינים פגריהם². ומי הם שעושין כך? אותם שאוכלין בשר החזיר³. וכתיב 'אוכלי בשר החזיר והשקץ והעכבר יחדיו יסופו נאם יי' [סו, יז].

רמב תשובה למינים על אשר תופסין עצמות הקדשים הפגרים לקדושות¹: שהרי הקדוש-ברוך-הוא טימא אותם דכתיב 'וכל אשר יגע על פני השדה בחלל חרב או במת או בעצם אדם או בקבר יטמא שבעת ימים' [במדבר יט, טז]—הרי הן טמאין ומטמאין, ואפילו עצמות אברהם יצחק ויעקב וכל הצדיקים מטמאין כשאר בני-אדם, כי בסתם דיבר הכתוב². וזוהי הטעם [הסתיר] הקדוש-ברוך-הוא את קברות הצדיקים, כיוון שהיה גלוי לפניו שיטעו אומות-העולם אחר עצמותיהם³, כמו שנאמר במשה 'ולא ידע איש את קבורתו עד היום הזה' [דברים לד, ו]. וגם הא כל העולם יודעין שהאבות

רמ 1. במדבר יט, יא ואילך. 2. את רבי הנצרות והמלכות היו מביאים לקבורה בתוך בנייני הכנסיות, וראה הקטע הבא.

רמא 1. לתוך מיבנה המזבח שבאולם הכנסייה היו מגיחים את הרליקויות, ראה ס' קצו, הע' 3; רמב, הע' 1. 2. איסור הלגת המת נלמד במקורות התלמוד מדברים כא, כג; ראה סנהדרין מו ע"ב. 3. השווה ס' קצו. דברים קרובים אל מה שנאמר כאן נמצאים בטענות ר' משה מסאלרנו, עמ' 51, מס' 40.

רמב 1. פולחן עצמות הקדושים ושאר שרידיהם (רליקויות) היה נפוץ ביותר בימי-הביניים. 2. עיין תוספות בבא מציעא קיד ע"א ד"ה מהו; תוספות כתובות קג ע"ב ד"ה אותו היום. 3. השווה בראשית רבה צו, ו. 4. בשנת 1266,

שוכבין בחברון במערה, ואין כל בריה יכולין ליכנס בה¹. ולמה זה? אלא שמע מינה כדפירשתי.

רמג [המינים אומרים: הגלה תופש בידו גופו ועצמו של ישו ככל אשר היה נתלה בשתי-ידיהם¹. כך תשיב: כל מה שהגלה תופש בידו—מעשה ידיו או מעשה ידי אדם אחר הוא, והא כתיב בנביאים שהם קורין אותו ויוןולא² 'ולא נאמר עוד אלהינו למעשה ידינו' [הושע יד, ד]; וכתיב 'ולא תשתחוה עוד למעשה ידיך' [מיכה ה, יב]. ועל כן גיבא ירמיהו הנביא 'נשוא ינשוא כי לא יצעדו אל תיראו מהם כי לא ירעו וגם היטיב אין אותם' [ירמיה י, ה]; וגם 'אליך גוים יבואו מאפסי ארץ ויאמרו אך שקר נחלו אבותינו הבל ואין בם מועיל; היעשה לו אדם אלהים והמה לא אלהים' [טז, יט—כ].]

רמד ומה שאומרים כי הפסילים אשר בבתי תרפותם, לפי שהם אלוהיהם¹, לפיכך הם מכבדין אותם כאלוהים,—והלא הוא אומר 'אני יי' הוא שמי וכבודי לאחר לא אתן ותהלתי לפסילים' [ישעיה מב, ח]; ואומר 'הקבצו ובואו התנגשו יחדיו פליטי הגוים לא ידעו הנושאים את עץ פסלם ומתפללים אל אל לא יושיע וגו' הלא אני יי' ואין עוד אלהים מבלעדי אל צדיק ומושיע אין זולתי; פנו אלי והושעו כל אפסי ארץ כי אני אל ואין עוד; בי נשבעתי יצא מפי צדקה דבר ולא ישוב כי לי תכרע כל ברך תשבע כל לשון' [מה, כ—כג]. פתרון המקרא: 'אין עוד'—אפילו אלוהים, כלומר אפס² הקדוש-ברוך-הוא אין עוד אלוהים שמתפללים ומשתחוים לפניו; ופירוש 'אלהים'—רצה לומר: שר ורב וגאון, כגון הקדישים. ודומה לו: 'ואתה תהיה לו לאלהים' [שמות ד, טז]—תרגומו³ 'לרב'.

רמה מה שאין הגוים יכולין להוציא לא חי"ת ולא עי"ן מגרונם¹,—יש

בראשית ימי שלטון הממלוכים בארץ ישראל, הוציא הסולטן פקודה האוסרת על נוצרים ויהודים להיכנס אל מערת המכפלה, עיין ז. וילנאי, יהודה ושומרון, תל-אביב תשכ"ח, עמ' 248.

רמג 1. הצלב, ועליו דמותו של ישו. 2. תנ"ך, בגרמנית: Bibel, ובניב דרום-גרמני: Wiwel, Wibel.

רמד 1. כלומר, אלוהיהם מיוצגים בהם. 2. זולת. 3. תרגום אונקלוס.

רמה 1. מכאן הוכחה מפורשת לדברי י"פ גומפרץ, מבטאי שפתנו, ירושלים תשי"ג, עמ' 20—22, שההגיה המזרחית של החי"ת והעי"ן נשתמרה ביהדות צרפת ואשכנז

אומרים לפי שאין מאמינים בחי עולמים². ועוד יש לומר: מקללת דוד היתה זאת להם, על שהם משתחוים לעצבים ולצלמים שנאמר 'לא יהגו בגרונם; כמוהם יהיו עושיהם כל אשר בוטח בהם' [תהלים קטו, ז-ח]. וזהו הלאטיין מפסוק 'ישראל בושע בי'י תשועת עולמים וגו' [ישעיה מה, יז]: "אשראל סלוטוס אין דומינו סלוטי איטירנא נון קונפונדימיני איט נון אירובשציטיס אוסקוי אין סיקולא שיקלורום"³.

רמז ומה שאומרים, כי הקדושים שקורין אפושטלא¹, שהם היו שלוחי ישו ותלמידיו והלכו בעולם להפוך האומות אחר אלוהות ישו, — אם ממש בדבריהם ומאת י"י נהיה הדבר, איך היה יכולת ביד המורדים בהם להמיתם?² ראה מה כתוב במשה ואהרן, שהלכו בשליחותו של מקום³ לפרעה ועשו כמה נפלאות ומכות בו ובעמו ובכל עבדיו, ויצאו בשלום. וכן בירמיה, אשר כמה פעמים ביקשו את נפשו להמית והקדוש-ברוך-הוא הצילו, כדכתיב 'ואני הנה נתתיך היום לעיר מבצר ולעמוד ברזל ולחומות נחושת על כל הארץ למלכי יהודה לשריה לכהניה ולעם הארץ' [ירמיה א, יח]. וכן ביחזקאל כתיב 'ואתה בן אדם אל תירא מהם ומדבריהם כי סרבים וסלונים אותך ואל עקרבים אתה יושב מדבריהם אל תירא ומפניהם אל תחת כי בית מרי המה' [יחזקאל ב, ו], כלומר: אף-על-פי⁴ שבית מרי המה, לא תיראום, כי לא יהיו רשאים להרע לך. וכן מצינו בירבעם כשעשה את עגלי הזהב, וישם אחד בביתאל ואחד בדן: 'ויעש חג לבני ישראל ויעל על המזבח להקטיר; והנה איש אלהים בא מיהודה בדבר י"י אל בית אל וירבעם עומד על המזבח להקטיר; ויקרא על המזבח בדבר י"י ויאמר מזבח מזבח כה אמר י"י הנה

בימי-הביניים; עיי' גם ר' יוסף יוזפא קאשמן, נוהג כצאן יוסף, תל-אביב תשכ"ט, עמ' טו-טז; מ' ווינרייך, "בני-הית ובני-חית באשכנז", לשוננו כג (תשי"ט) עמ' 85 ואילך; הנ"ל, "ראשית ההכרת האשכנזית" וכו', לשוננו כז/כח (תשכ"ג/ד), עמ' 335-336. 2. ראשי תיבות: ח' ע'; השווה ס' הברית, עמ' 67-68; טענות ר' משה מסאלרנו, סימון, עמ' 111; סידור ר' שלמה מגרמיוא, ירושלים תשל"ב, עמ' כא-כב; הברמן, עמ' לא, לה, לו, מח; י' בער, "גזרת תתנ"ר", ספר אסף, ירושלים תשי"ג, עמ' 138-139. 3. Israel salvatus [est] in Domino, salute aeterna, non confundemini et non erubescetis usque in [saeculum saeculi] (וולגאטה). נראה שהכותב מביא כאן את הפסוק הזה בלאטינית כדי להוכיח שגם לפי הבנת הנוצרים חי-עולמים פירושו חי לנצח.

רמז 1. ראה ס' קנד, הע' 2. 2. הכוונה לפרשת המאטרילוגיה בתולדות הנצרות; השאלה נשאלה גם בנסתור הכומר, עמ' 1-2. 3. ואגנזייל, עמ' 133: ר"ל הקב"ה. 4. רד"ק. 5. השווה ס' קעד.

בן נולד לבית דוד יאשיהו שמו זבח עליך את כהני הבמות המקטירים עליך וגו' וישלח ירבעם את ידו מעל המזבח לאמר תפשוהו ותיבש ידו אשר שלח עליו ולא יכול להשיבה אליו' [מלכים א יב, לג; יג, א-ד]⁵. ואם אלו האפושטלוס בדבר י"י באו, — ולמה נעשה להם כך וכך?

רמז תשאל להם: בת כמה שנים הייתה מריא¹ כשילדה התלוי? הלא בעוון-גיליון כתוב שבת שלוש-עשרה שנה הייתה², ואם כדבריהם שגולד בלא אב, — ולמה הראה כוחו בבת שלוש-עשרה שנה? היה לו להראות כוחו בבת שלוש או ארבע שאינה ראויה לעיבור, ואז יוכלו העולם להכיר בנס שנעשה דבר חדש שלא נשמע מעולם³. אך דעו בבירור שיוסף בא עליה בדרך כל הארץ והולידו ממנו.

רמז כאן יש להוכיח להמינים, שישו הנוצרי היה בן-אדם ממש ולא אלוה, שכן כתוב בעוון-גיליון שאמר ישו אל תלמידיו 'עתה קרבה השעה שבו אדם נמסר ביד פושעים'⁴.

רמז תקשה למינים, האומרים כי ישו בא לפדות את העולם במיתתו: למה צעק לישועה?¹ וכי שכח למה בא לעולם², או אם כשהרגיש הצרות נחם ונתחרט?

רמז אומרים: אב ובן ורוח-הקודש דבר אחד הוא. בשלמא אב ורוח-הקודש, שזה אינו אוכל וזה אינו אוכל, זה אינו ישן וזה אינו ישן, זה לא מפחד ולא יעף וזה לא מפחד ולא יעף; אבל הבן היכי משכחת לה שהוא כאב ורוח-הקודש? הלא הוא אכל ושתה וישן ויעף ונפחד! יעף — שהרי כתוב בתורתם: ויבא אל מעיין יעקב וישאל מים מן השומרונית¹; ונתפחד — דכתיב

רמז 1. ואגנזייל, עמ' 137: חריא. 2. אין רמז לכך באווגליון, אלא בספרות האפוקריפית, עיי' א. הנקה בספרו הנ"ל, עמ' 378-379; והשווה ס' הברית (הוויכוח המיוחס לרד"ק), עמ' 91. 3. השווה שם, עמ' 95 למעלה.

רמז 1. ראה לוקאס ט, 44.

רמז 1. ראה ס' קנז-קנת. 2. השווה ס' הברית (הוויכוח המיוחס לרד"ק), עמ' 83; רד"ק, תהלים סוף מומור כב; רוונטל, ויכוח דת, עמ' 71 למעלה.

רמז 1. ראה ס' רח. כל הקטע הזה נמצא כמעט מלה במלה בטענות ר' משה

'אלי אלי למה עזבתני'²; ישן—דכתיב: ותבא רוח בעבר הים וישן ישן ויבואו תלמידיו ויעוררוהו³. ואם תאמר: לפי שרוח־הקודש בבשר, קורא שלושתן אחד, —אם כן כל גביא שהיה בו רוח הקודש אומר אני כן? וגם אדם הראשון, אשר נפת בו הקדוש־ברוך־הוא רוח חיים באפיו⁴, קורא אני אותו אלוה? ואם תאמר: אדם הראשון לא עשה גבורה כמו זה, —הרי לך משה ואליהו ואלישע שעשו כמה גבורות ומופתים ולא נקראו אלוה⁵.

ועוד: אפילו לדבר־ך —והלא בשעה שפרח רוח־הקודש ממנו, מיד הבשר מת, ומודה אתה שלאחר שהבשר מת, לא יכול לעשות טוב ורע, ולאחר המיתה היאך היו שלושתן אחד? ומאחר שאנו מוצאים פירוד וחילוק בדבר, איך נאמר שהוא אחד? ועוד: בכל המעשים שעשה ובכל אשר דיבר, שאין דרכו של אלוה לעשות ולדבר כן, מיד אתה מדיחיני בקש לומר: כנגד הבשר דיבר דבר זה, [ודברים שדרך לאלוה לעשות] —אמרת: נגד רוח־הקודש, ואם כן אין הבשר ורוח הקודש דבר אחד הוא⁶.

ודע לך שאין הבשר יודע ומבין, והנפש הוא מחשב והוא חוטא והוא חומד ומתאוה, וכתוב 'לא תחמוד' [שמות כ, יד], ומאשר הזהיר הכתוב ב'לא תחמוד' וב'לא תתאוה' [דברים ה, יח], —מכלל שהחומד והמתאוה ענוש ייענש. ואיזה החומד והמתאוה? הווי אומר: זה הנפש. ואם תאמר: הבשר חומד ומתאוה, —הרי הוא אומר 'כלתה לתשועתך נפשי' [תהלים קיט, פא]; ואומר 'נפשי אייתיך בלילה אף רוחי בקרבי אשחרך' [ישעיה כו, ט]; וכתוב 'הנפש החוטאת היא תמות' [יחזקאל יח, ד], כלומר: תיפול לגיהנם.

ועוד ראייה לדבר שאין הבשר יודע כלום כי אם הנפש: מזה שאמר פאולוס קדש שלהם באיוון־גליון, אשר הנפש מזהרת כל שעה את הגוף שלא להחטיא⁷. ועוד כתוב בתורתם: אל תיכנסו במשכני בידים מדומדמות⁸; ומאי מדומדמות? שאם יש אדם שונא את רעהו וחושב בדעתו להורגו, בזה קרוי ידים מדומדמות; ואף־על־פי שלא הרגו, מעלה עליו הכתוב בתורתם כאילו הרגו, [לעונשו עליו מלהיכנס למשכן; ומי הוא זה שחושב להורגו? הוי אומר זה הרוח]. ואם תאמר: הלב, שהוא בשר, חושב להורגו דכתיב 'רבות מהחשבות בלב איש' [משלי יט, כא], —כבר הוא אומר 'כלתה לתשועתך נפשי'; ואומר 'נפשי אייתיך בלילה'; ואומר 'כל עמל האדם

מסאלרנו, עמ' 36—39. 2. ראה ס' קצח; והשווה יוסף המקנא, עמ' 136, ס' ל. 3. ראה ס' קפ. 4. בראשית ב, ז; והשווה נסתור הכומר, עמ' 4, 6; לעניין זה ולארבע הפסקאות הבאות השווה יוסף המקנא, עמ' 137, ס' מב. 5. ראה ס' קעז, הע' 7. 6. השווה טענות ר' משה מסאלרנו, סימון, עמ' 111. 7. עיין אל הגאלאטיים ה, 17. 8. ראה רוזנטל, בקורת, עמ' קלז, הע' 38. 9. על־פי

לפיתו וגם הנפש לא תמלא' [קהלת ו, ז]; ואומר 'אם יש את נפשכם וגו'' [בראשית כג, ח] —מכלל שכל הרצונות תלויין בנפש.

ועוד: אם הבשר חוטא בלא רוח, מדוע הנפש נענשת? וכי זה חוטא וזה נענש? אלא כך הוא הדבר: שניהם חוטאים כאחד. משל לחיגר ולסומא שומרי הפרס: מעשה במלך אחד שהיה לו פרס נאה מאוד וכל מיני פירות נטועים בו. ושומרי הגן אכלו הפירות, כי הם טוב למאכל ונחמד למראה, ולא יכול למצוא שומרים נאמנים שישמרו את הפרס ולא יאכלו הפירות. לסוף עלה בדעתו והכניס בפרס קיטע וסומא ואמר בליבו, כי הקיטע לא יוכל לעלות באילנות והסומא אם יעלה אינו יכול למצוא הפרי. לימים נתייעצו יחד הקיטע והסומא, והרכיב הסומא את הקיטע על כתפיו וגשאו ליקח הפירות מן האילנות, וחוטאין שניהם⁹.

ועוד נפלאות לי מאוד: מה היה המעשה של ישו, ומה היה צריך להתילד מן האשה, ולמה סבל כל היסורין הללו וכל הצרות והבושת שעשו לו? ולמה טעם טעם מיתה? וזו היא התשובה שמשיבין אותנו: שבעוון אדם הראשון היתה כל זאת, שבשביל שעבר על מצוות בוראו, מיד נמסר ביד השטן, שכך השליטו הבורא על כל בריה שתעבור על מצוותיו שתהיה מסורה ביד השטן¹⁰. ועכשיו, כשאדם הראשון חטא על־ידי הפרי שאכל, מיד היה מסור ביד השטן, ובאותו עוון היו מסורין כל בני־אדם שנולדו אחריו ביד השטן, בין טובים בין רעים. וחלילה לאל מַרְשֵׁע¹¹ לעשות שום דבר גזל ועוולה לשום בריה, לא לשטן ולא לאחרים, עד שכבשוהו רחמיו של בורא וחס על כל בריותיו שירדו לגיהנם, ואמר: ארד ואפדה אותן המסורין ביד השטן. ובאיזה עניין עשה זאת, שנטל אדם ממנו שעשה מעצמו, וזהו ישו שקורין בן־אלוהים, ושלח אותו בארץ במעי אשה כשאר אנשים, ואותו אדם היה נקי מחטא ועוון [ורצה לפדות העולם על־ידי אשה כמו שלקה על־ידי אשה¹²]. וכשראה אותו השטן שמת, עלה בדעתו לקחת אותו לחלקו ולעשות לו כמשפט הראשונים, כאשר עשה לאחרים החוטאים. אמר לו הבורא: הואיל והחזקת באיש נקי שאין לך דין עליו, בדין וכשורה הוא שאגזול לך הפושעים המסורים בידיך. וכן עשה וירד לגיהנם ולקח משם המסורים ביד השטן, ולכך עשה כל זאת¹³.

סנהדרין צא ע"א וב'; מדרש ויקרא רבה, מהד' מרגליות, עמ' פח—פט. 10. אל הרומיים, פרק ח. 11. איוב לד, י. 12. חטאה של חוה. אחד התיבורים האפוקריפיים מייחס לישו את האימרה: "באתי לבטל את מעש האשה", עיין G. Cope, Symbolism in the Bible and the Church, SCM Press 1959, עמ' 133; והשווה ה. פלאום, "שירי הניצוח הדתיים של ימי הביניים", תרביץ ב (תרצ"א), עמ' 471, שורה 283—284. 13. השווה יוסף המקנא, עמ' 130, ס' יט.

ועכשיו אני אומר: אם אמת הדבר, תמיה אני מאוד; הייתכן לעשות כל זאת? והלא כל העולם יודעים שהשטן מלאך רע הוא ויודע מה שהיה ומה שיהיה¹⁴, והיאך אתה אומר שכך כיסתה ממנו הבורא [ולא הכיר בנו בארץ ובא לנסותו פעמיים כאשר כתוב באיווילייתא¹⁵] ? ועוד: לדברך שכיסה ממנו ולא הכיר השטן את בוראו מפני שנעשה מולבש מבשר כשאר בני-אדם, מה פשע פשע השטן בזאת? והא מה שעשה — בשוגג הוא עשה, וכי שבח לאלוה הוא ליכנס נגד בריותיו בתחבולות ובעקיפין וברמאות?¹⁶ ואין דין זה [אפילו] בבשר-אדם, שאינן נוהגין כשורה זה כנגד זה, ואם אדם עושה שלא כדין נגד אדונו, אם בשוגג עשה, אין אדונו יכול לאנס לו מתנתו¹⁷; כל-שכן הבורא שמכריע כל בריותיו לכף-זכות ומכניס להם לפנים משורת-הדין¹⁸ וזהו שבחו.

ועוד: שמצינו באוונגליון שהוציא ישו כמה שדים מכמה בני-אדם¹⁹ וגזל לשטן את מתנתו בחינם, כי קודם שלט בהם השטן, ועדיין לא מצא בו שום עוולה; ולמה גזל את מתנתו והוציאו מן הגוף, ולמה הברית בלא דין-ודברים? ואומר אני, כי לכתחילה היה לו לעשות כן; כשהשליטו באדם הראשון, היה לו לומר: אין רצוני שתשלוט בזה האדם, כמו שאמר לאותן שדים שהוציא מכמה בני-אדם כשעשה בהם נפלאות.

ועוד נפלאות לי: מדוע עיכב כל-כך לעשות הפדייה הזאת?²⁰ [ואי אתה מודה, אם היה אחד מאוהביך חבוש בבית-האסורים, ואם היה יכולת בידך להוציאו, היית מזדרז להוציאו מיד, — אם כן למה עיכב כל-כך?] ולמה נתן להם את התורה קודם-לכן, הואיל ואין שום שכר עליה, כי אתה אומר שהכול ירדו לגיהנם, [בין טובים בין רעים]? ולכך אני אומר שיפה היה בתחילה לפדות את העם מגיהנם, ואחר-כך ליתן להם את התורה.

14. השווה סי' קעז, הע' 10. 15. באוונגליון. 16. עבודה זרה ג ע"א: אין הקב"ה בא בטרוניא (רש"י: בעלילה) עם בריותיו. על מוטיב השטן העשוק והמרומה עיין A. Wünsche, Der Sagenkreis vom geprellten Teufel, 1905, ושם אגדות-עם רבות על נושא פדיון הנשמות מידי השטן. השווה גם מעשה ר' מאיר, גיטין נב ע"א. 17. הכותב מניח שקוראיו בקיאים בסדרי החוק של החברה הפיאודאלית: ה"אדון", בעל הקרקע, שהעניק לוואסאל אחוזה תמורת שירותים ידועים (פיאודום), רשאי להפקיע ממנו את האחוזה ("לאנס לו מתנתו"), אם הוא חטא נגדו, — רק אם חטאו ואשמתו של הוואסאל נקבעו בהליך משפטי סדיר; ראה על כך: H. Mitteis, Lehnrecht und Staatsgewalt, Weimar 1933, pp. 675ff. והשווה דברי ר' יוסף בכור שור, המתבארים על רקע המציאות הפיאודאלית ומתוך מושגיה, כמובאים במאמרו של ח"ה בן-ששון, "ייחוד עם ישראל לדעת בני המאה השתים-עשרה", פרקים ב (תשל"א), עמ' 197—198. 18. ברכות ז ע"א. 19. ראה סי' קפא, קפז, קצ. 20. השווה סי' הברית, עמ' 62; רחוטל,

ועוד: שהם אומרים, קודם שבא ישו בארץ ירדו כל הבריות לגיהנם, בין רעים בין טובים; ואני אומר: היאך יכולין לומר כך? והלא הם אומרים: קודם שבא ישו לארץ היה אותו מעשה של לזרוס!²¹

רנא ועוד תשובה: שכתוב להם בספר חמישי של ספר מרקוש¹, ששאלו תלמידיו לישו על תחיית המתים — למתי יהיה היום ההוא? וענה להם ישו: אין מי שיודע אותו יום ואותה שעה בכל הבריות, ולא במלאכי רומה ולא הבן ולא שום בן-אדם כי אם י"י לבדו; והוציא את עצמו מן האלוהות. וכתוב בספר חמישי של יוהנא²: עתה אראה בני-האדם האוהבים אותי [ושמרו דברי, והדבר אשר שמעתם אינו שלי כי אם מאשר שלחני האב; וכתוב:] ואם ארצה הדין דיני ברשות האל ואינני לבדי, אבל אני ואשר שגרני. ואם תאמר כי אלוהים הוא ואחד הוא, הרי כפרתם בי"י שכתוב בתורה 'ראו עתה כי אני אני הוא ואין אלהים עמדי' [דברים לב, לט], וישו אומר: אני ואשר שגרני, — משמע ששניים הם.

ועוד: שאתם אומרים שלטהר בני-אדם מן החטא בא וכדי להוציאם מן הגיהנם ולכפר הפשעים, — והוא בהריגתו הוסיף חטא ופשע גדול על היתודים בזה שתלאוהו, אשר לפניו לא היה חטא כמוהו ואחריו לא יהיה כמוהו שתלו אלוה³. ועוד: וכי בשביל זה כלו החטאים? והלא מרצחים מנאפים וגונבים עוד בכל יום! ועוד: אם סבל ישו הריגת עצמו כדי לפדות את הפושעים מגיהנם, אם כן עבדיו למה נהרגו?⁴ ומי נתן להם רשות וכוח להורגים להרוג אותם? ישו לא נתן להם רשות, שאינו מעוות את דינו.

רנב כך אנו שואלין למינים: לאחר שאדם מת בלא טבילה, יכולין להטבילו כדי שיכנס לגן-עדן בעד אותה טבילה או לא? והן משיבים: לעולם לא ייכנס, הואיל ובחיינו לא נטבל¹. ואחר-כך אנו שואלין שאלה זו, שכך

ויכות דתי, עמ' 65. 21. ראה סי' קפח. בטענות ר' משה מסאלרנו וכן בוואונגליל, עמ' 229, בא כאן פירוט מעשה לזרוס.

רנא 1. יג, 4, 32, ע"ש; וראה סי' קצג; והשווה נסתור הכומר, עמ' 4; מלחמות השם, עמ' 155. 2. טו, 23—24, ח, 16; וראה סי' ריא; והשווה נסתור הכומר, עמ' 4. 3. השווה נסתור הכומר, עמ' 1. 4. ראה סי' רמו.

רנב 1. על יסוד אל הקורניתיים א טו, 29, הנהיגו כמה כיתות נוצריות את טבילת המתים שלא נטבלו בחייהם, או, לחילופין, טבילת אנשים חיים במקום המתים; אולם הכנסייה הרשמית התנגדה לכך בתוקף. הנושא עלה בייחוד בקשר לגורל נשמותיהם של תינוקות שמתו קודם שנטבלו. 2. עיין רוזנטל, בקורת, עמ' קלז,

כתוב בתורתם, שכך אמר גריגוריוס קדש שלהם²: פעם אחת הלך בקברי ישמעאלים ומצא על קבר אחד כתוב בחרט אנוש³, כמה היו מספר ימי חייו של אותו הישמעאלי שנקבר באותו קבר, וכמה היה טוב ורחמן וישר, וכמה היה אוהב משפט, והחסד שעשה עם אשה אחת ענייה. שאחד מן עבדיו פגע פעם אחת ונתקוטט עם בנה של אותה אשה, וכעס עבד של אותו ישמעאלי על בנה וקם עליו והכה וימות. ואחר-כך באתה האשה ותצעק אל אותו שר ישמעאלי, ואותה שעה שבאתה האשה לפניו בוכה על מיתת בנה, היה רצונו ללכת בחייל. וחזר לאחוריו נגד האשה ואמר לה: מה לך אשה כי תבכי? ואמרה לו האשה: בי אדוני, שכך הרע לי אחד מעבדיך. מיד ציווה לקרא לאותו עבד וציווה לו על נפשו לילך עם האשה ולהיות עמה לעובדה ולשומרה כל ימי חייה כאילו היתה אמו. ומיד פנה השר הישמעאלי לדרכו ונתרג. וכשראה גריגוריוס המעשה הזה, נתגלגל ורחמו ובכה על הקבר וביקש רחמים שיוסלחו לו חטאותיו של אותו שר ישמעאלי, ותהיה גפשו צרורה⁴ בגן-עדן. וכאשר שאל כן היה. ואמרו שמן הדמעות שנפלו על הקבר היה נטבל, לקיים מה שכתוב בתורתם שאין אדם יכול להיכנס בגן-עדן אלא אם כן נטבל, וכל מי שלא נטבל לא ייכנס לעולם⁵. ואחר כך אמרו לו מן השמים: גריגוריוס, כך אני מתרה בך ומצווה אותך שלא תבקש ולא תשאל עוד מחילה כזאת שמחלתי לך מזה הישמעאלי, כי לעולם לא אעשה עוד משום אדם שבעולם מחילה זו. ומזאת המחילה שמחלתי לך יהיה לך חולי עוד רוב ימים. וכן היה ואחזתו חמה⁶.

ומן המעשה הזה נפלאה לי מאוד, שאני ידע שכתוב בתורתם מתחילה, שאין אדם יכול להיכנס בגן-עדן אם לא נטבל. וזה היאך נכנס? שמן הדמעות הללו לא נטבל אפילו רביעית מן האבר שעל הגוף. ועוד: כיון שאין בו רוח, אפילו אם נטבל אלף פעמים באלף מקוואות מים — לא יועילו לו. ועוד: אפילו לפי דבריך, שאתה אומר שהטבילה היא טבילת מחילת חטא מן הדמעות, — ולמה נאמר לו מן השמים שלא יעלה בדעתו לעשות עוד, רצה לומר לבקש רחמים משום אדם בעולם בדמעות ולא בדבר אחר לאחר מיתתו? וכי לא היה לו לשמוח על אותו גריגוריוס ולהכריעו לכף זכות ולשלם לו טובות שהשלים לו נפש אחת? ואם תדיחני לומר, שאותו ישמעאלי לא נכנס מעולם למלכות השמים, אלא לא היו לו צרות של גיהנם מפני תפילתו של גריגוריוס, — אם כן למה הוא מספר שהיתה לו מחילה מן הדמעות ומאותן דמעות היה נטבל? היה לו לומר שבעד התפילה ובעד הדמעות

הע' 33; ע"ע הערתו של שטיינשניידר, REJ, כרך 5 (1882), עמ' 64. 3. על-פי ישעיה ח, א. 4. על-פי שמואל א כה, כט. 5. עיין יוחנן ג, 5—1. 6. בבא

נמחלו לו עוונותיו, שלא היה נידון בגיהנם. אבל הואיל והזכיר הטבילה, נמצא שכל המחילה היתה תלויה באותה טבילה. פירש גריגוריוס לפייס לבוראינו שהצילנו מן המים הטמאים המקודשין בדבר שקר ועם האל שיכולין לדמותו⁷.

רנן לעדת של אדם אין בהם אמונה כמו גרעין של חרדל¹. כשהן מטמאין ומטנפין לחם המגואל² אומרים זה: "הוק עישט ענים קורפוס מיאום"³. וזה העברי: אני לבדי גוף ודם. כשמטבילים השקצים⁴ שלהם במי הטומאה אומרים: "אין נומיני פאטריס איט ויליי את שפיריטוס סנקטי אמן"⁵. ["אפרנצייה שטני"]⁶ — פירוש: מנחה יהי לשטן.

זהו קרוי בלשונם "קרידא": "קרידא אין דיאום פאטריס אומניפוטנטיסימום קריאטוריס צעלי איט טעררע איט קוואקווע אין יעזום פיליום עיום אוניקום דומינום בוסטרום קוויא א פרינסיפי פילאטו פערטולט אפליקציונים איפסע פאסוס אישט פויט קווי טרוצידיאטוס אק זעפולטוס איט טערטיא דיע רעזוררעקסיט א מורטוס סעדעט אד דעקסטרם דעאי פאטריס אומניפוטנטיס" ⁷. וזה פתרונו: "הנני מאמין באלוה אב שליט בורא שמים וארץ ואף בישו בנו מיוחד אדונינו וגו' שהוא סבל מאת השר פילאטוס הייסורין הוא

מציעא עו ע"א וב'. 7. משפט זה קשה לפרשו וגראה שמשובש הוא. ואגנזייל, עמ' 235, הוציא את המשפט מהקשרו וגראה שכאן מקומו, אך עיין הערתו הנ"ל של שטיינשניידר.

רנן 1. ראה סי' רו; גרעין של חרדל כסימן לשיעור מועט — ברכות לא ע"א. 2. ראה מבוא עמ' 16, 19. 3. Hoc est enim corpus meus (מתי כו, 26; וראה סי' קצה) = זה הוא גופי. תכומר אומר מלים אלה בשעת הקרבת קרבן המיסה (הלחם הקדוש); וראה מבוא עמ' 16. 4. ואגנזייל, עמ' 148; ר"ל הילדים; וראה מבוא עמ' 19. 5. In nomine patris et filii et spiritus sancti = בשם האב והבן ורוח הקודש. 6. offerentia satani. גראה שטעה המחבר וכתב אפרנצייה במקום אברנונצייה (abrenuntia = הוקעה, הצהרת ביטול). ההצהרה על הוקעת "השטן וכל מעשיו" נאמרה ע"י מבוגר בשם התינוק לפני טבילתו. עיין רונטל, בקורת, עמ' קלו, הע' 14. 7. Credo in Deum patrem omnipotentissimum, creatorem coeli et terrae et quoque in Iesum filium eius, unicum dominum nostrum, qui a principe Pilato pertulit afflictionem. Ipse passus est fuitque trucidatus ac sepultus, et tertia die resurrexit a mortuis, sedet ad dextram Dei patris omnipotentis הרברים הם קטע מן הליטורגיה הרומית, המסכם את עיקרי האמונה הנוצרית, והוא חלק של המיסה. בנוסח המקורי יש גם דברים על לידת-הבתולין של ישו.

נתייסר והומת וגקבר וביום השלישי קם מאת המתים היושב לימין אלוה
 אב ושלית". בלשון אשכנז: "איך גלויבא אן גוט באטר גוילטיג שופפר
 הימלס אונד ערדא אונד אן זייגן זון ישו דער האט גליטן בון דעם בורשטן
 פילאטוס דען מרטר ער איזט גפינגט אונד גיטודיט אונד ביגראבן אם
 דריטן טאג שטונד ער אויף בון זייגס טודא דער זיצט צו דער רעכטען זייטן
 גוטש ואטר גיוילטיג"⁸.

ועתה יש להקשות: שאומרים שמאמינים באלוהים ובישו, משמע שישו
 לאו אלוהים הוא. ועוד: שאומרים שיושב לימין האלוהים, משמע דלאו אלוהים
 הוא⁹, כי היה להם לומר "היושב על כסא רם ונישא"¹⁰ — אז היה משמע
 שהיה לעצמו אלוהות.

רנר זה אומרים בכל שטיל מיס¹, ואינם מוסרים אותו אלא להנסמכים
 להיות כוהן, והן מלחשים אותו בחשאי בבית-התפילה; וזהו הלאטיין:
 "אופירימוס טיבי דומיני קליצים סלוטארים סקונדום אורדינם מלכיסדק עט
 סקונדום אורדינם מויזי עט אארון עט סאצרוטיבוס עיוש עט סמואל אינטר
 עיוש קוי אינבוקאנט גומין דומיני"².

ואיך תאמר שהוא אלוה? והגלח בעצמו אומר שאינו רק³ זבח, ואתה
 עשית את היין ואפית את הלחם⁴, ואיך תאמר כי הוא עושך ובוראך?
 ובשעת בליעת הלחם הוא אומר: 'כוס ישועות אשא ובשם יי' אקרא'
 [תהלים קטו, יג]. זהו הלאטיין: "קאליצים סאלוטרים אקציפיאם עט גומן
 דומיני איבוקאבו"⁵. ואז ישתה היין שהדיח בו את הכלכל⁶.

8. Ich glaube an Gott Vater gewaltig Schöpfer Himmels und Erde und
 an seinen Sohn Jesu, der hat gelitten von dem Fürsten Pilatus den Marter,
 er ist gepeinigt und getötet und begraben, am dritten Tag stund er auf
 von seinem Tode, der sitzt zu der rechten Seiten Gottes Vater gewaltig
 9. ראה סי' קסט. 10. על-פי ישעיה ו, א.

רנר 1. Stillmesse = תפילה בלחש, הנאמרת על-ידי הכומר לפני מעשה הפולחן
 של הלחם והיין, שהוא עיקר תפילת המיסה. 2. Offerimus tibi Domine
 calicem salutarem secundum ordinem Melchisedek et secundum ordinem
 Mosis et Aaronis et sacerdotibus eius et Samuel inter eos, qui invocant
 nomen Domini = אנחנו מקריבים לפניך האדון כוס ישועה לפי סדר מלכיצדק
 (ראה סי' י) ולפי סדר משה ואתרן וכהניו ושמואל ביניהם, אשר קוראים בשם
 האדון (על-פי תהלים צט, ו). 3. שאינו אלא. 4. ראה מבוא עמ' 16.
 5. Calicem salutarem accipiam et nomen Domini invocabo. 6. ואגנוזיל,
 עמ' 149: ר"ל הכוס; וראה סי' קע, הע' 6.

רנה [זילמישא¹: אחר שנפגר ערל אחד, אז אומר הגלח תפילה אחת
 לאשמתו², ואותה תפילה קורין זילמישא. ולאחר מיתת הערל בכל שני ושני
 אומר אותה הגלח קודם שיתחיל האיוונילייא³, ואומר בתוך אותה מישא
 כך: "קרבות ותחינות נקריב לפניך ותקבלם בשביל הגשמות שאנו מזכירים
 היום לפניך ותעבירם בעולם באותו עולם שנדרת לאברהם ולזרעו". כך
 בלאטיין: "אושטיאס את פרישש טיבי דומיני אופרימוס טו שוצפי פרו
 אנימיבוש אילוש קווארוס אודיא מימוריס זומרש פציאש דומיני טרנשיר
 אין ויטש קוס עולים אבראמו פרומיזיטשי את שמיני אייוש"⁴.

ועתה אני רואה שהם מתפללין לתלוי, שישים את נשמתם במחיצתו של
 אברהם אבינו ובמחיצתו של זרעו של אברהם. אם יאמר שהם זרעו, מפני
 שהם זרעו של ישמעאל או של עשו, — היאך יכולין להתפלל כך? והיאך
 יכולין להתפלל ולומר שישים נשמותם אצל נשמותם? אלא דאי שהם מודים
 שאינם מזרעו של אברהם, שהם מבקשים שישים נשמותם אצל נשמותם של
 אברהם וזרעו. נמצא שהם מתפללים לבוא במחיצתם של ישראל שהם זרעם
 של אברהם יצחק ויעקב⁵. זה קיבלנו מן ר' יוסף בן אברהם אבינו⁷.

רנו שאל להם: אם הלילה הולכת אחר היום שאחריו, שכן כתוב ויהי
 ערב ויהי בוקר יום אחד' [בראשית א, ה], וכתוב 'בתשעה בחודש בערב
 מערב עד ערב תשבתו שבתכם' [ויקרא כג, לב], — אם כן ביום שיש, תענית
 שלהם, מדוע אוכלים בשר בלילה שלפניו? ¹
 ועוד תשאל להם: למה מתענין ביום השישי? אם בעבור שישו נתלה בו

רנה 1. Seel[en]messe = תפילה לעילוי נשמתו של אדם לאחר מותו. 2. ראה
 מבוא עמ' 19; לאשמתו = לנשמתו-לכפרתו, בלשון גנאי. 3. [בקריאת]
 האוונגליון; הכתיב הוא לפי ההגייה האיטלקית, וכך אצל ר' משה מסאלרנו.
 4. Hostias et preces tibi Domine offerimus, tu suspice pro animabus
 illis quarum hodie memorias facimus, fac eas Domine de morte transire
 ad vitam, quam olim Abrahæ promisisti et semini eius.
 מחקרים, עמ' 76, הע' 2. 5. שהרי הם עצמם "זרעו של אברהם". 6. התפילה
 הנוצרית היא שכל בעלי האמונה האמיתית הם "זרעו של אברהם", עיין אל
 הגאליאטיים ג, 7—9. 7. גר, ונוהגים לקרוא גר "בן אברהם אבינו", עיין
 משנה נדרים ג, יא ופירוש ר' עובדיה מברטנורה שם. אורבך, מחקרים, עמ' 75,
 זיהה את ר' יוסף כר' יהוספיה הגר הפייטן, שחי בסוף המאה הי"ב, ואת אביו
 עם ר' אברהם הגר, ראה סי' לה, הע' 1; עיין גם אורבך, בעלי התוספות, עמ' 149.

רנו 1. גם בלוח הנוצרי מתחילים ימי ראשון וימי חג, מבחינת המשמעות הדתית
 של היום ופולחנו, בערב שלפניו. הכנסייה הרומית אסרה אכילת בשר בימי שיש

ביום, אם כן היה להם לעשות יום משתה ושמחה², כי לפי דבריהם על-ידי תלייתו ויסוריו ניצלו מגיהנם!³ אך הם מתאבלים, כי ידוע להם שכל המאמינים בו ירדו לעלוקה למכשול ולפוקה⁴.

רנזו תשאל להם: אם הגלח במקום כוהן, מדוע לא נושא אשה ומוליד בנים כאשר עשה אהרון בן עמרם הכוהן הגדול? ועוד: שצוואה ראשונה שנצטווה לאדם הראשון היתה מפרייה ורבייה¹, ואתם מבטלים אתכם מפרייה ורבייה ועוסקים בזנות ויין ותירוש שלוקח לבבכם².

רנח שאל למין: והלא אתם מאמינים שי"י נוהג רחמים עם כל בריותיו, וכל מידותיו הם חסד ואמת נגד יצוריו, ובבטחון המדות הללו אגו באים בכל יום לפניו כמו שאמר דוד 'חנני אלהים כחסדך כרוב רחמך מחה פשעי' [תהלים נא, ג]. ועוד: כי נאמר 'החפץ אחפץ מות רשע נאם י"י אלהים הלוא בשובו מדרכיו וחיה' [יחזקאל יח, כג]; וכתיב 'כי לא אחפץ במות המת נאם י"י אלהים והשיבו וחיה' [לב]. וגם אתם מאמינים כי בגודל רחמיו ידו פשוטה לקבל שבים¹. ואם כן, היאך תעלה על לבבכם שבא הקדוש-ברוך-הוא כל כך באכזריות על אדם הראשון לתופשו בעלילה מועטת בשביל נשיכת תפוח² אחד, לאבדו מן העולם הזה ומעולם הבא? ולא הוא בלבד, אלא כל הגולדים אחריו, וגם כל הצדיקים והישרים אשר היו מעולם! ועוד: שהיה שוגג בדבר שלא היה בו דעת עדיין כמו שנאמר 'ותפקחנה עיני שניהם וידעו כי ערומים הם' [בראשית ג, ז], וזה היה פקחת עין החכמה³. ועוד: רציחת הבל היתה אלף ידות גדולה מעבירה זאת ולא נתלה בו עונש כזה. ועוד: שישים ריבוא שכפרו בהקדוש-ברוך-הוא ועשו העגל, — ראה מה כתוב בצידו: 'והוא רחום יכפר עוון ולא ישחית והרבה להשיב אפו ולא יעיר כל חמתו' [תהלים עח, לח]⁴. והואיל שהמקום רחמן לבלתי השחית

משום שישו הומת ביום שישי. 2. על-פי אסתר ט, יח. 3. ראה מבוא עמ' 15. 4. על-פי משלי ל, טו (עיין רש"י שם); שמואל א כה, לא.

רנזו 1. בראשית א, כח. 2. השווה סי' ג.

רנח 1. השווה מחזור ליום כיפור, עמ' 726. 2. חז"ל לא זיהו את פרי עץ הגן, שאכלו אדם וחווה, עם התפוח, עיין ברכות מ ע"א; "תפוחי גנתא דעדן" נזכרים בתרגום שיר השירים ב, ה; ז, ט. 3. רש"י. 4. לפני הפסוק הזה מדובר בשאר חטאי ישראל במדבר, ולא דווקא במעשה העגל.

את אדם בעבור חטאיו, היאך תאמינו שהשחית ויטול לגיהנם לשחת כל הנשמות שנולדו מאדם עד ביאת ישו? גם באלה תנגח המין, בשאלך ממנו: היאך תאמר שהנולד היה אלה? והלא אין ילוד אשה בלא חטא, כי כן אמר דוד 'הן בעוון חוללתי ובחטא יחמתני אמי' [תהלים נא, ז].

[תשובות אל הנוצרים]

רנ"ט בשאול לכם המינים: מה לכם לדבר מן יראת שמים ולהתגדל בכתבי-הקודש, הואיל ואינכם מאמינים כדין וכשורה? ¹ — וענית ואמרת: לנו הוא לעשות ועלינו החובה כמו שכתוב 'נודע ביהודה אלהים בישראל גדול שמו' [תהלים עו, ב]. אבל עליכם כתיב 'ולרשע אמר אלהים מה לך לספר חוקי ותשא בריתי עלי פיך' [נ, טז]. והואיל ולא נתן לכם דת ותורה ולא נצטוויתם על המצוות, אין לכם חלק ביוצר ולא קיבול שכר במצוות.

רס אומרים המינים: אם אדם עובד את ישו הנוצרי במקום י"י הנכבד והנורא מרוב אהבתו, אין להענישו על כך. משל הוא לאדם שאמרו לו על פלוני: זהו המלך מצרפת, והוא עבדו בכל לבו לכבודו; ואפילו אם אותו פלוני לאו המלך הוא, מכל מקום הוא חשב בלבו שהוא המלך, וכי ישמע המלך לא יכעוס. תשיב לו: אם ציווה המלך והכריז: כל שיעבוד לאדם אחר בלתי להמלך לבדו אחתוך את ראשו, — הלא צריכין בני-אדם להיזהר על כך. כך אמר הקדוש-ברוך-הוא: 'זובח לאלהים יחרם בלתי לי"י לבדו' [שמות כב, יט].¹

רס"א מה שאומרים המינים, שמפילים תחינה ובקשת לפני הקדשים פגרים מתים, כדי שיתפללו עליהם לפני האלוהים, — תשובה: והא כתיב 'לא המתים יהללו יה' [תהלים קטו, יז].¹ ואם יאמר לך: אלו הם שהם מתים בגיהנם, אמור לו: והא כתיב 'ולא כל יורדי דומה' [שם] — אלו הן שנמסרו לשר

רנ"ט 1. השווה ס' הברית, עמ' 27: "אבל מה יועילו מעשיהם אם אין להם אמונה"; וע"ע רוזנטל, ויכוח דתי, עמ' 67.

רס 1. השווה דברים דומים אצל רוזנטל, ויכוח דתי, עמ' 70.

רס"א 1. השווה ס' הברית, עמ' 54—55. 2. ברכות יח ע"ב; אבל רש"י שם ד"ה

של גיהנם שדומה שמו², אבל הראשון אינו כי אם המתים ושוכבים בקברותם באדמה. ובסוף 'מזמור שיר חנוכת הבית' כתיב 'מה בצע בדמי ברדתי אל שחת היודך עפר היגיד אמתך' [ל, י], והם אומרים כי ישו אמרו למזמור זה³; וכתיב בישעיה בתפילת חזקיהו 'כי לא שאול תודך מות יהלך לא ישברו יורדי בור אל אמתך; חי חי הוא יודך כמוני היום' [ישעיה לח, יח—יט]. הנה מצינו שאין תודה ותפילה כי אם מפי בעלי חיים כדכתיב 'חי חי הוא יודך כמוני היום'. ועוד: כי הם סבורים שהמתים שומעים ויודעים מה שהם מתפללים לפניהם, והא כתיב 'מי יגיד לאדם מה יהיה אחריו תחת השמש' [קהלת ו, יב]. וגם הנה ישעיהו מזהיר שלא להתפלל ולהשתחוות בלתי ליי

לבדו בכמה מקומות.

ומה שהם אומרים, כי הקדוש-ברוך-הוא עושה נפלאות בשביל הקדשים לאחר שהם מתים, — והא כתיב בתהילים במזמור 'שיר מזמור לבני קרח': 'הלמתים תעשה פלא אם רפאים יקומו ידוך סלה' [תהלים פח, יא]; הלא שמעת שאין הודיה ותפילה אלא בבעלי חיים. וכתיב 'היסופר בקבר חסדך אמונתך באבדון וגו' ואני אליך יי' שועתי' [יב—יד], כלומר לפי כי אני חי ועומד לפניך. וכל אלו הפסוקים בידך כתובים ב'שיר מזמור לבני קרח וגו' משכיל להימן תאזרחי' [א]. וגם כתיב 'לא אמות כי אחיה ואספר מעשי יח' [קה, יז] — הנה לך כי אין אדם מספר שבח להקדוש-ברוך-הוא אלא בעוד שהוא חי.

רסב המינים שואלין אותנו ואומרים: מדוע אינכם מבקשין פני גדול כמו שאנו עושין, שהם מבקשין לקדשים? תשיב להם: שוטים! כל מה שאתם מבקשים ועושים — להקציף הקדוש-ברוך-הוא. וכי טובים הם מן המלאכים? ראו מה אומר המלאך למנוח כשרצה לכבדו, אמר לו 'אם תעצרני לא אוכל בלחמך ואם תעשה עולה ליי' תעלנה' [שופטים יג, טז], ולא רצה שיכבד אותו.

ואם יאמר לך: הרי קדוש פלוני ופלוני מפליא לעשות, כגון מאיר עיניים עיוורים ומחזיק ברכיים כושלות ומתיר אסורים! כך תשיב לו: הנה אמשול לך משל¹, למה הדבר דומה? לאיש נאמן שרגליו להפקיד אצלו בלא עדים, ובא אחד והפקיד לו בעדים ומתו עדיו. אמרה אשת הנפקד: מאחר שזה

דומה: מלאך שהוא ממונה על המתים, וראה גם שבת קנב ע"ב, רש"י ד"ה דומה; חגיגה ה ע"א, רש"י ד"ה דרעינא להו אנא. 3. הירגנימוס, פ"ל 26, טור 905.

רסב 1. עיין עבודה זרה נה ע"א. 2. בתפילת "נשמת כל חי" בשחרית של

הפקיד לנו בעדים ועשה לנו בושת, נכפור לו. אמר הנאמן לאשתו: וכי בשביל זה שעשה לנו שלא כהוגן נאבד אמונתנו? כך החולי יש לו זמן ונאמן לא יעבור זמנו ולא ישקר באמונתו, אף-על-פי שאם ילך לעבודה זרה הוא ירפא. והיינו דכתיב 'מחלאים רעים ונאמנים דיליתנו'², שהצילנו הקדוש-ברוך-הוא שאין אנו זבים ומצורעים ושרופי אש כמותם, כי יי' רפאינו³. ואם ישאל: למה לא היה קיצו של חולי קודם בואו לקדוש זה, ומיד בבואו לקדוש נרפא? — תשיב ותאמר לו: אין זה רק⁴ להשגיא אתכם כמו שאמר איוב 'משגיא לגוים ויאבדם שוטח לגוים וינחם' [איוב יב, כג], פירוש 'שוטח' — פורס מצודה, 'וינחם' — בתוכה להתפש⁵.

ועוד ניבא ישעיה 'נדרשתי ללא שאלו נמצאתי ללא בקשוני' [ישעיה סח, א]; ואומר 'אמרתי הנני הנני אל גוי לא קורא בשמי; פרשתי ידי כל היום אל עם סורר ההולכים הדרך לא טוב אחר מחשבותיהם וגו' האוכלים בשר החזיר ומרק פיגולים כליהם' [ב—ד]. וכל זה נאמר עליכם, ולא תוכלו לכפור, כי אין אומה בכל האומות אוכלת חזיר בלעדיכם⁶.

רסג תשובה למינים: [מה עשה ישו שלא עשו אנשים קדושים?] הנה חנוך ואליהו עלו למרום¹ כמו ישו זה שאמרתם שעלה לשמים, ומכל-מקום אין אנו מאמינים בהם. ולדברייכם, שהוא קרוי בן-אלוהים, מצינו כמו כן שישאל קרויין בנים למקום שנאמר 'בנים אתם ליי' אלהיכם' [דברים יד, א]; וכתיב 'בני בכורי ישראל' [שמות ד, כב]² — ומכל מקום אין להאמין בהם. וישאל קרויין קדושים דכתיב 'קדושים תהיו' [ויקרא יט, ב], וכתיב 'היייתם קדושים' [כ, ז].

ואם נפלאתם על אשר עשה ממים יין³; והשביע מחמישה ככרי-לחם אלף איש⁴; והחיה את המת⁵; ורפא את החולים⁶; והלך על המים⁷; — גם כן הפך משה את המים לדם⁸; והמתיק את מים המרים⁹; והוליד את ישראל בתוך הים ביבשה¹⁰; והכה צור ויוזבו מים¹¹; ואלישע מלא מכד אחד שמן

שבת ויום טוב, על-פי דברים כח, נט, עיין מאמר ר' יוחנן, עבודה זרה שם. 3. עיין בארון, כרך 5, עמ' 132—133. 4. אלא. 5. ראה סי' רכח, הע' 6. 6. השווה מלחמות השם, עמ' 114.

רסג 1. ראה סי' קנד, הע' 7; קעז, הע' 7; והשווה נסתור הכומר, עמ' 2. 2. השווה סי' הברית (הוויכוח המיוחס לרד"ק), עמ' 96; נסתור הכומר שם; רונטל, ויכוח דחי, עמ' 72 למעלה. 3. יוחנן ב, 6 ואילך. 4. ראה סי' רב, הע' 3. 5. ראה סי' קצ, הע' 1. 6. ראה סי' רי. 7. מתי יד, 25. 8. שמות ז, ב. 9. שם ט, כה. 10. שם יד, כא—כב. 11. שם יז, ו; על-פי תהלים עח, כ.

כמה כלים מלאים¹²; ואסף את נעמן מצרעתו¹³; והחייה שני מתים, האחד בחייו והאחד לאחר מותו¹⁴; ואלהיו כמו כן¹⁵; ויחזקאל החייה כמה אלפים כמו שנאמר 'היתה עלי יד יי' וגו' [יחזקאל לז, א]. ואם צם ארבעים יום וארבעים לילה, זה עשה משה שלוש פעמים שצם ארבעים יום וארבעים לילה, וכן אלהיו צם ארבעים יום וארבעים לילה¹⁶.

רפד ועל שמץ טבילתם, שכתוב בתורתם שאין אדם ניצל מגיהנם אלא מי שנטבל במים¹, ומביאים ראיה וסמך מזה הפסוק: 'וזרקתי עליכם מים טהורים וטהרתם' [יחזקאל ל, כה]; — תשובה: והלא אינכם עושים כן, שתהיו זורקים עליכם, אלא אתם גשלים במים וקרא לא כתוב כן. ועוד: וכי שמץ טבילתם מה חטא וטומאה דוחה? וכי ילד קטון שהם טובלים — מה טומאה וחטא יש בו? ואם משום חטא שעתידי לבוא עליו, אם כן שוב אין להם להיזהר בדבר מצווה להתרחק מן העבירה, כי לפי דבריהם די בטבילה זו. ואם מטבילת ישו באים ללמוד, שהטבילו יוחנן המטביל שקורין אותו בפטישטא, וגם שהטביל את עצמו ושאר יהודים אשר טעו אחריו, — אם כן ככל אשר עשו הם היה להם גם כן לעשות כן; וטבילת ישו לא היתה אלא בירדן, שהם מים חיים, והם עוד היום הזה טובלין במים שאובין².

ועוד: כמו שממעשיו — רצוני לומר: שטבל את עצמו — באים ללמוד הטבילה, המילה כמו כן היה להם ללמוד ממנו, כי ישו ויוחנן שניהם היו גימולים³. ואם יאמר לך בעל הדין⁴: ישו בא וחיידש את התורה ועזב את המילה וציווה הטבילה, — אם כן הרי זה מכזב תורתו, שכתוב בספר מתיאוש 'לא באתי לחסור על תורת משה וגו'', כאשר פירשתי לפני⁵. ובתורת משה כתוב 'וביום השמיני ימול בשר ערלתו' [ויקרא יב, ג]; וכתוב 'כל המצוה אשר אנכי מצוך היום תשמרון לעשות' [דברים ח, א]; 'את כל הדבר אשר אנכי מצוה אתכם אותו תשמרון לעשות לא תוסף עליו ולא תגרע ממנו' [יג, א]. נמצא שישו הפר תורת משה וכיזב תורתו שכתב 'לא יחליפו מתורת משה מאומה', שהרי הוא מוסיף וגורע בכמה מקומות.

ומצינו בדוד שהתפלל על האנוסים שבגולה הנטבלים בעל-כורחם שנאמר

12. מלכים ב ד, ד—ה. 13. שם פרק ה. 14. שם פרק ד יג, כא.
15. מלכים א יז, כא—כב. 16. שם יט, ח. כל הפיסקה היא כמעט מלה במלה
בנסתור הכומר, עמ' 2.

רפד 1. ראה סי' רנב, הע' 5; ועיין הירוגימוס, פ"ל 25, טור 344. 2. ראה סי' קעה, הע' 3. 3. לוקאס א, 59, ב, 21. 4. המתווכח הנוצרי; על המקור לטענתו עיין רוזנטל, מחקרים, עמ' 370, הע' 11. 5. ראה סי' פו, הע' 3.

'הושיעני אלהים כי באו מים עד נפש' [תהלים סט, ב]. וכי דוד היכן היה נטבע במים שהוצרך להתפלל עליהם? וגם איוו הן המים המגיעין לנפש שהיא הנשמה? והלא אם אדם טובע בים או בנהר — אם הגוף מת, הנפש לא נאבדת בכך, ועל איוו מים התפלל דוד? אלא על אלו המים שטובלים בהם שהם מגיעין לנפש. וכן הוא אומר בסוף ספר תהילים 'פצני והצילני ממים רבים מיד בני נכר' [קמד, ז]; ואומר 'אל תשטפני שכולת מים ואל תבלעני מצולה ואל תאטר עלי באר פיה' [סט, טז] — אלו מי שמץ טבילתם; 'באר' זהו גיהנם. וכן התפלל דוד כאן עליהם באומרו 'על זאת יתפלל כל חסיד אליך לעת מצוא רק לשטף מים רבים אליו לא יגיעו' [לב, ו].

מים של שמד נקראו 'המים הוידונים' [קכד, ה]⁶. ועוד: הרי בתורה כתוב 'אחרי יי' אלהיכם תלכו' [דברים יג, ה], והמה למה לא ילכו אחרי דרכי ישו אלוהיהם וימולו וישמרו שבת ויום-טוב כמוהו? כי גם הוא שמר כל המצוות הללו. ואם יאמר לך כי מפני פאולוש, כי אמר להם בשם ישו שלא לשמור שבת וימים-טובים, כמו שניבא ישעיה 'חדשיכם ומועדיכם שנאה נפשי' [ישעיה א, יד]. — הנה נמצא שהוא מכזב תורת ישו רבו שכתוב בה 'שמים וארץ יחלופו ולא יחלוף מתורת משה מאומה'⁷.

רפה כתוב בתורת משה 'אחרי רבים להטות' [שמות כג, ב], וכן מנהג העולם ללכת אחר הרוב. והנה אחרי אמונת ישו לא טעו כי אם אחת עשר אומות, וכולם אינם כנגד אומה אחת מישמעאלים, ועדיין שישים אומות עם הישמעאלים כולם מעידין שהבל יראתם¹. וגם אנחנו בני ישראל מעידים שהיה התלוי בן-אדם ונולד מאב ואם. ואם כדבריהם, שהוא היה בורא וריחם על בריותיו, שהיו בגיהנם בחטאו של אדם הראשון, וקיבל עליו ייסורין ומיתה כדי להציל בריותיו מדינה של גיהנם, — תשובה: היה לו לבטל מידת הדין לפני מידת רחמים, כי הרשות בידו, והיה לו לשים בלב כל אומות להאמין בו כדי להצילם מן הדין. ועכשיו אין מאמינים בו כי אם המעט. אכן יש להבין כי שקר דבריהם.

6. משפט זה נדפס בוואגנזיל, עמ' 150 מחץ לכל הקשר, ונראה שמקומו כאן לפי העניין; והשווה אורבך, מחקרים, עמ' 55, שם נזכר פירוש זה בשם ר' יוסף אופיצאל (המקנא); עיין גם אורבך, ערוגת הבושם ד, עמ' 47, הע' 41; הברמן, עמ' כז. 7. ראה סי' צג; והשווה נסתור הכומר, עמ' 4.

רפה 1. לפי המסורת היו בעולם שבעים אומות מלבד ישראל, עיין שמות רבה ה, ט; עזריה מן האדומים (די רוס), מאור עינים, וילנת תרכ"א, פרק גו, עמ'

ועוד יש להשיב, כי על פי שניים עדים יקום דבר². והנה שניים עדים על תורתנו, כי הישמעאלים ואתם שניכם מודים שתורתנו אמת, ואין אנחנו והישמעאלים מודים על תורתכם, ולא אנחנו ואתם מודים על תורת הישמעאלים³. אם כן על תורתנו יש שני עדים שהיא אמת, ואלהינו אמת וקיים לעד. ברוך הוא שבחר בנו.

רפז המינים מונים אותנו על כי אנחנו המעט מכל העמים ואומה שפלה שבאומות, ואומרים כי שקר אין לו רגליים¹, ועל כי אמונתנו שקר, על כן אין אנו מצליחים. תשובה: לכן כתוב 'כי עם קדוש אתה לי'י' אלהיך בך בחר יי' אלהיך להיות לו לעם סגולה מכל העמים אשר על פני האדמה; לא מרובכם מכל העמים חשק יי' בכם ויבחר בכם כי אתם המעט מכל העמים; כי מאהבת יי' אתכם ומשמרו את השבועה אשר נשבע לאבותיכם הוציא אתכם ביד חזקה ויפדך מבית עבדים מיד פרעה מלך מצרים' [דברים ז, ו—ח].

רפז המינים מונים אותנו על אורך גלותינו ואומרים: גלות מצרים היה ארבע מאות שנה, גלות בבל — שבעים שנה¹, וגלות זה למה אורך כל כך? ודאי אם הייתם עתידין ליגאל, כבר נגאלתם. אלא לפי שפשעתם בישו, — ולכן תהיו בגלות ולא תגאלו עולמית [עד שתשובו]². כך תשיב להם: גליות ראשונים נקצב זמנם בפירוש, בין ישובו מחטאתם ובין לא ישובו, ולכן נגאלו בבוא הזמן הנקצב. אבל גלות זה תלוי בתשובה; אם ישובו יקצר הזמן דכתיב 'ושבת עד יי' אלהיך ושמעת בקולו וגו' ושב יי' אלהיך את שבותך ורחמך ושב וקבצך מכל העמים אשר הפיצך יי' אלהיך שמה; אם יהיה נדחק בקצה השמים משם יקבצך יי' אלהיך ומשם יקחך' [דברים ל, ב—ד]. אבל מכל מקום הקדוש-ברוך-הוא קצב זמן לגלותינו, אלא שנעלם ממנו דכתיב 'אני יי' בעתה אחישנה' [ישעיה ס, כב] — משמע שיש לו עת וזמן, ואף-על-פי שלא ישובו, בעיתה תהיה הגאולה, כי לא יעבור זמן הגאולה. אלא כך אמר הקדוש-ברוך-הוא: אם ישובו — 'אחישנה' [ואם לא

455—6. 2. על-פי דברים יט, טו. 3. ראה סי' רלה, והשווה כוזרי א, ד—י. לשאלת הגויים השווה ויקרא רבה ד, ו.

רפז 1. פתגם זה נזכר באותיות דר' עקיבא, ורשה תרפ"ז, עמ' ד.

רפז 1. בראשית טו, יג; ירמיה כה, יא—יב. 2. עיין חרב פיפיות, עמ' 102,

ישובו — 'בעתה' תהיה הגאולה]³. וקץ הגאולה לא גילה הקדוש-ברוך-הוא אלא ללבנו, ולכן כתוב 'כי יום נקם בלבי ושנת גאולי באה' [סג, ד] — הרי שתראו שיש זמן קצוב לקץ. ועל-ידי המינים והמשומדים והרשעים שבתוכינו אנו צריכים לסבול הגלות עד אותו קץ⁴, יום נקם אשר הוא בלבנו של הקדוש-ברוך-הוא, כי 'כל ישראל עריבים זה בזה'⁵, עד שיכלו [כמעט] כולם או עד שישובו כולם⁶ דכתיב 'בצר לך ומצאוך כל הדברים האלה באחרית הימים ושבת עד יי' אלהיך ושמעת בקולו וגו' ולא ישכח את ברית אבותיך אשר נשבע להם' [דברים ד, ל—לא]; וכן בספר מלאכי כתיב 'הנה אנכי שולח לכם את אליה הנביא לפני בוא יי' הגדול והנורא; והשיב לב אבות על בנים ולב בנים על אבותם' [מלאכי ג, כג—כד]. הרי תראו שיש לכולם לשוב בתשובה קודם שימהר לבוא עיתו הקצוב.

רפז המינים אומרים ומונין אותנו על שמאריך זה הקץ יותר משאר קיצים. אבל אין להפליא על זאת, לפי שאין הקדוש-ברוך-הוא נפרע מאומה עד שתתמלא סאתה דכתיב 'בסאסאה בשלחה תריבנה' [ישעיה כו, ח]¹; וכן אמר לאברהם 'דודר רביעי ישובו הנגה כי לא שלם עון האמורי עד הנה' [בראשית טו, טז], ואיני רוצה לכלות [האמורי] עד שתתמלא סאתו. ולכן לא ארך הקץ כי אם ארבע מאות שנה, כי בתוך אותו זמן נתמלא סאתם על שתי אומות, על מצריים ועל אמוריים, ונתחייבו כליית. ומאוד נשתהא למלאות, שהרי התחיל מדור הפלגה, עד קץ בבל [לא היה בכליון על שום אומה], וגם [אותה] גאולת בבל לא היתה [ביד] רמה; לפיכך לא ארך הקץ כי אם שבעים שנים. אבל קץ זה זהו להחרیب ולהשמיד ולהרוג ולאבד את כל האומות, הם ושריהם של מעלה ואלוהיהם דכתיב 'יפקוד יי' על צבא המרום במרום ועל מלכי האדמה על האדמה' [ישעיה כד, כא]; וגם ירמיהו אמר 'אל תירא עבדי יעקב נאם יי' וגו' כי אעשה כלה בכל הגוים אשר הפיצותיך שם אך אותך לא אעשה כלה' [ירמיה ל, יא]. הרי תראו שהקדוש-ברוך-הוא יכלה כל שאר האומות, רק ישראל, וכן הבטיחנו על-ידי משה רבינו 'ואף גם זאת בהיותם בארץ אויביהם לא מאסתים ולא געלתים לכלותם להפרי בריתי אתם' [ויקרא כו, מד]; וכן על-ידי נביאים כתיב 'והיה כאשר הייתם קללה בגוים

הע' 17. 3. ראה סנהדרין צח ע"א. 4. לטענה שקיומה של הנצרות, שיצאה מן היהדות, הוא שמאריך את גלות ישראל, השווה REJ, כרך 49 (1904), עמ' 36; מין אחד שאל את ר' נתן וכו'; ע"ע רחנטל, מחקרים, עמ' 396, הע' 21. 5. שבועות לט ע"א. 6. סנהדרין שם: אין בן דוד בא אלא בדור שכולו זכאי או כולו חייב.

רפז 1. סוטה ט ע"א; ועיין רש"י, בראשית טו, טז.

בית יהודה ובית ישראל כן אושיע אתכם והייתם ברכה אל תיראו תחזקנה ידיכם' [זכריה ח, יג]. על ככה יש להתחזק באמונתנו, וגם הגלות אנו סובלין כדכתיב בתרי-עשר 'והניעו את כל הגוים את בית ישראל כאשר ינוע בכברה' [עמוס ט, ט], ובאותה נבואה כתיב נחמתינו שנאמר 'ושבתי את שבות עמי ישראל ובנו ערים נשמות וישבו ונטעו כרמים ושתו את יינם וגו' ונטעתם על אדמתם ולא ינתשו עוד מעל אדמתם אשר נתתי להם אמר יי' אלהיך' [יד—טו].

רספ אומרים המינים על אורך גלותינו, שאינו אלא לפי שאינכם מאמינים בתורת ישו. כך תשיב להם: והלא הישמעאלים שאינם מאמינים בתורתכם ובאמונתכם, — ואין להם שום גלות. ועוד: למה היה לנו גלות קודם שגולד ישו? ואת תורתנו, שניתנה לנו על-ידי משה רבינו בקולות וברקים² לעין כל חי, לא נניח ולא נעזוב עבור תורתכם שניתנה לכם בסתר ובחשאי בלא ידיעת שום אדם³, רק אומה של ישו לבדה. ואנחנו נוכל לומר: אנשים חטאים בדו אותה מלבם לפרוק מהם עול מלכות שמים ועול מצוות, לאכול חזיר ולשתות יין-נסך ולנאוף; וכל הנאות הגוף האסורין בתורתנו — מותרין הם בתורתכם.

רע אין להמיר יראת אלהינו ותורתו הקדושה בשום אחר. כי נתן לנו תורת אמת לעמוד עד דור אחרון דכתיב 'האזינה עמי תורתי הטו אזנכם לאמרי פי; אפתחה במשל פי אביעה חידות מני קדם; אשר שמענו ונדעם ואבותינו סיפרו לנו; לא נכחד מבניהם לדור אחרון מספרים תהלות יי' ועוזו נפלאותיו אשר עשה' [תהלים עח, א—ד]. הרי יש קבלה מאבות ומבנים להתחזק בתורה הקדומה דכתיב 'רק השמר לך ושמור נפשך מאד פן תשכח את הדברים אשר ראו עיניך ופן יסורו מלבבך כל ימי חיך והודעתם לבניך ולבני בניך' [דברים ד, ט]. ועוד כתיב 'ועתה ישראל שמע אל החוקים ואל המשפטים אשר אנכי מלמד אתכם לעשות וגו' [א]; וכתוב 'אנכי יי' אלהיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים מבית עבדים' [שמות כ, ב]; וכתוב 'ואלהים זולתי לא תדע ומושיע אין בלתי' [הושע יג, ד]; וכתוב 'זכרו תורת משה עבדי וגו' [מלאכי ג, כב] — אשר תראו שאין תורה אלא תורת משה.

רעא מה ששואלין לנו אם יש בינינו גרים¹, — לחרפתם ולחרפת אמונתם

רספ 1. השווה סי' ריב, הע' 4. 2. שמות יט, טז. 3. ראה סי' ה, הע' 3.

רעא 1. כלומר, מדוע אין בינינו אלא גרים מעטים. 2. על עונש מיתה לגרים

הם שואלים זה; שהרי יהודי רשע כשנשתמד, שיוכל לאכול כל תאוות לבו ולמשוך בשרו ביין ובזנות ולפרוק מעליו עול מלכות שמים, שלא יתיירא מכל דבר ומשחרר עצמו מכל מצוות ומדבק בעבירות ונפקא ליה חיי שעה. על כן אין לתמוה על מעשיו הרעים. אבל הגרים שנתגיירו ויוצאים מרצונם מחירות לעבדות, מאורה לאופל, ובאים בדת יהודית, — אם איש המתגייר, הלא יודע הוא שיש לו לחבול את עצמו להסיר את עורלת בשרו ולמול עצמו ולהיות גולה ממקום למקום ולחסר את נפשו מכל טוב ולירא את נפשו מחוץ, פן יפגעו בו הערלים ויהרגוהו², וחסר הוא מתאוות נפשו. והאשה המתגיירת גם היא פורשת מכל התענוגים. ומכל מקום באים לחסות תחת כנפי השכינה. יש להבין כי לא היו עושין זה אלא שיודעין בבירור שאין באמונתם ממש, אך הכול שקר עמל ואוון. על כן תבושו בהזכירכם מעשה גרים.

רעב מה שמחרפים אותנו ואומרים שיש להם זבחים ועולות, כאשר היו לפנינו בישראל, אך יש להם זבחים ועולות שזוהבים בשר התלוי ואוכלין אותו¹, — תשיב לו, כי אין לעשות כאן זבחים ועולות כי אם בירושלים, וכן כתוב במשנה תורה² 'השמר לך פן תעלה עולותיך בכל מקום אשר תראה; כי אם במקום אשר יבחר יי' באחד שבטיך שם תעלה עולותיך ושם תעשה כל אשר אנכי מצוך' [דברים יב, יג—יד]. וגם דוד אמר בספר תהילים 'כי לא תחפוץ זבח ואתנה עולה לא תרצה; זבחי אלהים רוח גשברה וגו' היטיבה ברצונך את ציון תבנה חומות ירושלים; אז תחפוץ זבחי צדק עולה וכליל אז יעלו על מזבחך פרים' [תהלים נא, יח—כא]. אם כן אין רצון הקדוש-ברוך-הוא שיעשו זבח ועולה כי אם בירושלים בבניינה, וכל זמן שהיא חריבה ואין אנו בתוכה, אין עושין זבחים ועולות כי אם בשברי רוח ולב. ועתה לדבריהם שאתם עושין זבח בכל יום חוץ לירושלים, ואף בחורבנה, — ידוע תדעו כי שקר ביניכם ואתם עתידין ליתן דיין-וחשבון. אכן לעתיד כשיבנה מקדשינו במהירה בימינו, אז נעשה זבחים ועולה 'על מזבחך פרים', ונאמר 'כל צאן קדר יקבצו לך אילי גביות ישרתונך יעלו על רצון מזבחי ובית תפארתי אפאר' [ישעיה ס, ז]; 'וערבה לי יי' מנחת יהודה וירושלים כימי עולם וכשנים קדמוניות' [מלאכי ג, ד].

עין G. Kisch, The Jews in Medieval Germany, גוייזרק 1970², עמ' 200.

רעב 1. ראה מבוא עמ' 16; והשווה ר' יעקב אנטולי, מלמד התלמידים, קמז ע"א למטה: 'יבזה בסתלקה טענת העמים מעלינו האומרים כי נמנעת ממנו תשועת הנפשות אחר שאין אנו מקריבין קרבן'. 2. ספר דברים.

רעג מין אחד שאל: היאך יתכפרו עוונותיכם מאחר שאינכם מקריבים חטאות ואשמות כאשר ציוות הקדוש-ברוך-הוא? ¹ כך יש להשיב: אמשול לך משל. לאדם שפשע במלך צרפת וחייבו המלך אשם, אמינד"א ² בלע"ז, ואמר לו: הישמר בנפשך שאל תביא לי האשם כי אם דווקא בפרייטש ³ בביתי ולא בשום מקום אחר. ונחרב פרייטש וגם בית המלך, והלך המלך לדור באורליינש ⁴, וכי מה פשע זה אם לא שילם את אשמו? כן הקדוש-ברוך-הוא ציוה: לא תעלה עולותיך 'בכל מקום אשר תראה, כי אם במקום אשר יבחר יי' [דברים יב, יג—יד]. וכיוון שנחרב אותו מקום אשר בחר, מה לנו פשע? לכשייבנה גשלים. וכתוב 'היטיבה ברצונך את ציון תבנה חומות ירושלים; אז תחפוץ וזכי צדק וגו' [תהלים נא, כ—כא]; וכתוב 'כל צאן קדר יקבצו לך וגו' ובית תפארת אפאר' [ישעיה ס, ז] — והלא אין חוטאין לעתיד לבוא? ⁵ אלא לשלם חטאות ואשמות שלא הקריבו בגלות. וכן אנו מזכירים בתפילות של שבתות וימים טובים וראשי-חודשים; אנו אומרים: 'את מוסף יום פלוני ופלוני נעשה ונקריב לפניך', כי הכול אנו עתידים לשלם.

ועוד: מצינו תפילה במקום קרבן דכתיב בדניאל 'אלהך די אנת פלח ליה בתדירא' [דניאל ו, יז], ולא היה אלא מתפלל ⁶. ועוד כתיב בישעיה 'הביאותים אל הר קדשי ושמחתים בבית תפילתי עולותיהם וזבחייהם לרצון על מזבחי כי ביתי בית תפלה יקרא לכל העמים' [ישעיה נו, ז] — הא לך שתפילה תחת קרבן ושאלו עתידין להקריב עולות וזבחים. וכן 'ונשלמה פרים שפתינו' [הושע יד, ג].

ועוד יש להשיב: גלות מכפר ⁸; כתיב 'הפיצותי אותך בגוים וזריתך בארצות והתימותי טומאתך ממך' [יחזקאל כב, טו].

רעד המינים מונים אותנו מחמת הבייכט ¹, שאין אנו מתוודין כמותם, ומוציאין ראייה מספר משלי: 'מכסה פשעיו לא יצליח ומודה ועווב ירוחם'

רעג 1. ראה סי' רעב, הע' 1. 2. amende בצרפתית: קנס. 3. בפאריס. 4. Orléans. אין כאן רמז למאורע היסטורי ידוע, אך יש לציין כי במאה ט' העלו הפולשים הנורמאנים באש חלקים של העיר פאריס, ובמאות י' וי"א העבירו כמה מלכים משושלת בני קאפט את מושב בית המלך מפאריס לאורליאנס. 5. עיין סוכה נב ע"א; בראשית רבה מח, יא. 6. השווה תרגום אונקלוס, בראשית כב, ב; במדבר יח, כא, כג. 7. רש"י, על-פי יומא פו ע"א. 8. ברכות נו ע"א.

רעד 1. ראה סי' קלח, הע' 3; והשווה יוסף המקנא, עמ' 104, סי' קיד; ע"ע ח"ה בן-ששון, פרקים בתולדות היהודים בימי הביניים, תל-אביב תשי"ח, עמ' 249;

[משלי כח, יג]. כך תשיב לו: אדרבה, מאדם יש לכסות ואל יאמר לו: כזו פשעתי, שמא השומע יעשה כמוהו. אבל יודה פשעיו ליי', כי כן אמר דוד 'חטאתי אודיעך ועוני לא כסיתי אמרתי אודה עלי פשעי ליי' ואתה נשאת עון חטאתי סלה' [תהלים לב, ה]. ועל מכסה עונו מהקדוש-ברוך-הוא אמר שלמה 'מכסה פשעיו לא יצליח', והיינו אומות-העולם שהם מכסים פשעיהם מן המקום, שהגיאוף והזימה והרציחה יש ביניהם. וכל המצוות שציווה הקדוש-ברוך-הוא מכוסים הם ביניהם, ועושים פירושים בפנים אחרים להחליף המצוות, כגון מילה וחזיר חלב ודם וכל איסורין שבתורה. ויותר על כן, לפי שהן מליאי זימה, ולפי תורתן לא ניתן להם רשות לקחת אשה ², ולכן הסכימו יחד שיבואו האנשים ויגידו להם פשעם ויפרסמו להם זנותם, כדי להכיר הנשים המזנות תחת בעליהן, ומבקשין מהן לאמור: אעשה גם כן אני, והנשים לא יכלו לכפור להן אחרי שהגואף פירסמן.

תידע שכן הוא: אחרי שאתם אומרים שהאפיפיור שהוא תחת אלוהיהם ויש לו כוח לאסור ולהתיר ³, — למה לא נתן כוח לכומריות שתבאנה אליהן הנשים להתוודות, ויהיה דבר נאה ומקובל יותר, שיתוודו הנשים לגשים והאנשים אל האנשים, ולא יבואו לידי זימה וגיאות.

ועוד: לא זה ולא זה יועיל, כי אין מוחל וסולח אלא הקדוש-ברוך-הוא, כי גם משה, שהיה גדול בנביאים, לא היה בו כוח למחול ולסלוח, וגם אחרי שנהרגו שלושת אלפים מישראל בעוון העגל על ידו, היה מתנפל ארבעים יום וארבעים לילה לבקש סליחה מאת הקדוש-ברוך-הוא ⁴. וכן דוד אמר 'כי עמך הסליחה למען תיוורא' [תהלים קל, ד], כלומר: בעבור שהסליחה עמך ואין שום סולח אלא אתה ⁵. והנה שומע אני כי איננו ראוי ליתן לתחוטא דין-וחשבון כי אם לפני הקדוש-ברוך-הוא. ואם יאמר: הרי עכך התוודת ⁶, — אמור לו: בפני כל ישראל הודה לצורך שעה. וגם יש להשיב, שכל שנה ושנה ביום-הכיפורים אנו מתוודים בקול רם על כל חטאות ⁷.

י. דן, תורת הסוד של חסידות אשכנז, ירושלים תשכ"ח, עמ' 37. 2. ראה סי' נ, הע' 1. 3. על-פי מתי טז, 19; יח, 18. 4. שמות לב, יח; דברים ט, יח. 5. רש"י, רד"ק. 6. יהושע ז, כ—כא. 7. ראה ראבי"ה, סי' תקכט (עמ' 191); מרדכי, יומא, סי' תשכה. לכל הפסקה הזאת השווה המעשה ביהודי שהועמד לדין במאגוסק שבדרום-צרפת בשנת 1265 על שעלב בדת הנוצרית בשעת ויכוח. בייחוד בולט הדמיון לגבי הטענה שהוידוי נותן לכומר תודמנות להתנהגות בלתי מוסרית. את פרטי המעשה פירסם J. Shatzmiller, Recherches etc., Etudes Juives XV, Paris 1973, pp. 124-127.

רעה המינים שואלין ואומרים: אנו מטבילין הזכרים והנקיבות, ובזה אנו מקבלין אמונתנו, אבל אתם רק האנשים נימולים ולא הנשים¹. ויש להשיב: בשביל דם גידות הם מקובלין, לפי ששומרות את עצמן ומוזהרות בהן.

רעו המינים שואלים ואומרים: למה רוב הגוים הם לבנים ויפים ורוב יהודים הם שחורים וכעורים? תשיב להם, שזה נמשל לפרי: כשמתחיל לפרוח, אז הוא לבן, אבל לאחר שגמר בישולו, אז נעשה שחור, כגון שליהן או פפלויומן¹. וכל פרי אשר אדם בתחילתו, לכשנגמר אותו פרי אז יהיה לבן, כגון תפוחים ואפרסקין. וזה עדות לישראל שהם טהורים מדם גידות ואין כאן שום אדם בראשונה. אבל הגוים שאינם מזהירים מגידות ובוועלים בשעת ראית דמיהן, ויש אדם בראשונה, — לפיכך הפרי הבא ממנו, הם הבנים, הם לבנים².

ויש להשיב עוד: הגוים נואפים ומשמישים את מיטותיהן ביום ורואין פרצופים של ציורים יפים — ויולדות דוגמתן שנאמר 'ויצג את המקלות אשר פצל וגו' ויחמו הצאן אל המקלות ותלדנה הצאן עקודים נקודים וטלואים' [בראשית ל, לח—לט].

רעו מה שמנבחים¹ ואומרים, שאין נכון לערל וטמא לשמש ליהודים², — אמור להם: אדרבא, אם לא ישרתו ליהודים, הם יהיו חייבים כלייה ומיתה דכתיב בישעיה הנביא 'קומי אורי כי בא אורך וגו'' [ישעיה ס, א]; 'כי הגוי והממלכה אשר לא יעבדוך יאבדו והגוים חרוב יחרבו' [יב]. אבל כל זמן שמשמישים את ישראל יש להם קצת תקווה שנאמר 'ועמדו זרים ורעו צאנכם ובני נכר אכריכם וכורמיכם' [סא, ה]. אם כן יש להם לעבוד אותנו כל שעה לקיים מה שנאמר 'ורב יעבוד צעיר' [בראשית כה, כג]. ומתוך כך אמרה תורה 'לא תאכלו כל נבילה לגר אשר בשעריך תתננה ואכלה או מכור לגכרי' [דברים יד, כא]. על כן אמרה תורה למכור נבילות לגכרי, כי הם יעבדונו³.

רעה 1. עיין מרחביה, עמ' 122 למעלה.

רעו 1. Pflaumen, Schlehen (גרמנית) = מיני שזיפים. 2. השווה יוסף המקנא, עמ' 95, סי' קד, ושם הע' 1.

רעו 1. ראה מבוא עמ' 19. 2. במאה ה"ג הגבירה הכנסייה את תביעתה שייאסר על היהודים להחזיק עבדים ומשרתים נוצרים, עיין גרייזל, מפתח: Servants. 3. עיין שם, עמ' 72, 126—127; השווה רונטל, ויכוח דתי, עמ' 72. 4. מכילתא

ואין הקדוש-ברוך-הוא מקפח שכר כל בריה⁴. וכן אנו עושים, שכן פסולות שלנו נמסור להם, וגם היריכיים מן הבהמות⁵ מטעם זה נמכור להם.

רעה [אומרים עלינו: אתם מקללים בכל יום את המלך וכל הגוים¹. כך תשיב: למה תשקרו? הלא כתיב בירמיהו 'ודרשו את שלום העיר אשר הגליתי אתכם שמה והתפללו בעדה אל יי' כי בשלומה יהיה לכם שלום' [ירמיה כט, ז]. ומה שאנו אומרים 'וכל אויבי עמך מהרה יכרתו ומלכות זדון מהרה תעקר ותשבר ותמגר'² — הרי גם דוד קיללם ב'שיר מזמור לאסף': 'אמרו לכו ונכחידם מגוי ולא יזכר שם ישראל עוד' [תהלים פג, ה]; 'אלהי שיתמו כגלגל כקש לפני רוח; כאש תבער יער וכלהבת תלהט הרים' [יד—טו]. וגם את מלכות זדון קילל דכתיב 'שפוך חמתך אל הגוים אשר לא ידעוך ועל ממלכות אשר בשמך לא קראו; כי אכל את יעקב ואת נהו השמו' [עט, ו—ז]. ומי הם שעשו ככה? אם תאמר: נאמר עליכם, אם כן תחשבו עצמיכם שעשיתם כל הרעות האלה ותחזקו עצמיכם במלכות זדון. וגראה לי, אם יאמרו: הרי ביום-הכיפורים אתם מקללים אותנו³, — ותשיב להם: אנו מקללים שאר האומות כגון עמון ומואב פלשת ושאר גוים ולא אתכם].

רעט המינים מונין אותנו ואומרים, שאנו מרצחים את בניהם ולועטים הדם. תשיב ותאמר לו, שאין אומה מזהרת כל כך ברציחה כמונו. ואפילו ברציחת גוים אנו מזהירים, שהרי בלא תחמוד' כתיב 'רעך' ובלא תרצח לא תנאף לא תגנוב' [שמות כ, יג—יד] לא כתיב 'רעך', משמע: לא תרצח כלל שום בריה. נמצא שאפילו על הריגת גוי הזהירנו¹. ולמה? דכתיב 'שופך דם האדם באדם דמו ישפך כי בצלם אלהים עשה את האדם' [בראשית ט, ו], משמע: כל אדם בכלל. וכתיב 'כי תקרב אל עיר להלחם עליה וקראת אליה לשלום' [דברים כ, י].

לשמות כב, ל, ורש"י שם. 5. שיש בהן חלקים האסורים משום גיד הנשה, עיין בראשית לב, לב.

רעה 1. זו טענת עתיקה, עיין יוסטינוס מארטר, פרק 16 (ברויאר, מקורות עמ' 5); 'ע"ע מרחביה, עמ' 278—280. 2. ברכת המינים בתפילת העמידה של חול. 3. מחזור ליום כיפור, עמ' 196—197; הצעה אחרת ראה ברונטל, פרקי ויכוח, עמ' שצד, הע' 156.

רעט 1. עיין אנציקלופדיה תלמודית ה, טור שנה. על טענת הנוצרים, שליהודים

ומה שציוות הקדוש-ברוך-הוא 'רק מערי העמים האלה אשר י"י אלהיך
נותן לך נחלה לא תחיה כל נשמה' [טז], לא ציוה כי אם משבעה עממים²,
לפי שכתוב 'מכשפה לא תחיה' [שמות כב, יז], וזה היה לפי שכולם מכשפים
כמו שכתוב 'כי אתה בא אל הארץ אשר י"י אלהיך נותן לך לא תלמד
לעשות כתועבות הגוים ההם; לא ימצא בך מעביר בנו ובתו באש קוסם
קסמים מעונן ומנחש ומכשף וגו' כי הגוים האלה אשר אתה יורש אותם אל
מעוננים ואל קוסמים ישמעו' [דברים יח, ט—יד].

וגם על הדם הוזהרנו מכל עם, שהרי אפילו בשר שנשחט וכשר, מכל-
מקום אנו מולחים אותו ומדיחים ועסוקים בו הרבה כדי להוציא את הדם.
אלא עלילות-דברים אתם משימין עלינו להתיר את דמינו, כאשר ניבא דוד
במזמור מ"ד, שהייתם עתידים לחרף ולגדף אותנו ולהתיר את דמינו ולהרוג
אותנו על יראת שדי. והתפלל עלינו: 'אתה הוא מלכי אלהים צוה ישועות
יעקב' [תהלים מד, ה].

רפ המינים מונים אותנו לאמור, שהתלמוד מעוות ומקלקל כל תורחיו
וגורם לנו שלא לעמוד על העיקר ועל האמת, כי הוא מדריכנו בדרכים
שובבים. ויש להשיב, שהתלמוד הוא גדר וסייג לכל התורה. כי כל המצוות
מפורשים הם בכ"ד ספרים, פה מעט ופה מעט, ומי שלומד זה, ישכחנו טרם
שיגיע לשני. וקבעו חכמים מסכתות וסדרו בהן כל אשר שייך לכל המסכתא,
כגון מסכת שבת — כל דיני שבת מפורשים בה, וכן מסכת פסחים — כל דין
פסח מבואר בה, וכן מסכת יבמות — כל דין ייבום נמצא בה, וכן כל המסכת-
ות: כל אחת ואחת מפרשת מצוותיה.

ועוד יש להשיב, שאפילו הם לא יכלו לעמוד על אמונותיהם וזולתי התלמוד
דכתיב 'לא יבוא עמוני ומואבי בקהל י"י גם דור עשירי לא יבוא להם בקהל
י"י עד עולם' [דברים כג, ד] — אלמלא שהתלמוד ביאר 'עמוני ולא עמונית
מואבי ולא מואבית'. והם שאינם לומדים תלמוד ואינם יודעים פירוש זה, —
איך דוד בא בקהל י"י, ואיך בא ישו בקהל י"י, שהוא בא מדוד לדבריהם?¹

ס ל י ק ס פ ר ה נ צ ח ו נ

מותר לשפוך דמו של גוי, עיין מרחביה, עמ' 259—260. 2. עיין שם, הע' 47.

רפ 1. השווה ס' סט. לכל הקטע הזה השווה ויכוח ר' יחיאל מפאריס, אוצר
הויכוחים, עמ' 82—83.

נ ס פ ח

שמות גנאי

ניתל — חג המולד

ספר פסול — ספר נוצרי⁷

עוון-גיליון — אוונגליון⁸

פטר חמור — פטרוס הקדוש⁹

צלם — צלב, פסל ישו

קדש, קדישים — קדוש, קדושים¹⁰

קדישות — קדושה¹¹

קצת — חג הפסחא¹²

רוח הטומאה — רוח הקודש¹³

שוחה — הקבר הקדוש¹⁴

שמד — טבילה

שמץ — טבילה

שקצים — ילדי הנוצרים

שתי וערב — צלב¹⁵

תהום — קתדראלה¹⁶

טיפלה — כנסית¹⁷

תלוי — ישו

אדום — הנוצרים¹

אותו האיש — ישו

אם אישות הזימה — מרים אם ישו

בית תועבותם, בית תרפותם —

כנסיה²

גלחים — כומרים

חריא — מריה, מרים אם ישו

טפשים — מלומדים נוצרים

טינוף, מי טינופם — טבילה

יום השישי מקולל — יום השישי

שלפני חג הפסחא³

יחום הזימה — ישו

לחם מגואל — הלחם הקדוש⁴

לשון גלחים — לטינית

מינים — נוצרים

מקולל — ישו⁵

משומדים — נוצרים, מומרים

נביחות, מנבחים — זמירות,

מזמרים בכנסיה⁶

1. עיין רוונטל, מחקרים, עמ' 280 ואילך. 2. ראה הברמן, עמ' קיט, קלא;
3. ראה רוונטל, ויכוח דתי, עמ' 74 הע' 71.
4. עפ"י מלאכי א, ז; ועיין מרחביה, עמ' 327. 5. ראה רוונטל, בקורת, עמ' קלג
6. ראה הברמן, עמ' קטו, קטו; ערוגת הבושם, חלק ג עמ' 290. 7. ראה ס' חסידים
8. ס' תרסח (עמ' 177); תרפא, תרפב (179); תתקמח, תתקנח, תתקנא (עמ' 332).
9. עפ"י שבת קטז ע"א. 9. ראה ס' חסידים ס' קצג (עמ' 74); מחזור ויטרי,
10. ראה ס' חסידים ס' 282 סו. 10. ראה ס' חסידים ס' תתתסה (עמ' 312);
11. ראה ס' חסידים ס' קצד (עמ' 74); תתתחרט
12. ראה ס' חסידים ס' קצד (עמ' 74); תתתחרט
13. ראה סנהדרין סה ע"ב; אורבד, חז"ל, עמ' 83; ערוגת הבושם, חלק ד עמ' 47.
14. ראה ערוגת הבושם, חלק ג עמ' 290; שם חלק ד עמ' 48; רוונטל, ויכוח דתי,
15. עמ' 65 הע' 32. 15. ראה קרויס, עמ' 197. 16. ראה הברמן, עמ' רנא הע'
17. ראה ס' חסידים ס' תסה (עמ' 133); תתתקנח (עמ' 333).

- טענות ר' משה
מסאלרנו
1. כ"י א' פוננסקי, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי,
ירושלים, מס' 773 Heb. 8°.
2. S. Simon, Mose ben Salomo von Salerno und seine
philosophischen Auseinandersetzungen mit den Leh-
ren des Christentums, Diss. Breslau 1931.
- יוסטינוס מארטיר
- יוסף המקנא
- ספר יוסף המקנא לר' יוסף ב"ר נתן אופיצאל, הו"ל י' רוזנטל,
ירושלים תש"ל.
- כהן
- כץ
- מאנסי
- J. D. Mansi, Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima
Collectio.
- מדרש הגדול
- מושב זקנים
- מחזור ליום כיפור
- מלחמות השם
- מרחביה
- נסתור הכומר
- ספר הברית
- ספר חסידים
- ספר נצחון
- ערוגת הבושם
- פוננסקי, שילה
- פירוש ר' יוסף
- בכור שור
- פ"ל
- פליטת סופרים
- פסיקתא רבתי
- פענח רזא
- צונץ, ל"ג
- צונץ, ס"פ
- צונץ, צ"ג
- מהד' מרגליות, ירושלים תש"ז.
- מושב זקנים על התורה, קובץ פירושי אבותינו בעלי תוספות,
הו"ל ס' ששון, לונדון תשי"ט.
- מחזור לימים הנוראים לפי מנהג בני אשכנז לכל ענפיהם, מהד'
ד' גולדשמידט, כרך ב: יום כפור, ירושלים תש"ל.
- יעקב בן ראובן, מלחמות השם, הו"ל י' רוזנטל, ירושלים תשכ"ג.
- ח' מרחביה, התלמוד בראי הנצרות, ירושלים תשל"א.
- ספר נסתור הכומר, הו"ל א' ברלינר, אלטונה 1875.
- ספר הברית [לר' יוסף קמחי] וויכוח רד"ק עם הנצרות, הו"ל
א' תלמג', ירושלים תשל"ד.
- מהד' ויסטינצקי, ברלין 1891.
- ר' יום-טוב ליפמן מילהויזן, ספר נצחון, אמשטרדם תקפ"ז.
- ר' אברהם ב"ר עזריאל, ספר ערוגת הבושם, הו"ל א"א אורבך,
ירושלים תרצ"ט—תשכ"ג.
- A. Posnanski, Schiloh — Beitrag zur Geschichte der
Messiaslehre, Leipzig 1904.
- על התורה, ירושלים תשי"ט; לונדון תש"ד.
- Migne, Patrologia Latina.
- א' ברלינר, פליטת סופרים, מאינץ תרל"ב.
- מדרש פסיקתא רבתי, מהד' מ' איש-שלום, ד"צ תל-אביב תשכ"ג.
- ר' יצחק ב"ר יהודה הלוי, פענח רזא, טרנופול תקע"ג.
- L. Zunz, Literaturgeschichte der Synagogalen Poesie,
Berlin 1865.
- L. Zunz, Die Synagogale Poesie des Mittelalters, Frank-
furt a.M. 1920².
- L. Zunz, Zur Geschichte und Literatur, Berlin 1845.

קיצור שמות ספרים *

- אוצר ויכוחים
- אורבך, בעלי
- התוספות
- אורבך, חז"ל
- אורבך, מחקרים
- אורבך, מתי
- נפסקה
- ר' אליעזר
- מבלגנצי
- אוצר ויכוחים, אוצר ויכוחים, גויארק תרפ"ח.
- א"א אורבך, בעלי התוספות — תולדותיהם, חיבוריהם ושיטתם,
ירושלים תשי"ז.
- א"א אורבך, חז"ל — פרקי אמונות ודעות, ירושלים תשכ"ט.
- א"א אורבך, Études sur la littérature polémique au
REJ moyen-âge, כרך 100 (1935) עמ' 49—77.
- א"א אורבך, מתי נפסקה הנבואה?, תרביץ יז (תשי"ז) עמ' 1—11.
- פירוש על יחזקאל ותרתי עשר לר' אליעזר מבלגנצי, הו"ל ש"א
פוננסקי, ורשה תרע"ג.
- S.W. Baron, A Social and Religious History of the Jews,
Vol. V, New York 1957.
- י' בער, המדרשים המזויפים של ריימונדוס מארטיני ומקומם
במלחמת הדת של ימי הביניים. ספר זכרון לקליין וגולאק,
ירושלים תש"ב עמ' 28—49.
- י' בער, לבעית דמותה של היהדות באבנגליונים הסינאופטיים,
ציון לא (תשכ"ו) עמ' 117—152.
- ח"ה בן-ששון ומ' ברויאר, מקורות לזכוח היהודי-הנוצרי בימי
הביניים, האוניברסיטה העברית, החוג להיסטוריה של עם ישראל,
ירושלים תשכ"ב (בשיכפול).
- S. Grayzel, The Church and the Jews in the XIIIth
Century, Revised Edition, New York 1966.
- I. Davidson, Saadia's Polemic against Hiwi Ha-Balkhi,
New York 1915.
- דעת זקנים מרבתינו בעלי התוספות... על התורה, ליוורנו
תקמ"ג.
- ספר גזירות אשכנז וצרפת, הו"ל א"מ הברמן, ירושלים תש"ז.
- ספר נצחון ישן גושן — Liber Nizzachon Vetus, J. C.
Wagenseil, Tela Ignea Satanae, Altdorf 1681
- ראה ספר הברית.
- ויכוח המיוחס
- לרד"ק
- ויליאמס
- חרב פיפיות
- יאיר בן שבתי מקוריו, חרב פיפיות, הו"ל י' רוזנטל, ירושלים
תשי"ח.

* רשימה זו תשמש גם עזר ביבליוגרפיה.

S. Krauss, Das Leben Jesu nach Jüdischen Quellen,
Berlin 1902.

קרויס

O.S. Rankin, Jewish Religious Polemics, Edinburgh 1956.

ראנקין

י' רוזנטל, בקורת יהודית על הברית החדשה מן המאה הי"ג,
רזנטל, בקורת ספר יובל ליצחק קיוב, ניו-יורק תשל"ב, עמ' קכג-קלט.
י' רוזנטל, ויכוח דתי בין חכם בשם מנחם ובין המומר והגזיר
הדומיניקאני פאבלו כריסטיאני, הגות עברית באמריקה, כרך
שלישי, תל-אביב תשל"ד עמ' 61-74.

רוזנטל, מחקרים

י' רוזנטל, מחקרים ומקורות, ירושלים תשכ"ז.
י' רוזנטל, פרקי ויכוח, ספר היובל לכבוד ש' בארון, חלק עברי,
ירושלים תשל"ה עמ' שנג-שצה.

רוזנטל, פרקי

ויכוח

מ"מ כשר, תורה שלמה, ירושלים-ניו-יורק, תרצ"ו-תשל"ד.
י' בנימין בר' משה מרומי, תשובות הנוצרים, ה"ל ש"ח גולדפאהן,
קובץ על יד טו, ברלין תרנ"ט.

תורה שלמה

תשובת הנוצרים

Hebrew Union College Annual.

HUCA

Revue des Études Juives.

REJ